

Onafhankelijk weekblad
sinds 1877

1 september 2022
Jaargang 146 / Nr. 35
€ 5,95

DE GROENE AMMER



De Lenin van het neoliberalisme

Volgens **Friedrich Hayek**
plaveide elke vorm
van economische planning
de weg naar slavernij

Plus
Na stikstof stuiten de boeren
binnenkort op nog vier
ecologische grenzen

HET
NATIONALE
BALLET

13 t/m 28 september

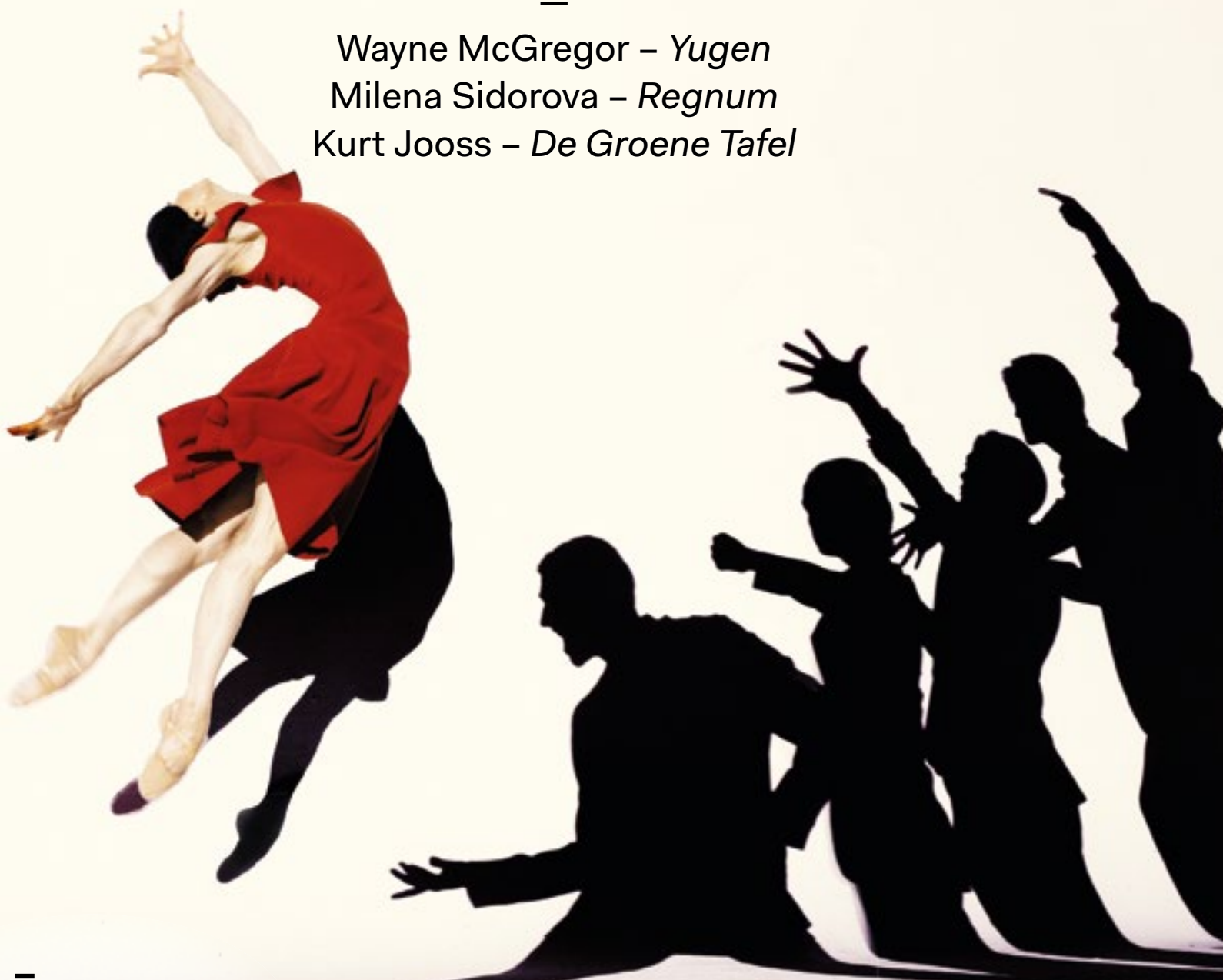
—
operaballet.nl

Meesterlijke balletten over oorlog, macht en hoop

SHADOWS

—

Wayne McGregor – *Yugen*
Milena Sidorova – *Regnum*
Kurt Jooss – *De Groene Tafel*



NATIONALE OPERA & BALLET

Hoofdsponsor
Nationale Opera & Ballet

HOUTHOFF

het|ballet
orkest

Inhoud



Friedrich Hayek, pagina 34



Onderwijs na corona, pagina 24



Ger Beukenkamp schrijft terug, pagina 44

Actueel

- 12 **Milieuplagen**
De Nederlandse landbouw wordt door meer geteisterd dan alleen de stikstofcrisis
Jaap Tielbeke & Evert de Vos
- 15 **Een nieuw experiment**
Wat kan president Boric van Chili leren van voorganger Allende?
Jan van der Putten

Columns & Rubrieken

5 **In het nieuws**, 6 **In de wereld**:
Joep Bertrams; **Buitenland** *Rutger van der Hoeven*; **Gorilla**; **Anone**;
Economie *Dirk Bezemer*, 11 **In Den Haag** *Merijn Oudenampsen*,
22 **Klavers**, 39 **In medias res**
Marian Donner, 53 **Jonge garde**
Roos van der Lint, 59 **Niña Weijers**,
62 **Cryptogram**, 63 **Post**,
64 **Kamagurka**, 65 **Marja Pruis**;
Dick Tuinder

Omslag: Friedrich Hayek,
glasnegatief, juni 1945.
Foto Walter Stoneman /
National Portrait Gallery,
Londen

Achtergrond

- 18 **Marokkaanse aardbeienpluksters**
Het gaat fantastisch met de roodfruitteelt in Spanje. Maar migranten doen al het zware werk
Lex Rietman
- 24 **De onderwijscrisis na corona**
Wat doen we met overwerkte leraren en lamgeslagen leerlingen?
Damy Baumhöer
- 28 **De bedreigde kat**
In Zuid-Amerika is de jaguar zijn leven niet meer zeker. Door ontbossing, stropers en narco's
Mijke van Wijk
- 34 **Profiel Friedrich Hayek**
Nog altijd houdt de neoliberale erfenis van Hayek de gemoederen bezig
Bram Mellink & Merijn Oudenampsen
- 40 **Essay De buurt verhipt**
Wat betekent commerciële gentrificatie voor de betrokkenheid van burgers?
Jan Rath
- 66 **Het einde**
Niccolò Ghedini, Berlusconi's advocaat, vond altijd de mazen in de wet
Anne Branbergen

Kunst & Cultuur

- 44 **Eindelijk antwoord**
Beukenkamps antwoorden aan Nicolien Mizée vormen een autobiografie
Ger Beukenkamp
- 48 **Fascinatie voor het zwart**
Pieter Laurens Mol toont in Breda de schoonheid van het vallen van de nacht
Joke de Wolf

Kroniek

- 50 **Kunst Wanderlust Televisie**
De neven van Eus Toneel After All
Springville Hiphop Megan Thee
Stallion Film Orphan: First Kill

Dichters & Denkers

- 54 **Deur naar niets**
David Diop nuanceert onze eenzijdige blik op Europa en Afrika
Ieme van der Poel
- 57 **Wit marmer**
Tom Hofland maakt een sprong naar het groteske
Christiaan Weijts
- 58 **Drinkliederen**
De gedichten van Hannah van Binsbergen zijn een feest om te lezen
Alfred Schaffer
- 60 **Zomerserie De dissidente leeslijst**
De Groene herleest 1000 jaar vreugde en verdriet van Ai Weiwei
Roos van der Lint

JUDAS

Over de positieve kant van verraad

T

A

ROBERT ICKE
30 SEPT — 09 OKT

ITA.NL

In het nieuws



Wíl het kabinet de opvangcrisis wel oplossen?

Asielopvang, de stand van zaken eind augustus. De gemeente Tubbergen blijkt in juni tegen het COA te hebben gezegd dat het 'niet wenste mee te werken aan de opvang van asielzoekers'. De wethouder ging er daarna van uit dat de opvang wel 'in een *andere* gemeente geregeld zou worden'.

In Ter Apel heerst schurft, mensen kunnen niet douchen, er zijn geen dekens, geen nummertjes voor de volgorde van binnenkomst en registratie, dus springen honderden mensen op als er iemand bij een hek om papieren vraagt, er zijn steekpartijen en berovingen, de acht toiletten voor de ruim zevenhonderd mensen lopen over van de drek, een hulporganisatie die normaal in kampen in Bosnië en Griekenland werkt, deelt voedsel uit, een Rode-Kruis-medewerker staat met de handen in het haar, Artsen zonder Grenzen snelt toe om verwondingen, infecties, huidziekten te behandelen, de Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd slaat alarm, twee mensen moeten acuut worden opgenomen in het ziekenhuis, een baby sterft.

In Tubbergen lopen de bewoners in een stille tocht tegen de gedwongen opvang van driehonderd asielzoekers net buiten het dorp, ieder met een omgekeerde Nederlandse vlag in de hand. Tijdens een turbulente bewonersbijeenkomst, beschreven in het *Nederlands Dagblad*, beaamt Eric van der Burg, VVD-staatssecretaris voor Asiel, dat 'gemeenten en rijksoverheid samen de fout hebben gemaakt na 2015 het aantal opvanglocaties af te schalen'. Hij krijgt applaus uit de zaal.

Op 13 mei zei premier Rutte zich 'diep te schamen' voor de opvang van asielzoekers in Nederland. Er was ook toen al maanden een structureel tekort aan opvangplekken. Het Rode Kruis noemde de situatie in Ter Apel toen al 'onmenselijk'. Op 7 juni riep het kabinet de asielopvang uit tot *nationale crisis*. Een landelijk organisatiecrisisteam werd opgetuigd, gecoördineerd door de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid. *'All systems in a room'*, dat is de manier waarop wij in Nederland de problemen oplossen', zei Rutte in zijn wekelijkse persconferentie. Sindsdien werd de situatie alleen maar erger. Hoe kan een festival als Lowlands, waar 55.000 bezoekers drie dagen eten, slapen, naar de wc gaan, wel probleemloos worden georganiseerd, terwijl een interdepartementaal

crisisteam met *'all systems in the room'* niet voor een paar honderd mensen in Ter Apel een kamp kan opzetten met veldbedden, voedsel, hygiënische voorzieningen en registratiemogelijkheden? De cynische vraag die rijst: is het kabinet daar echt niet toe in staat – wat verontrustend is – of *wil* het dit gewoon niet? 'De opvang van asielzoekers moet niet als crisis, maar als maatschappelijke opgave worden aangepakt', luidde in juni het advies *Asielopvang uit de crisis* van de Adviesraad Migratie samen met de Raad voor het Openbaar Bestuur. Het probleem is namelijk niet een toename van het aantal asielzoekers, maar de vermindering van het aantal opvangplaatsen en IND-medewerkers. En dat er niet is gewerkt aan een *structureel* opvangbeleid. 'De huidige crisisaanpak ondermijnt het maatschappelijke en politieke draagvlak voor de opvang', aldus beide adviesraden.

Het kabinet verwacht blijkbaar dat andere landen de opvang regelen

Vrijdag 26 augustus. Nu alles uit de hand is gelopen, komt het kabinet met een plan: gemeenten moeten nog dit najaar extra woonruimte creëren voor statushouders, er komt extra geld voor noodopvang. Tegelijk wil het kabinet om de 'tegenstanders' tegemoet te komen de *instroom* van asielzoekers beperken door gezinshereniging te vertragen – wat ingaat tegen het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens – en de Turkijedeal, waarbij de afspraak is dat asielzoekers over de EU worden verdeeld, op te schorten. Het kabinet verwacht blijkbaar dat *andere* Europese landen de opvang wel zullen regelen. Weer ontbreekt het aan politieke moed. Deze maatregel zal veel mensen die hier eindelijk met een nieuw leven willen beginnen pijn doen. Maar de VVD Limburg maakt zich vooral zorgen dat Nederland 'te aantrekkelijk' is en is er nog 'niet gerust' op. In welke wereld leven zij? In plaats van bewust crisis op crisis te laten ontstaan en zelf inhumain te worden, zouden ze met reële oplossingen in hun eigen gemeenten kunnen komen. Dan neemt het draagvlak vanzelf toe.

Irene van der Linde beeld Milo

In de wereld

Het hart van Dom Pedro bezoekt Brazilië



Rio de Janeiro – Op 7 september is Brazilië tweehonderd jaar onafhankelijk van Portugal. Dat ging toen zo: de oudste zoon van de Portugese koning zat met diarree op een muilezel op de terugweg van zijn minnares in São Paulo. Zijn vrouw stuurde een bericht vanuit Rio dat daar een Portugese vloot hem kwam afhalen. Maar Dom Pedro wilde helemaal niet terug naar pa in Portugal. Dus riep hij gehurkt in het gras naast zijn ezel: 'Onafhankelijkheid of de dood!' waarop hij zichzelf tot Keizer van Brazilië kroonde.

Nu gaat president Jair Bolsonaro van 7 september zijn eigen feestje maken. 'Alleen dood verlaat ik het presidentiële paleis', roept hij. De voormalige legerkapitein loopt namelijk zo'n tien procent achter op de linkse ex-president Lula da Silva in de peilingen voor de aanstaande presidentsverkiezing van 2 oktober. Dus verklaart hij de verkiezingen al bij voorbaat 'gefraudeerd'. 'Als het nodig is voeren we oorlog', brulde Bolsonaro tegen zijn vaste aanhang en beval hen op 7 september 'voor het laatst' de straat op te gaan.

Overal militaire parades, waarbij tanks zelfs over de boulevard van Copacabana moeten rollen. Daarboven oorverdovende straaljagers. In kamp Bolsonaro is diep nagedacht over deze dag. Een dreigend leger dat het woord 'coup' uitstraalt. Een agressieve aanhang die 'burgeroorlog' voorspelt. Maar moet er ook nog iets ideologisch komen? vroegen de adviseurs zich af. Iets emotioneels dat de harten beroert? Ze kregen een briljant idee. Afgelopen week arriveerde dat. Helemaal uit een kerk in Portugal. Zoals elke moderne dictator laat ook Bolsonaro de geschiedenis herschrijven. Zo hebben de Portugezen Brazilië nooit gekoloniseerd, maar 'gekerstend'. De oorspronkelijke bevolking is nooit uitgeroeid, maar 'ingevoerd in de joods-christelijke beschaving'. Daardoor is het in meerderheid zwarte Brazilië nu opeens 'fundamenteel Europees'.

De legerkapel begint te spelen. Kanonschoten als bij de ontvangst van een staatshoofd. Daar komt het. Militairen in operette-uniform met gouden helmen en pluimen dragen het naar de ingang van het paleis. Trots steekt Bolsonaro zijn nieuwe trofee omhoog: het is het hart van Dom Pedro op sterk water!

'Portugal en Brazilië verenigd in een enkel hart', glundert Bolsonaro. 'Vivaaaa', juicht zijn aanhang. Voor de duidelijkheid tekent een rook-squadron van de luchtmacht een hartje in de lucht. Helaas eist Portugal het keizerlijke orgaan al weer op 8 september retour.

Marjon van Royen



Joep Bertrams

Franse journalist al vijfhonderd dagen gegijzeld in Mali



Parijs – 'O, wat had ik graag gewild dat onze soldaten je in hun bagage hadden meegenomen. Dat we de bladzijde van dit verhaal hadden kunnen omdraaien, dat de nachtmerrie stopt.' Marc de Boni, vriend en woordvoerder van het steuncomité, schrijft dit afgelopen week in *Libération* aan de Franse journalist Olivier Dubois (48) die al vijfhonderd dagen wordt gegijzeld in Mali.

De laatste Franse soldaten die deel uitmaakten van de negen jaar durende militaire operatie Barkhane hebben Mali verlaten en hun kamp verplaatst naar buurland Niger. Olivier Dubois, correspondent voor *Libération* en *Jeune Afrique*, bleef achter in gijzeling van een jihadistische strijdgroep gelieerd aan al-Qaeda. Dubois zou hun leider interviewen, Iyad Ag Ghali, tevens doelwit van de Fransen. Dubois verliet op 8 april 2021 per auto zijn hotel in Gao, de toenmalige militaire basis van de Franse troepen, en keerde niet terug.

Na de militaire coup een maand later en de Franse poging garanties te krijgen voor de terugkeer van een burgerregering verbrak de junta de banden met de voormalige koloniale overheerser. Daarmee kwam een eind aan het door Frankrijk

geïnitieerde partnerschap om samen met het leger van Mali de jihadisten terug te dringen. In opdracht van de junta hebben de Russische huurelingen van de Wagner-groep de Franse rol overgenomen in de strijd tegen de radicale islam. De slachtpartijen die intussen onder leiding van de Wagner-huurlingen zijn aangericht hebben tot nu toe niet kunnen voorkomen dat de jihadisten terrein winnen.

Dubois heeft twee keer een teken van leven gegeven in een korte videoboodschap. In het laatste bericht van 13 maart van dit jaar dat op de sociale media werd verspreid, richtte hij zich tot zijn familie en uit dat bericht bleek dat hij naar Radio France Internationale luisterde. 'Dank voor jullie radioboodschappen. (...) Als de zaken hier slecht gaan, zal ik blijven denken dat de lente zal aanbreken.' Dubois deed zijn verhaal, zonder bril, in een wit hemd zittend op de grond tegen een betonnen muur. Vier dagen later verbrak de junta de radioverbinding met Frankrijk.

'De terugtrekking uit Mali doet de Franse inspanningen om onze landgenoot Olivier Dubois vrij te krijgen niet afnemen', meldt het Élysée in een persbericht. Nu de contacten tussen Bamako en Parijs vrijwel non-existent zijn, is het moeilijk in te schatten wat die inspanningen inhouden.

Angela Dekker

Buitenland

Rutger van der Hoeven

Multicrises

Stel dat je een jaar geleden het volgende scenario had voorgelegd aan een groep vrienden. Rusland gaat Oekraïne binnenvallen (echt!). Rusland laat zijn soldaten allerlei misdaden plegen door het hele land, laat ze kamperen en stellingen graven rond Tsjernobyl en daarna Europa's grootste kerncentrale innemen, in Zaporizja. Daar richt Rusland een militaire basis in, en als het Oekraïense leger de centrale dreigt te heroveren, schiet Rusland daar dagelijks een aantal bommen omheen, weigert VN-inspecteurs maandenlang toegang, en zegt dat de Oekraïners de bommen zelf schieten en zo een kernramp riskeren in eigen land, enkel om Rusland er slecht op te laten staan in de ogen van de wereld. Een wereld die het er vervolgens maar op houdt dat 'beide zijden elkaar beschuldigen' van het beschieten van die reactors.

Ik denk niet dat de vrienden dit scenario heel geloofwaardig hadden gevonden. Toch zitten we hierin, en lijken we er ook nog lang niet uit.

Toegegeven, ik heb ook geen hard bewijs dat de bommen uit Russische artillerie komen, maar elementaire logica lijkt me relevant in hoe we tegen de situatie aankijken. Net als het feit dat het Kremlin tot de avond voor de invasie alle waarschuwingen hierover afdeed als westerse 'ophitsing' en 'hysterie', dat het na de misdaden in Boetsja met een stuk of acht alternatieve versies kwam voor wat de slachtoffers zelf vertelden, en legio andere voorbeelden van leugens in relatie tot deze oorlog. Ook niet irrelevant: andere voorbeelden van nucleair onverantwoord gedrag, zoals de vele toespelingen van Poetin en anderen op een kernoorlog, de voorbereidingen voor het stationeren van kernwapens in Belarus, of de solitaire Russische obstructie bij een VN-conferentie over nucleaire ontwapening, vorige week.

Je zou dit voorbeelden kunnen noemen van 'bedreigingen die iets aan het toeval overlaten'. Deze term werd bedacht door econoom Thomas Schelling, een latere Nobelprijswinnaar, die veel over kernwapens schreef. Hoewel dreigen met kernwapens nooit geloofwaardig is, vanwege de zelfvernietiging die bij kernoorlog hoort, kan een land wel andere landen intimideren door opzettelijk onverantwoordelijk gedrag. Als een land bewust de kans verhoogt op

een ongeluk dat een kernoorlog of kernramp veroorzaakt, schreef Schelling in *Arms and Influence*, kan het voorzichtiger landen ergens toe dwingen.

Dit psychologische element is waar het bij Zaporizja om lijkt te draaien. Rusland schuift namelijk niet werkelijk richting kernoorlog. Volgens het Amerikaanse ministerie van Defensie blijft Rusland de VS volledig inlichten over alle bewegingen en onderhoud van zijn kernwapens, zoals beide landen hebben afgesproken in het Start-verdrag. Ook heeft

Alles rustig op het kernwapenfront, maar de angst is gewekt

Rusland, na Poetins aankondiging dat hij Ruslands kernmacht 'in hogere staat van paraatheid' zou brengen, niets detecteerbaars veranderd. Alles rustig op dat front, ondanks het verbale wapengekletter. Maar de angst is gewekt. Niet alleen voor kernoorlog en voor een ramp bij Zaporizja, maar ook voor een gastekort, uit de hand lopende inflatie, graanschaarste. Angst voor wel 'vijf of tien moeilijke winters', volgens de Belgische premier, of 'te veel crises tegelijk', dixit een Nederlandse analist.

Fiona Hill, een Britse mijnwerkersdochter die Rusland-adviseur werd

van drie Amerikaanse presidenten, is de hele zomer bezig met interviews geven en artikelen schrijven waarin ze aankaart dat dit gevoel van 'multicrises' die westerse landen plagen deel is van Poetins oorlogsstrategie in Oekraïne. Niet omdat die crises fictief zouden zijn, maar vanwege de bijkomende ideeën dat zij het gevolg zijn van westerse steun aan Oekraïne, en dat westerse landen niet het uithoudingsvermogen hebben om dit lang te doorstaan. Poetin stimuleert deze ideeën bewust, meent Hill. We moeten ons realiseren, vindt ze, dat dit deel is van de manier waarop Poetin de oorlog in Oekraïne hoopt te winnen – omdat die (in theorie, althans) eindigt met het wegvallen van westerse steun voor Oekraïne.

Deze achtergrond leert ons niet wie elk incident in Oekraïne veroorzaakt. Maar het onderstreept wel dat deze incidenten bewust zijn gecreëerd. En het onderstreept ook dat het mogelijke doel volledig gebouwd is op speculaties. 'De debatten in het Westen over de vraag of steun voor Oekraïne zal wegzakken als de economische pijn en "oorlogsmoeheid" toenemen, hebben een routineuze aard gekregen', schreef militair historicus Lawrence Freedman hierover. En hij concludeerde droog: 'Alles wat men hierover kan zeggen, is dat dit nog niet is gebeurd.'

De Spaanse socialisten gaan vooral over rechts

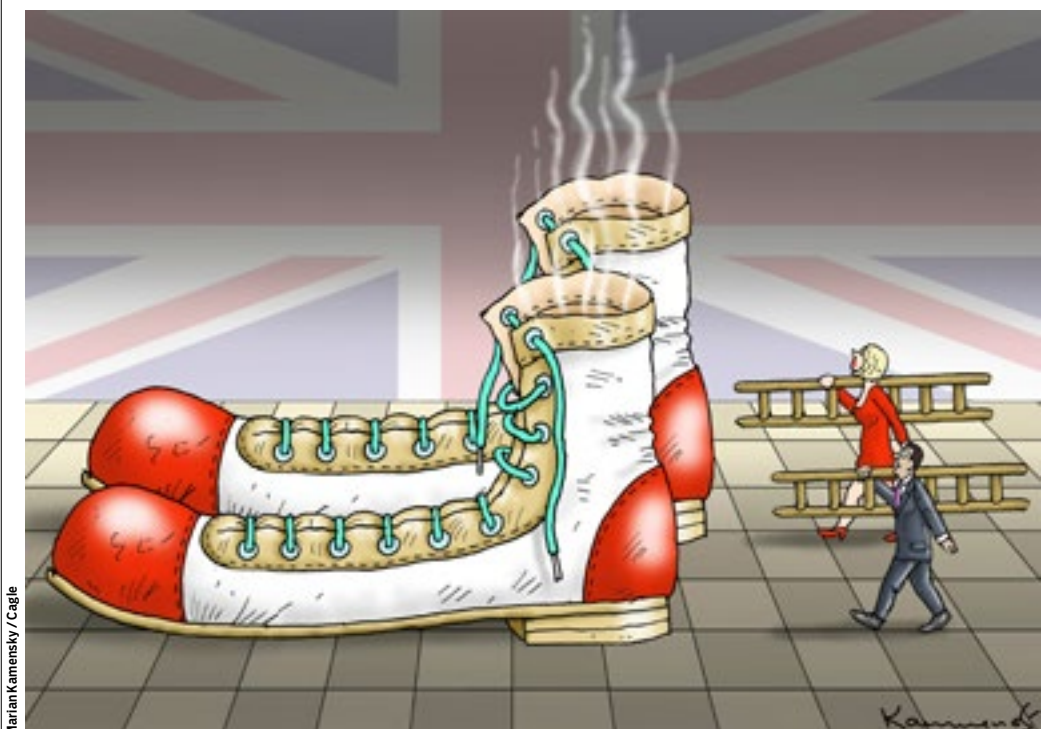


Barcelona – Hoe neem je als linkse regering uitgesproken rechtse besluiten? Door ze te vermommen. Door ze in de vakantiemaand augustus in stemming te brengen.

En door ze samen met leuke dingen voor linkse mensen in één pakket te stoppen.

Pedro Sánchez is er een meester in. De premier is leider van de Spaanse Socialistische Arbeiders Partij PSOE, een naam waarvan slechts twee van de vier letters niet ter discussie staan: het gaat inderdaad om een Spaanse partij. Het voorbije halfjaar hebben Sánchez en zijn Kamerfractie vrijwel alle progressieve initiatieven van de linkse coalitiegenoot Unidas Podemos geblokkeerd door samen met (extreem-)rechts te stemmen. Zo kwam er niets terecht van de beloofde belastinghervorming, werd de oprichting van een publiek energiebedrijf getorpedeerd en ging het idee om vermogens van meer dan tien miljoen euro aan te pakken naar de prullenbak.

En nu was midden in de zomervakantie het energiebesparingsdecreet aan de beurt. Wie Sánchez op internationale fora hoort spreken,



Marian Kamensky / Cagle

zou denken dat Spanje voorop loopt in de strijd tegen klimaatverandering. Niets is minder waar. De lange reeks inbreukprocedures tegen Spanje op milieugebied is daarvan het bewijs. Maar nu werd het toch echt tijd om iets aan energiebesparing te doen – ook al haastten Spanje en Portugal zich om bij Brussel een (laksere) uitzonderingspositie af te dwingen. Begin augustus kondigde Sánchez het decreet af. Winkels en kantoren zouden de thermostaat in de zomer niet lager mogen zetten dan 27 graden en in de winter mag de verwarming niet hoger dan negentien graden. Podemos en de andere progressieve partijen die Sánchez in het zadel hebben geholpen waren al lang blij dat er tenminste iets gebeurde.

Vorige week moest de Kamer zich over het decreet uitspreken. Het ging niet alleen over energiebesparing. In hetzelfde decreet had Sánchez maatregelen gestopt die daar weinig of niets mee te maken hadden. Wie voor energiebesparing stemde, kreeg tegelijk miljardensteun aan elektriciteitsmaatschappijen en wegenbouwers door de strot geduwd. Nergens in Europa maken stroombedrijven zo veel winst als in Spanje. En de bouwers, onlangs veroordeeld tot een recordboete wegens kartelvorming, kregen een slordige vier miljard ‘compensatie’ voor acht failliete tolwegen. ‘Chantage’, zeiden critici. Maar het werkte. Sánchez kreeg zijn zin.

Lex Rietman

In China is de kimono taboe



Beijing – Pas had een meisje uit de Chinese toeristenstad Suzhou een leuk ideetje om nog meer volgers te krijgen. Ze liet zich filmen met een blonde pruik op en een gebloemde

roze kimono aan, waardoor ze sprekend leek op een hoofdfiguur uit een Japanse tekenfilmserie. Daarna werd ze, wachtend in een rij voor een Japans restaurant, door de politie betrappt op het dragen van antinationale klederdracht. ‘Je bent Chinese en je draagt een kimono?’ zei een ordehandhaver. ‘Ben je wel een Chinese?’ Haar delict: ‘Ruzie stoken en problemen veroorzaken’, een mistige beschuldiging die actievoerders en dwarsliggers tot vijf jaar in de cel doet belanden.

De kimonodraagster werd vijf uur lang verhoord. De politie nam het corpus delicti in beslag, wiste de beelden op haar telefoon en keerde die binnenstebuiten. Volgens maoïstische traditie werd ze gedwongen een zelfkritiek te schrijven. Miljoenen mensen zagen de video van haar arrestatie voordat de censuur ingreep.

Het is niet het eerste kimono-incident dit jaar. Eerder werd een Chinese toerist de toegang tot een natuurpark geweigerd omdat ze een typisch kledingstuk van de Japanse vijand droeg. ‘De Japanners hebben je voorouders vermoord’, kreeg ze toegeroepen, ‘maar jij draagt nog altijd hun kimono. Jij bent geen Chinese. Donder op!’

China grossiert tegenwoordig in fel nationalisme. Vraag het bijvoorbeeld maar aan de bestuurders van Miniso. Dit Chinese bedrijf in huishoudelijke artikelen en elektronica moest zich uitputten in excuses omdat het een Japans aanvoerende marketingcampagne had gevoerd. Of vraag het aan de 27 Chinezen van een staatsuitgeverij die gestraft zijn voor de ‘tragisch lelijke’ illustraties in een rekenboekje voor het basisonderwijs. Jongetjes met verwrongen gezichtjes trekken aan meisjesrokjes, een van hen heeft een tatoeage op zijn been, een ander iets wat op een bobbeltje in zijn broek lijkt: allemaal illustraties die volgens de onderwijsinspectie ‘het zonnige beeld van China’s kinderen niet correct weergeven’. Chauvinisten spraken op de sociale media van ‘culturele vernietiging’, die het werk zou zijn van westerse infiltranten in het onderwijs.

De nationalistische paranoia wordt van hogerhand steviger gestimuleerd dan ooit. Nu het met de Chinese economie slecht gaat dreigt voor de Communistische Partij haar bron van legitimatie weg te vallen. In plaats daarvan valt partijleider Xi Jinping steeds meer terug op het nationalisme. Dat maakt de geesten ook rijp voor een aanval op Taiwan.

Jan van der Putten

Aan de grens Oekraïners vestigen zich in Roemenië

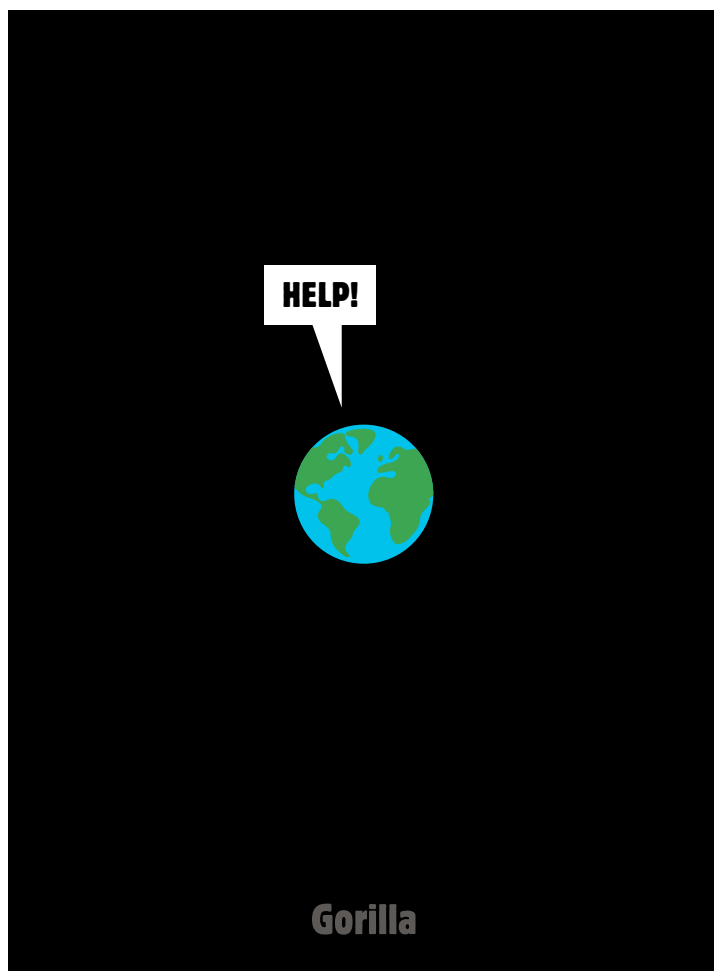


‘Ik woonde een maand in Boekarest in een hostel en ik was dankbaar voor alle hulp, voor eten en accommodatie, ik hield echt van de stad, de mensen waren erg aardig en behulpzaam.’ Anita Maricenko uit Odessa is een van de honderdduizenden die het oorlogsgeweld in Oekraïne eerder dit jaar ontvluchtten en warm werden onthaald in Roemenië.

Zes maanden na het begin van de Russische invasie hebben ruim tachtigduizend vluchtelingen een veilig heenkomen gevonden in Roemenië. Dagelijks steken nog duizenden de Oekraïens-Roemeense grens over – in beide richtingen – maar een nieuwe fase in de vluchtelingencrisis lijkt zijn intrede te doen: Oekraïners zijn op zoek naar (semi-)permanente oplossingen en Roemenen zijn nu wat minder enthousiast om hun noordelijke burens te helpen.

Met het 50/20-subsidieprogramma kunnen Oekraïners aan betaalde huisvesting komen. Huiseigenaren ontvangen vijftig RON (tien euro) per dag voor iedere vluchteling en twintig RON (vier euro) voor maaltijden. De huiseigenaren hoeven hierover geen belasting af te dragen. Op Facebook-groepen als Verenigd voor Oekraïne (bijna driehonderdduizend leden) staan talloze advertenties voor appartementen of huizen die beschikbaar zijn voor vluchtelingen. Veel Roemenen helpen zo hun burens, maar er zijn ook steeds meer gevallen van eigenaren die ernaar streven om zo veel mogelijk Oekraïners

Met het 50/20-subsidieprogramma kunnen Oekraïners aan betaalde huisvesting komen. Huiseigenaren ontvangen vijftig RON (tien euro) per dag voor iedere vluchteling en twintig RON (vier euro) voor maaltijden. De huiseigenaren hoeven hierover geen belasting af te dragen. Op Facebook-groepen als Verenigd voor Oekraïne (bijna driehonderdduizend leden) staan talloze advertenties voor appartementen of huizen die beschikbaar zijn voor vluchtelingen. Veel Roemenen helpen zo hun burens, maar er zijn ook steeds meer gevallen van eigenaren die ernaar streven om zo veel mogelijk Oekraïners



Economie

Dirk Bezemer

Knelpunten

Zaterdag eindigde in Jackson Hole, Wyoming, de jaarlijkse conferentie van 's werelds centrale bankiers. Wat moeten zij doen nu de inflatie oploopt? De vraag stellen is hem beantwoorden, lijkt het: de rente verhogen natuurlijk. Overal vind je vergelijkingen met de hoge inflatie van de jaren zeventig (tot ruim veertien procent in 1980) en de dramatische renteverhogingen in de VS onder Federal Reserve-voorzitter Paul Volcker, tot twintig procent in 1980. Waarna de inflatie zakte omdat de Amerikaanse economie in 1980-1982 recessies doormaakte. Die sloegen over op de wereldeconomie en de hoge rente op dollarleningen veroorzaakte mondiale schulden-crisen, te beginnen in Mexico in 1982. Volcker heeft onder veel monetaire economen een heldenstatus.

Dat ook nu een fors hogere rente in de VS vrijwel zeker tot recessie gaat leiden, wordt gezien als onvermijdelijk. De koopkrachtafname door werkloosheid en loonstagnatie is juist deel van de oplossing. En, zo is de gedachte, de genereuze over-

heidsuitgaven ten tijde van corona voorkwamen toen erger, maar de prijs is nu inflatie. Beperk dus de overheidsuitgaven en verhoog de rente verder, dat is uiteindelijk goed voor 'de' economie. Dat lijkt de consensus onder economen te zijn.

Lijkt. Want er is ook een ander verhaal te vertellen, op twee manieren: politiek en wetenschappelijk. Het politieke verhaal is dat de recessie vooral werknemers gaat treffen. Zij hebben al decennia van achterlopende lonen geïncasseerd én worden het hardst geraakt door de stijgende energieprijzen. Wie daarentegen van kapitaalinkomen leeft, via vastgoed- en aandelenbezit, dividend en rente, profiteerde in deze 'crisis' van overwinsten, heeft toch al vette jaren achter de rug door de ultralage inflatie die de waarde van bezit in stand hield, en merkt nauwelijks iets van energieprijzen, die immers maar een klein deel van het budget beslaan. Vermogensbezitters vragen daarom om inflatiebeteugeling. De hogere rente heeft voor hen ook voordelen en een recessie zingen ze wel uit.

Kortom, hogere rente is niet goed of slecht voor 'de' economie, maar gaat over belangentegenstellingen en verdeling. Volckers draconische rentebeleid was ook een klassen-

oorlog. In Jackson Hole, en in de financiële pers die het inflatiedebat beheerst, ziet men dat zo niet; daar wordt consequent vanuit de vermogensbezitter geredeneerd. De onafhankelijkheid van pers en centrale banken heeft zijn grenzen.

Wetenschappelijk is er de vraag of inflatie een kwestie is van te veel geld dat de economie in zou zijn gestroomd door te genereuze overheidsuitgaven, te hoge lonen, of te goedkoop lenen. Het Institute for New Economic Thinking in New York publiceerde onlangs een analyse

De centrale bank heeft maar één knop om aan te draaien: de rente

door de Delftse econoom Servaas Storm, die veeleer op aanbod-knelpunten wijst.

De inflatie in Amerika, aldus Storm, zit met name in sectoren die overmatig van mondiale waardeketens afhankelijk zijn. Eerder onderzoek liet al zien dat bedrijven met meer marktmacht gemakkelijker stijgende energieprijzen 'doorgeven' aan de consument, en zo hun winsten vergroten. Nog steeds werken vier miljoen mensen niet om coronagerelateerde redenen, en sowieso staan grote groepen Amerikanen

buiten het arbeidsproces, met name Amerikanen van kleur. Het andere verhaal over inflatie in Amerika is dus dat decennia van ongebreidelde globalisering, groeiende marktmacht van het grootbedrijf en arbeidsmarktongelijkheid nu hun tol eisen in de vorm van inflatie.

Storm vindt in een vergelijking tussen een groot aantal landen over de afgelopen jaren geen verband tussen de hoogte van overheidsuitgaven en de hoogte van inflatie. En van een loon-prijsspiraal is 'zelfs' in de VS geen sprake: in een statistische analyse vindt hij geen consistent positieve correlatie tussen recente inflatie en loongroei. Inflatie door te hoge lonen of te veel overheidsuitgaven: het zijn gemeenplaatsen die weinig met de realiteit van doen hebben.

Zijn analyse wijst op andere manieren om inflatie te dempen dan de economie in een recessie storten door bruuske renteverhogingen. Het probleem is echter dat beleid over marktmacht en arbeidsparticipatie buiten het instrumentarium van de centrale bank liggen, terwijl het toch de centrale bank is die belast is met inflatiebestrijding. Die staat dus onder steeds grotere druk om iets te doen, en heeft maar één knop om aan te draaien: de rente. We bereiden ons voor op recessie in de VS.

te huisvesten om de winst te maximaliseren. In sommige gevallen geven huisbazen geen geld voor voedsel aan vluchtelingen of leggen ze bepaalde voorwaarden op aan het geven ervan.

In de meeste gevallen bereikt het programma echter zijn doel: het bieden van oplossingen voor de huisvesting van Oekraïense vluchtelingen en het ondersteunen van degenen die hen willen helpen. Oekraïners zijn tevreden dat ze hun gastheren niet tot last zijn, en de Roemenen dat ze niet langer uit eigen middelen hoeven te helpen. De tijd van vrijwilligerswerk is voorbij.

Anita Maricenko zoekt nu een appartement en een baan. 'Voor mij is het belangrijk om een plek te hebben om te wonen, een plek om te werken en een plek om mijn kind naar school te sturen', schrijft ze op de Facebook-groep Verenigd voor Oekraïne. Ze rekent erop dat de markt van vraag en aanbod goed functioneert. Volgens onderzoek van de UNHCR is 65 procent van de gevluchte Oekraïners voorlopig niet van plan om naar Oekraïne terug te keren.

Frank Elbers

Het aantal in 2022 getelde doden en vermisten aan de buitengrenzen van Europa, volgens het Missing Migrants Project (IOM): 1861



FAÇADE

contemporary art festival middelburg

16 jul / 6 nov 2022

facade2022.nl

een route door de monumentale binnenstad
van middelburg langs zestien installaties van

raul balai marinus boezem kevin van braak delphine
courtilot jaap van den elzen kianoosh gerami folkert
de jong anish Kapoor liesbeth labeur emmeline de mooij
warre mulder leonard van munster tanja smeets anne-marie
van sprang edward clydesdale thomson erwin wurm

cbk façade wordt georganiseerd door
cbk zeeland | balans 17 middelburg | 0118 611 443 | cbkzeeland.nl

beeld: viviane sassan

In Den Haag Rokkenkapitalisme

De Tweede Kamer wil dat de Rabobank haar verantwoordelijkheid neemt voor de stikstofcrisis; ze zou mee moeten betalen aan de transitie. En wat doet de Rabobank?

Merijn Oudenampsen beeld Milo



Het Nederlandse laagland verscheen opeens als een duizelingwekkend alpenlandschap. De grootste pieken van Europa bevonden zich hier. Ik bekeek een driedimensionaal kaartje van de Europese stikstofuitstoot. Er waren wel andere uitschieters te vinden in Noord-Italië, België en West-Duitsland, maar de Nederlandse uitstoot was van een andere orde. In die zin is de stikstofcrisis een Nederlandse eigenaardigheid, het gevolg van de uitzonderlijke mate waarin de landbouw hier is geïntensiveerd.

De logica van de stikstofcrisis is echter vrij universeel. Sterker nog, het zal mij niet verbazen als de nabije toekomst zich voordoet als een eendeloze opeenvolging van vergelijkbaar politiek drama. De parallellen met de klimaatcrisis zijn legio. Zo circuleren er op sociale media krantenberichten van dertig jaar terug, waarin politici en wetenschappers zich uitspreken tegen de bandeloze hoeveelheden mest die toen al over het land werden uitgereden. We waren gewaarschuwd, ook op dit dossier. Het bewustzijn dat er grenzen zijn aan wat de natuur aan kan, ontstaat pas als die grenzen al ruimschoots zijn overschreden. En zelfs dan is het voor velen aantrekkelijk om domweg te blijven ontkennen dat die grenzen er zijn. 'Het is moeilijk om een man iets te doen begrijpen, wanneer zijn salaris afhankelijk is van zijn onbegrip', schreef de Amerikaanse schrijver Upton Sinclair al eens.

Cruciaal is de rol van het bankwezen. In de NRC verscheen een opiniestuk van Karin van Boxtel en Casper van der Kooi waarin zij stelden dat de uitkoop van boeren in feite een bail-out is. Niet zozeer van die boeren zelf, maar van de Rabobank die zo'n 85 procent van de Nederlandse agrarische sector financiert en daar zo'n veertig miljard aan leningen heeft uitstaan. Vorig jaar maakte de bank 3,7 miljard euro winst. Decennialang heeft de Rabobank boeren aangezet om verder op te schalen en te intensiveren. Veel boerenbedrijven zitten daardoor diep in de schulden. De 7,5 miljard die de overheid opzij heeft gezet voor de uitkoop van boeren dreigt zo bij de financiële architect van de stikstofcrisis terecht te komen. Niet de vervuiler betaalt, maar de vervuiler krijgt betaald.

Ik kan het me goed voorstellen dat individuele boeren de stikstofcrisis niet zagen aankomen. Maar de Rabobank is al meer dan dertig jaar op de hoogte van wat de bank traditiegetrouw het 'mineralenoverschot' noemt. De Tweede Kamer riep dan ook onlangs in een motie op om te onderzoeken hoe de bank gedwongen kan worden om mee te betalen. 'Rabobank heeft de afgelopen jaren de sector willens en wetens de verkeerde kant op geduwd', stelde PVDA-Kamerlid Joris Thijssen. 'Ze mogen nu meebetalen aan de noodzakelijke transitie.' De bank wijst elke verantwoordelijkheid van de hand.

Het zal juridisch hout snijden, moreel is het een ander verhaal. De bank heeft politiek gezien altijd een stevige vinger in de pap gehad. De Rabobank en het CDA waren lange

tijd twee handen op een buik. Vooral de gewezen Rabobank-topman Herman Wijffels gold in de jaren tachtig en negentig als een invloedrijke CDA-ideoloog. Onder zijn bewind voerde de Rabobank succesvol campagne tegen voorstellen van VVD-landbouwminister Jozias van Aartsen (1994-1998) om de varkensstapel met een kwart terug te brengen.

Interessant genoeg was Wijffels ook de grote voorganger van het duurzaam ondernemen, koopman en dominee ineen. Op zijn initiatief nam de Rabobank het voortouw in het maatschappelijk verantwoord ondernemen. Wie Wijffels' biografie leest – *De opdracht*, geschreven door Jan Smit – ontdekt dat Wijffels een uitzonderlijk zachtmoedig activist was. Wijffels stelde Triodos-oprichter Bart Jan Krouwel aan. Diens pleidooi voor biologische landbouw bleek intern bij de Rabobank niet bijzonder populair. 'Je kunt kiezen: een kop koffie en ophouden met dat gezeur over biologische landbouw, of direct weer opstappen', kreeg Krouwel te horen van de directeur Landbouw. 'We moeten geen klanten verliezen door idealisme.' Toen hij Wijffels vroeg om zijn gewicht in de schaal te leggen, wei-

'Je kunt kiezen: ophouden met dat gezeur over biologische landbouw, of direct weer opstappen'

gerde deze: 'Nee, draagvlak creëren, draagvlak creëren.' Een kwart eeuw later is dat draagvlak er nog steeds niet. De grens tussen duurzaam ondernemen en *greenwashing* is vaak lastig vast te stellen.

In feite zijn de Rabobank-leningen aan uit te kopen boeren *stranded assets*. De term duidt op 'vuile' investeringen die door klimaatbeleid en overheidsregulering opeens veel minder waard zijn. Banken hebben wereldwijd enorme hoeveelheden *stranded assets* op hun balansen staan. Ze hebben daardoor, net als de Rabobank, een concreet belang om regulering af te zwakken. Het basale probleem is dat er grote belangen gemoeid zijn bij de bestaande vuile industrieën en dat de belangen van de groene industrie die nog moet komen alleen in abstracte zin bestaan. Enkel grote potten publiek geld zullen de boel in beweging kunnen brengen. In IJsland noemt men dit 'rokkenkapitalisme': een verwijzing naar banken en bedrijven die zich in crisistijden achter de rokken van de staat verschuilen.

De hoogtijdagen van het neoliberalisme lijken daarmee voorbij. De staat is terug van weggeweest. Of de wereld daarmee ook rechtvaardiger wordt, valt nog te bezien. ■

Socioloog en politicoloog Merijn Oudenampsen zal eens in de drie weken In Den Haag schrijven



Sijmen Hendriks / ANP

Stikstof en vier andere plagen voor de boeren

Vervuilde vennen en boerende koeien

Mest wordt geïnjecteerd in een grasland, Anjum, Friesland, 22 juni

De stikstofcrisis is een symptoom van een dieperliggende disbalans. De Nederlandse landbouw wordt door meer 'milieuplagen' geteisterd. De tijd dringt. **Jaap Tielbeke & Evert de Vos**

Laat er geen misverstand over bestaan: het inkrimpen van de veestapel is géén doel op zich. Vlijtig wordt er gezocht naar alternatieve manieren om uit de stikstofcrisis te komen. Er worden 'emissiearme' stallen uit de grond gestampt, compleet met luchtwassers, roostervloeren en mestrobots. Er wordt gesleuteld aan het eiwitgehalte in veevoer, zodat een koe minder ammoniak uit plast. Er zijn miljoenen beschikbaar gesteld om technologische doorbraken te stimuleren. Werkelijk alles wordt uit de kast getrokken om de veestapel ongemoeid te laten.

Geen wonder dus dat bezorgde boeren opveerden toen twee gepensioneerde hoogleraren onlangs in *De Telegraaf* mochten vertellen over hun plan waarbij de stikstofuitstoot omlaag kon worden gebracht 'zonder één koe, varken of kip uit Nederland te verwijderen'. Het toverwoord van dat plan? Innovatie.

Collega-wetenschappers voelden zich geroepen om het enthousiasme te temperen. Het plan bevatte best wat nuttige aanbevelingen, maar ook het nodige technologisch wensdenken. Stop met

het zaaien van twijfel, schreven 36 milieuwetenschappers in een open brief in *Trouw*. Wek niet de schijn dat dit probleem verholpen kan worden door wat slimme innovaties. Dat is de route die we al een halve eeuw volgen en het enige wat het heeft opgeleverd is dat de problemen zich hebben opgestapeld.

De brief was ook een reactie op de rubberen ruggengraat van Wopke Hoekstra. Het bommetje dat de CDA-leider gecontroleerd tot ontplofing bracht in een interview met *Algemeen Dagblad* geeft precies het verkeerde signaal af. Er is al genoeg tijd verspild met discussies over nut en noodzaak van maatregelen, schrijven de milieukundigen in *Trouw*. 'We weten meer dan genoeg en er bestaat meer dan genoeg wetenschappelijke consensus om nu snel in actie te komen.'

Sinds de Raad van State drie jaar geleden een streep zette door de boekhoudkundige schijnoplossingen van het Programma Aanpak Stikstof, domineert stikstof het landbouwdebat. Begrijpelijk, want dat onzichtbare chemische stofje heeft ervoor gezorgd dat bouwprojecten stil kwamen

te liggen, auto's hun snelheid moesten minderen, en boeren met omgekeerde vlaggen begonnen te wapperen. Wat in de verhitte discussies over depositiewaarden en reductiedoelen onderbelicht blijft, is dat deze stikstofcrisis slechts een symptoom is van een dieperliggende disbalans. Het model van intensieve veehouderij botst op allerlei manieren tegen ecologische grenzen op. De 11,4 miljoen varkens, 3,8 miljoen koeien en bijna honderd miljoen kippen in Nederland verstikken niet alleen de kwetsbare natuur, ze zorgen ook voor de uitstoot van broeikasgassen, de verontreiniging van het grondwater en voor een hoop overtollige mest. Zelfs als er morgen een briljante uitvinding bedacht wordt om de stikstofuitstoot te verminderen, dan nog wordt de Nederlandse landbouw geteisterd door allerlei andere 'milieuplagen'.

Plaaig 1: vervuilde vernetjes

In het najaar komt het kabinet met een brief over de waterkwaliteit en deskundigen vrezende een scenario dat vergelijkbaar is met de stikstofproblematiek. Met die kwaliteit is het namelijk beroerd gesteld. Nederland bungelt ook op dit milieuaspect onder aan de Europese lijstjes.

Van de bijna elfhonderd slootjes, vennen, vijvers en grachten die stichting Natuur &

Milieu door honderden vrijwilligers liet onderzoeken bleek vorig jaar nog geen vijfde in goede staat te verkeren. In de rest werden te weinig planten en diertjes aangetroffen. Planten en diertjes zijn een kenmerk van goede waterkwaliteit. Het water bevatte daarentegen te hoge concentraties nitraat, fosfaat en bestrijdingsmiddelen. Deze stoffen komen vooral in het water terecht door de mest van intensieve veeteelt en de kunstmest en chemicaliën van akkerbouw.

In Europa is al in 2000 afgesproken dat de lidstaten uiterlijk in 2027 voldoen aan de Kaderrichtlijn Water. Hierin zijn duidelijke grenzen vastgelegd op het gebied van chemicaliën, ecologie en de beschikbaarheid van geschikt drinkwater. Als deze afspraken niet worden nagekomen, kan Brussel hoge boetes opleggen. Net als met de klimaatdoelen en de stikstofgrenzen zouden actiegroepen het handhaven van de waterafspraken bij de rechter kunnen afdwingen.

Graafmachines vormen een deel van de oplossing. Strakgetrokken sloten kunnen veranderen in meanderende riviertjes. Dat is niet alleen leuk voor de wandelaar, maar ook voor waterbeestjes en plantjes die zo betere beschutting vinden. Bovendien houdt het herstel van de natuurlijke loop van beken en riviertjes het water ook langer vast. Geen overbodige luxe in een tijd van toeneemende droogte.

Maar deskundigen zijn het er ook over eens dat de emissies van fosfaat, nitraat en chemische bestrijdingsmiddelen sterk omlaag moeten om over vijf jaar in de buurt van de afgesproken waarden te komen. Dat betekent onder meer minder dieren en minder opbrengst van akkerbouw in gebieden die daar eigenlijk niet voor geschikt zijn, zoals de arme zand- en lössgronden.

Een gedeelte van de maatregelen werd vorig jaar al aangekondigd in het '7e actieprogramma Nitraatrichtlijn'. Hierin worden bijvoorbeeld akkerbouwers verplicht om zogenaamde 'vanggewassen' te telen in een rotatie van één op vier oogsten, later één op drie. Dit zijn gewassen die stikstof vasthouden en de grond herstellen maar commercieel niets of zeer weinig opleveren. In ieder geval veel minder dan de voedermaïs die er normaliter staat. Door deze 'groenbemesting' kan de boer later minder (kunst)mest gebruiken, wat de kwaliteit van het water sterk bevordert. Langs sloten komt er bovendien een teeltvrije zone van twee tot vijf meter, wat het direct wegspoelen van kwalijke stoffen moet verminderen.

Op het oog doeltreffende, zelfs sympathieke maatregelen. Maar ook nu stonden de vertegenwoordigers van de landbouwsector op de achterste benen. 'Niet haalbaar en niet betaalbaar', lieten ze weten in de vakpers. 'We vrezen voor het voortbestaan van bedrijven.' De landbouworganisaties berekenden even snel dat boeren zo'n zestigduizend hectare landbouwgrond kwijtraakten. 'Net zoveel als heel Flevoland.'

De boeren kondigden aan om vanuit een consortium van belangenorganisaties en de Rabobank de beleidsmakers op andere gedachten te willen brengen. De argumenten komen bekend

voor. Maatregelen moeten gestimuleerd en niet afgedwongen worden en 'via metingen' moet vastgesteld worden waar de echte knelpunten zitten.

Plaaig 2: overtollige uitwerpselen

Mestoverschotten, een potentiële bron van milieuverontreiniging. Het is de titel van een rapport uit 1970. Meer dan vijftig jaar geleden zagen onderzoekers en ambtenaren op het ministerie van Landbouw de problemen al opdoemen. Dankzij de import van voer kon de veestapel bijna onbelemmerd groeien. Alleen: wat gebeurde er met de stront die al die dieren produceren? Mest is onmisbaar voor de vruchtbaarheid van het land, maar wanneer er – via de uitwerpselen – te veel fosfaat en stikstof in de bodem belandt, raakt het grond- en oppervlaktewater vervuild. Dat is precies waar we nu mee kampen. 'Er is gewaarschuwd', zei een van de ambtenaren in 1990 in *NRC Handelsblad*. 'Er is tijdig gewaarschuwd. Maar er is niets mee gedaan.'

Misschien is dat iets te kort door de bocht. Door de jaren heen zijn er namelijk genoeg plannen gelanceerd om de mestproblematiek aan te pakken. Er is gezocht naar technologische oplossingen, naar manieren om mest te verwerken. Zo staat er in Moerdijk een energiecentrale waar kippenstront via verbranding wordt omgezet in 'duurzame' energie. De toevoeging van het enzym

Het lijkt erop dat de Europese Commissie haar geduld begint te verliezen

fyase aan het veevoer zorgde voor een aanzienlijke vermindering van het fosfaatgehalte in varkens- en kippenpoep.

Andere innovaties waren minder succesvol. Pogingen om stikstof en fosfaat uit mest te filteren door middel van omgekeerde osmose blijven steken in de experimenteerfase. Het verwerken van dierlijke mest tot (vloeibare) kunstmest stuit op hoge kosten en Europese regelgeving. En de stikstofwinst van emissiearme stallen bestaat vooral op papier, concludeerden onderzoekers van de Wageningen Universiteit.

Doordat de gedroomde technologische doorbraak voorlopig uitblijft, exporteren Nederlandse veehouders elk jaar meer dan drie miljoen ton dierlijke mest, vooral naar akkerbouwers in Duitsland, België en Frankrijk. Aangezien het aanbod stevast groter is dan de vraag, moeten de boeren betalen om de overtollige uitwerpselen kwijt te kunnen.

Er zijn wel voorzichtige voorstellen geweest om iets te doen aan de omvang van de veestapel. In 1984 kondigde landbouwminister Gerit Braks (CDA) een groeistop aan voor de varkens- en pluimveehouderij. Maar er zaten zoveel mazen in zijn 'interimwet' dat het aantal varkens in Nederland tot 1987 met bijna dertig procent toenam. Vandaar dat minister Brinkhorst (D66)

zich in 1999 genoodzaakt zag om met een 'mestplan' te komen, waarbij de pluimvee- en varkenssector moesten krimpen. Hij had het geluk dat de mestproductie in de melkveehouderij nog binnen de perken werd gehouden door het Europese melkquotum. Maar toen die beperking in 2015 werd afgeschaft, schoot ook die sector binnen de kortste keren door het in Brussel vastgestelde fosfaatplafond.

'Alsof het nog niet genoeg is, hangt er weer een donderwolk boven het platteland', kopte *Nieuwe Oogst*, het weekblad van LTO Nederland, vorige maand. Er dreigt namelijk een einde te komen aan de derogatie en 'dat bezorgt veel melkveehouders buikpijn'. Sinds de jaren negentig hebben Nederlandse koeienboeren een uitzondering op de Europese nitraatrichtlijn, de zogenaamde derogatie. Omdat Nederland veel hoogproductief grasland heeft, mogen boeren daarop meer mest uitrijden dan de Brusselse richtlijn voorschrijft. Zeker op klei- en veengronden spoelt er op grasland relatief weinig stikstof uit, waardoor de gevolgen voor het grond- en oppervlaktewater relatief beperkt blijven. In theorie, althans, want met de waterkwaliteit in Nederland is het slecht gesteld.

Het lijkt erop dat de Europese Commissie haar geduld begint te verliezen. Telkens weer probeert de Nederlandse landbouwlobby creatieve uitvluchten te verzinnen, en ondertussen blijven de natuur- en milieudoelen buiten bereik. Mocht de derogatie inderdaad niet worden verlengd, dan ontstaat er in één klap een nog veel groter mestoverschot in de veehouderij. Technologische innovatie of handel in mest biedt onvoldoende soelaas, de milieuverontreiniging moet bij de bron worden aangepakt.

Plaaig 3: boerende koeien

Het was vorig jaar een van de weinige grote successen op de milieuconferentie in Glasgow: honderd landen spraken af om voor 2030 de uitstoot van methaan met dertig procent te verminderen ten opzichte van 2020. Ook Nederland tekende, enigszins schoorvoetend, het verdrag dat op korte termijn grote consequenties heeft.

Methaan is als broeikasgas meer dan 27 keer sterker dan CO₂ en is voor ongeveer twintig procent verantwoordelijk voor het broeikas effect. De werking van methaan is krachtig, maar gelukkig ook kort. Na pakweg tien jaar verdwijnt het uit de atmosfeer, terwijl CO₂ honderden jaren actief kan blijven. Dus als we vandaag zouden stoppen met het uitstoten van nieuwe methaandeeltjes, dan zouden er over tien jaar nauwelijks meer sporen van zijn. De opwarming kan zo met 0,3 graad getemperd worden.

Notoire uitstoters zijn olie- en gasbedrijven, staalverwerking, afvalbedrijven, rioolzuiveringsinstallaties en... veeboeren. In Nederland zorgen koeien en varkens voor twee derde van de methaanuitstoot. Alleen al de vier grootste veehouderijen stoten méér methaan uit dan alle Nederlandse industriereuzen gezamenlijk. Dit voorjaar publiceerde *De Groene* een lijst met 242



Venema Media / ANP

Ruiming van een kippenboerderij in het Zeeuwse Schore na het aantreffen van de vogelgriep, 17 augustus

bedrijven die meer dan een ton methaan per jaar uitstoten – daarvan werd 85 procent bezet door grote varkensfokkers en zuivelboeren.

Methaan ontstaat in de pens van vooral koeien als het voer wordt afgebroken en komt al boeiend door de bek naar buiten. De mest is slechts verantwoordelijk voor vijf procent van de uitstoot. Technisch kan de uitstoot beperkt worden door ander voer – jong gras veroorzaakt bijvoorbeeld minder methaan –, chemische additieven aan het voer, andere stallen en eventueel een speciaal fokprogramma gericht op methaanarme koeien.

Desondanks is vermindering van de veestapel onontkoombaar, constateert het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL). De enige manier om de doelstellingen te halen is 'het gedwongen beëindigen van veehouderijen via minnelijke schikking en onteigening'. In opdracht van het kabinet heeft het PBL twee 'Quickscan'-scenario's ontwikkeld waarbij in de meest rigoureuze variant de melkveestapel krimpt met een derde en de varkensstapel met bijna de helft.

Niet alle boeren dragen echter evenveel bij aan de klimaatcrisis. Een handjevol bedrijven (zeven procent van het totaal) is verantwoordelijk voor dertig procent van de methaanemissies, zo bleek uit het onderzoek van *De Groene*. Deze ondernemers hebben megastallen met duizenden dieren. Dit stelt het kabinet voor een lastig dilemma: het kan talloze procedures starten tegen kleine en middelgrote boeren, of eerst met de veertienhonderd grootsten om de tafel gaan zitten. Dat laatste levert de meeste methaanreductie op tegen de laagste administratieve kosten. Maar het zou betekenen dat de regeringspartijen het mes zetten in een sector die ze zelf decennialang met subsidies voor schaalvergroting hebben vetgemest.

Plaaig 4: zieke dieren (en mensen)

Nog nooit greep de vogelgriep in Europa zo erg om zich heen als dit jaar. De duinen lagen bezaaid met dode meeuwen en sinds afgelopen

oktober zijn er alleen al in Nederland meer dan vier miljoen kuikens, kippen, eenden, kalkoenen en siervogels geruimd. Landbouwminister Henk Staghouwer (CU) noemde de situatie 'zorgelijk'. Door de vele besmettingen onder wilde vogels en de schaalvergroting in de pluimvee-sector laten uitbraken zich moeilijker indammen met ophokplichten. Het gezondheidsrisico voor mensen lijkt bij het subtype H5N1 klein, meestal blijven de symptomen beperkt tot die van een milde griep. Al waarschuwt het RIVM om contact met dode vogels te mijden, want in het verleden zijn er wel degelijk gevallen bekend van mensen die ernstig ziek werden of zelfs overleden na een besmetting met vogelgriep.

De veruit beruchtste zoönose is Sars-Cov-2, het coronavirus dat de wereld al meer dan twee jaar in de greep heeft. Wat minder mensen weten is dat in hetzelfde jaar dat de avondklok werd ingesteld, er een grasmus in Zuilen positief getest werd op het westnijlvirus. Dit virus, dat tot voor kort vooral voorkwam in Afrika, delen van de Verenigde Staten en het Middellandse Zeegebied, verspreidt zich via muggen ook naar mensen. In 2020 werden voor het eerst besmettingen in Nederland vastgesteld. Mede door klimaatverandering zullen er de komende jaren nieuwe zoönosen opduiken in ons land, voorspelt het RIVM.

Met aangescherpte hygiëneprotocolen, vaccinaties en strenge monitoring proberen veehouders hun dieren te beschermen tegen de verschillende virussen, maar hoe dichter het land bevolkt is met mensen en dieren, hoe groter het risico op grootschalige uitbraken. Megastallen kunnen fungeren als broedplaatsen voor ziektekiemen.

We importeren miljoenen tonnen veevoer om het meeste vlees te exporteren

Dat maakt de intensieve veehouderij volgens sommige virologen tot een gevaar voor de volksgezondheid. Dat dit gevaar niet denkbeeldig is, bleek wel tijdens de Q-koortsepidemie, waarbij een bacterie die was overgesprongen van geiten op mensen minstens vijftigduizend Nederlanders besmette. Volgens voorzichtige schattingen overleden er sinds 2007 107 mensen aan Q-koorts en nog altijd kampen honderden patiënten met chronische klachten. Dat een geitenziekte zoveel leed kon veroorzaken had alles te maken met de locatie van de boerderijen. De geitenstallen in Brabant stonden in relatief dichtbevolkt gebied, waardoor veel omwonenden besmet raakten.

Ook de veehouderijen in de buurt van de natuurgebieden verdienen volgens experts extra aandacht. Daar is de kans op interacties tussen wilde en gehouden dieren namelijk groter, wat de kwetsbaarheid voor virusmutaties vergroot. Pluimveehouderijen vestigen in een gebied met veel wilde watervogels is vragen om moeilijkheden. Het uitkopen van een veehouder in de buurt van Natura 2000-gebieden kan niet alleen helpen om de stikstofdoelen te halen, maar ook om de gezondheid te beschermen, van mens en dier.

Wie de milieuplagen in samenhang bekijkt, ziet dat de Nederlandse landbouw op allerlei ecologische grenzen botst. Met de enorme uitstoot van broeikasgassen en stikstof, de lozing van nitraat, fosfaat en chemische bestrijdingsmiddelen en de toegenomen kans op zoönosen die op mensen overslaan, is de huidige manier van produceren niet meer te handhaven. We importeren nu miljoenen tonnen aan veevoer om vervolgens zestig procent van het vlees te exporteren. Ons land blijft met de schadelijke gevolgen achter. De akkerbouw produceert veevoer op plekken waar mensenvoedsel verbouwd kan worden en vernietigt de grond met zware machines en chemische bestrijdingsmiddelen. Het platteland is op veel plekken een groene woestijn geworden met nauwelijks insecten en steeds minder vogels.

De inkrimping van de veestapel is geen doel op zich, maar het zou het oplossen van de milieuproblemen waar Nederland al decennia mee kampt en die steeds nadrukkelijker op de voorgrond treden, wel een stuk eenvoudiger maken. Over de hele linie is een systeemverandering nodig, waarbij onder meer de intensieve, niet grondgebonden veehouderij grotendeels verdwijnt, voedsel voor mensen daar verbouwd wordt waar de bodem van nature geschikt is en veel grond aan de natuur wordt teruggegeven.

Natuurlijk weet niemand hoe dit circulaire systeem er precies uit gaat zien. Hoe industrieel wordt het bijvoorbeeld? Zorgen bacteriënkwekerijen voor onze proteïnen? En inderdaad moeten we kijken hoe de huidige agrariërs daar een plek in krijgen. Als natuur- en waterbeheerder? Maar de tijd dringt. Zowel de klimaatdoelen van de Nederlandse staat als de Europese milieuriichtlijnen vragen om snelle actie. Het is te hopen dat het komende rapport van Johan Remkes een aanzet geeft voor zo'n integrale aanpak. ■

Allende, Boric en de kunst van het mogelijke

Een nieuw Chileens experiment

Hoogstwaarschijnlijk stemmen de Chilenen op 4 september tegen de nieuwe grondwet. Daardoor zou het nieuwe 'Chileense experiment' op een stevige hobbel stuiten. Wat kan de linkse president Gabriel Boric leren van het tragisch geëindigde experiment van zijn verre voorganger Salvador Allende?

Jan van der Putten

Nog geen half jaar geleden werd een met tatoeages gesierde rebel met een comfortabele meerderheid president van Chili. Het was de tweede keer in de Chileense geschiedenis dat een democratisch gekozen president met een programma kwam om op een democratische manier het land ook sociaal en economisch democratisch te maken.

Een halve eeuw geleden ervoer de socialistische president Salvador Allende dat zijn 'revolutie in de legaliteit' onmogelijk was omdat de bestaande legaliteit in strijd was met de revolutie. Mede daarom bleek Allende's 'Chileense weg naar het socialisme' onbegaanbaar. Na duizend turbulente dagen liep die weg dood op 11 september 1973, toen Allende zich in het gebombardeerde presidentiële paleis het leven benam om niet in handen van Pinochets putschisten te vallen. Hij offerde zijn leven ter verdediging van een democratie die zich tegen hem had gekeerd.

En nu is het de beurt aan Gabriel Boric. Een nieuwe grondwet, waarover gestemd wordt op september, moet hem een beter startpunt geven dan Allende. De nieuwe magna carta vervangt die van dictator Pinochet uit 1980. Het moet een definitieve streep zetten onder de dictatuur en het neoliberalisme dat 49 jaar lang soeverein heeft geheerst: eerst gedurende het regime-Pinochet, daarna in de 32 democratische jaren van centrum-linkse en rechtse regeringen.

Boric is geen tweede Allende. De 36-jarige gesjeesde rechtenstudent is de achterkleinzoon van een Kroaat die eind negentiende eeuw in Chileens Patagonië naar goud kwam zoeken. Allende – vader van Baskische, moeder van Belgische origine – was een patholoog-anatoom die al vroeg de linkse politiek in ging en ermee vergroeide. Toen hij na drie vergeefse pogingen in 1970 tot president werd gekozen, was hij 62. De politieke carrière van Boric daarentegen ging geheel buiten de traditionele linkse partijen om. Ze begon toen hij elf jaar geleden een van de aanvoeders werd

van de nationale studentenprotesten tegen de elitaire onderwijspolitiek van de toenmalige president, de miljardair Sebastián Piñera.

Piñera was opnieuw staatshoofd toen in 2019 massale protesten uitbraken tegen de sociale ongelijkheid. Zijn bloedige antwoord had Pinochet niet misstaan. Voor het eerst sinds de staatsgreep werd het leger de straat op gestuurd. De protestbeweging mondde uit in het besluit om de grondwet van Pinochet te vervangen. Daarna begon een carrousel te draaien van volkstemmingen en verkiezingen om dat besluit te bekrachtigen, de grondwetgevende vergadering en een nieuwe president te kiezen en de nieuwe grondwetstekst voor te leggen aan het volk. Intussen waren er ook presidentsverkiezingen, waarna Piñera de macht overdroeg aan zijn jeugdige nemeses Boric.

'Als Chili de wieg was van het neoliberalisme', heeft Boric gezegd, 'dan zal het ook zijn graf worden'

In de verkiezingen voor een grondwetgevende vergadering werden – symptoom van de politieke gisting – de traditionele partijen ingemaakt door een bont gezelschap van meestal splinternieuwe anti-establishmentgroepen. De groene constitutie die ze opstelden ademt een geest van inclusiviteit, diversiteit en rechtvaardigheid. De meerderheid van de kiezers lijkt echter niet van die geest te houden. Dat komt vooral door een combinatie van diepgeworteld conservatisme en de door corona en de Oekraïne-oorlog aangerichte ravages, waardoor Borics populariteit pijlsnel is ingezakt. Mocht dit grondwetsontwerp worden afgewezen, dan komt er waarschijnlijk een ander, en opnieuw een volkstemming. Hoe dan

ook, het nieuwe Chileense experiment begint al met flinke hobbels. Het kan even spannend en riskant worden als het vorige.

De politieke basis van Boric verschilt sterk van die van Allende. De meeste partijen van diens Unidad Popular (Volkseenheid) draaiden al jaren mee in de politiek; de coalitie van Boric bestaat uit twee allianties. Waardig Chili verenigt vier partijen, waaronder de 110 jaar oude communistische partij – de enige traditionele club die intact uit de beroeringen van de laatste jaren is gekomen. Het Breed Front bestaat uit Borics eigen Sociale Convergentie en vier andere groeperingen. Samen vormen die twee blokken de nieuwe regeringscoalitie, die de ongebruikelijke naam Apruebo Dignidad ('Ik stem voor waardigheid') draagt.

Ik stem voor waardigheid. Voor Boric en de zijnen betekent dat dat Chili een land moet worden voor al zijn negentien miljoen inwoners en niet alleen voor de bovenlaag. Dat kan alleen als de neoliberale etalage die Chili is geworden wordt leeggehaald en de inventaris wordt herverdeeld. 'Als Chili de wieg was van het neoliberalisme', heeft Boric gezegd, 'dan zal het ook zijn graf worden.' De nieuwe regering wil de afgrond tussen rijk en arm verkleinen door te zorgen voor betaalbare gezondheidszorg, gratis kwaliteitsonderwijs tot en met de universiteit, fatsoenlijke huisvesting voor iedereen, verhoging van het minimumloon, verkorting van de werkweek en de instelling van een publiek pensioenstelsel ter vervanging van het geprivatiseerde systeem dat veel ouderen op een houtje laat bijten. Dit alles te financieren uit een belastingverhoging voor de rijken en de particuliere mijnbedrijven.

Thema's die vijftig jaar geleden nog niet of nauwelijks speelden staan boven aan Borics prioriteitenlijstje, zoals milieu, klimaat, feminisme en gelijkberechtiging van etnische en seksuele minderheden. 'Chili's eerste groene regering' wil de productie van duurzame energie sterk vergroten, kolencentrales sluiten en de rampzalige gevolgen van de nu al dertien jaar durende droogte bestrijden door een eind te maken aan de chaos in het waterbeheer en dit opnieuw in publieke handen te brengen.

De gerenommeerde klimaatwetenschapper Maisa Rojas is milieuminister. Zij is een van de veertien vrouwen in het 24 leden tellende kabinet. Allende versleet zo'n 75 ministers, en onder hen was één vrouw, Mireya Baltra, die nog geen vijf maanden aanbleef. Een van Borics ministers is de socialist Maya Fernández Allende – inderdaad, een kleindochter van. Ze heeft de portefeuille van Defensie, een postume wraak van haar grootvader op de generaals die hem verrieden. Borics politieke benoemingen lopen vooruit op de inclusieve samenleving die Chili moet worden. Dus is in het kabinet ook de lhbtq+-gemeenschap vertegenwoordigd met – een Chileense priemer – twee openlijk homoseksuele ministers.

Onder Allende speelden dat soort thema's nog helemaal niet. Hij begon met de gratis



Claudio Reyes / AFP / ANP

Gabriel Boric verlaat het Chileense congres als nieuwe president na zijn inauguratie. Valparaíso, 11 maart

verstrekking van een halve liter melk per dag aan alle kinderen en zwangere vrouwen, verdeelde grootgrondbezittingen onder boeren zonder land en gaf koopkracht aan de minst bedeelden. Hij nationaliseerde de banken en de cruciale industrieën, waaronder de motoren van de Chileense economie: de kopermijnen, die tot dan toe in handen waren van Amerikaanse multinationals. Washington heeft het hem nooit vergeven.

Op economisch gebied wil Boric niet zo ver gaan als Allende. Waarschijnlijk heeft hij van hem geleerd dat je de machtigen niet tegen je in het harnas moet jagen als je niet de middelen hebt om ze te verslaan. Nog altijd is Chili de grootste koperproducent van de wereld. De helft van de productie gaat tegenwoordig naar China. Een halve eeuw na de nationalisatie is 72 procent van het Chileense koper weer in particuliere handen. Nationalisaties staan echter niet op Borics programma.

Dat geldt ook voor het lithium. Chili herbergt meer dan de helft van de bekende wereldvoorraden van deze nieuwe strategische grondstof, die essentieel is voor de fabricage van batterijen voor elektrische auto's. Na Australië is Chili de grootste lithiumproducent van de wereld. De

particuliere exploitanten kunnen gerust zijn: Boric zal hun bedrijven niet nationaliseren. Wel zal hij naast de privé-bedrijven een staatsbedrijf voor de ontginning van lithium oprichten.

De verschillen tussen het Chili van Allende en het Chili van Boric, twee generaties later, zijn overduidelijk. Maar toch kan de leider van het nieuwe Chileense experiment veel opsteken van de mislukking van het oude. Allende begon met een enorme handicap: hij wilde werken aan een 'revolutie in de legaliteit', maar zijn regering had geen parlementaire meerderheid. Als je de samenleving via de weg van de burgerlijke democratie wil ombuigen in socialistische richting zul je in het parlement voldoende steun moeten hebben, en die heeft Allende nooit gehad.

De partijen van rechts en het centrum vonden elkaar. Ze begonnen een parlementaire guerrilla tegen de regering, die ze zelfs onwettig verklaarden – waarmee ze de weg effenden voor de coup van Pinochet. Om toch zijn programma uit te voeren moest Allende zijn toevlucht nemen tot decreten en trucjes. Zo groef hij voor de nationalisering van de kopermijnen een decreet uit de jaren dertig op dat men vergeten was af te schaffen.

Boric's kiezers waren vooral jongeren, arbeiders en vrouwen. Die gaven hem in de tweede verkiezingsronde een solide meerderheid van bijna 56 procent, terwijl Allende in 1970 won met 36,6 procent (verkiezingen werden in die tijd in één ronde beslecht). Dat was slechts een fractie meer dan de score van de rechtse kandidaat. Maar net als Allende heeft ook Boric geen parlementaire meerderheid. De Senaat is een bolwerk van rechts, in de Kamer is het centrum ongeveer even sterk als rechts en extreem-rechts. Boric zal voor zijn hervormingen dus voortdurend steun moeten zoeken bij centrumpartijen.

Een halve eeuw geleden is dat Allende niet gelukt. Dat lag niet alleen aan de oppositie, maar ook aan de Unidad Popular zelf. De regeringscoalitie had immers een fatale politieke ondeugd: de haast automatische verkettering van haar politieke tegenstanders. *Quien no salta es momio*, wie niet springt is een mummie (links scheldwoord voor iedereen die de rechtse beginselen was toegedaan): die leus op massabijeenkomsten suggereerde een linkse verbroedering, maar getuigde van een flinke dosis contraproductieve onverdraagzaamheid.

Een mogelijke samenwerkingspartner was

er voor de Unidad Popular wel degelijk: de progressieve vleugel van de christen-democratische partij. De leider van deze stroming, Radomiro Tomic, was in de presidentsverkiezingen van 1970 derde geworden. Zijn programma week niet fundamenteel af van dat van Allende. Maar een verbond met Tomic was voor veel Allende-aanhangers ideologisch verraad. De regeringspartijen deden daarom niets om hem aan boord te krijgen. Ze schoren alle christen-democraten over één rechtse kam, en toen ze toenadering zochten om een staatsgreep af te wenden, was het te laat.

Zal Boric het beter aanpakken? Of zal de oppositie ook hem de oorlog verklaren? Het politieke klimaat was tijdens de verkiezingscampagne net zo gepolariseerd als onder Allende, maar het was een geruststellend teken dat Borics rivaal José Antonio Kast de verkiezingszege van zijn tegenstander direct erkende. Daags voor de tweede ronde stierf, heel symbolisch, Pinochets 98-jarige weduwe Lucia, de Raspoetin achter zijn troon die hem de staatsgreep had ingefluisterd. Maar toch. Kast had de eerste ronde gewonnen met bijna 28 procent en kreeg in de tweede iets meer dan 44 procent.

Dat is veel, en het is zelfs gevaarlijk veel als je bedenkt dat de 'Chilense Bolsonaro' een kritiekloze bewonderaar is van Augusto Pinochet. Als het aan Kast had gelegen was Pinochet levenslang aan de macht gebleven en zouden al zijn nu nog gevangen handlangers amnestie hebben gekregen. Een van hen, Miguel Krassnof, een topfolteraar en -moordenaar die 650 jaar uitzit, kreeg in de gevangenis bezoek van Kast. Die wilde Pinochets slachtoffers en hun geliefden een nieuwe dolkstoot geven door het Museum van de Herinnering en de Mensenrechten in Santiago te sluiten.

Van zijn rotsvaste geloof in het neoliberalisme maakte Kast geen enkel geheim, en van zijn afkeer van vluchtelingen, homo's en abortus – hij is de jongste van tien kinderen en zelf vader van negen – evenmin. Dat extremisme zit in de familie: zijn vader was een Duitse nazi die in 1950 naar Chili ontsnapte en zijn ideeën overbracht op al zijn kinderen. Een van zijn broers, een leerling van de neoliberale goeroe Milton Friedman, was onder Pinochet president van de Centrale Bank en minister van Arbeid. Hoe is het mogelijk geweest dat zoveel Chilenen op deze ultrarechtse zeloot hebben gestemd? Leden ze collectief aan historisch geheugenverlies?

Natuurlijk waren lang niet alle stemmers op Kast hardcore pinochetistas of neoliberale elitefiguren die bang waren hun privileges te verliezen. Hij was ook de keus van veel conservatieve katholieken, van tegenstanders van het eind vorig jaar erkende homohuwelijk, van homofoben en xenofoben. Veel Chilenen klapten voor zijn plan om door de woestijn aan de grens met Peru een kanaal te graven dat de massale komst van vluchtelingen uit Venezuela en Haïti moest keren.

Als *law and order*-houwdegen – zo wilde hij

Chili's lidmaatschap van de VN-Raad voor de Mensenrechten opzeggen en de veiligheid verhogen met meer repressie en meer gevangnissen – was Kast de keus van veel mensen die panisch terugdachten aan de chaotische anarchie tijdens de sociale protesten van 2019 en 2020. Je moet er niet aan denken wat er gaat gebeuren als Kast of een geestverwant deze aanhang weet te mobiliseren om de 'communisten' van Boric over de kling te jagen.

In de presidentscampagne van 1970 beweerden sommige rechtse politici dat als Allende zou winnen de Chileense kindertjes naar Moskou zouden worden gestuurd, waar ze door de communisten zouden worden opgegeten. Reële schrik wekte het bezoek van Fidel Castro aan Chili eind 1971. Het was het langste staatsbezoek uit de wereldgeschiedenis: 23 dagen. Hij bereisde het land van noord tot zuid en ging stevig tekeer tegen de Chileense oppositie. Radicaal links juichte over de revolutionaire lessen van *compañero* Fidel, maar de rechtse partijen waren razend om Castro's adviezen aan Allende en zijn ongevraagde inmenging in Chileense zaken. Het ellenlange bezoek zette veel kwaad bloed en versterkte de rechtse angst dat Chili de laatste aanwinst zou worden van de Sovjet-Unie.

Volgens Kast en consorten is Boric een radicale communist. Zij zien hem als een lid van een gezelschap van linkse Latijns-Amerikaanse

Volgens Borics rivaal José Antonio Kast wil hij van Chili een nieuw Venezuela, Nicaragua of Cuba maken

presidenten, dat zojuist is uitgebreid met Gustavo Petro van Colombia en binnenkort wordt versterkt als Lula in oktober de verkiezingen in Brazilië wint en Bolsonaro geen coup pleegt. Deze 'communisten' zouden zich willen uitleveren aan China, dat daardoor nog sneller zou oprukken in een continent dat vanouds een Amerikaanse achtertuin is. Erger nog, Boric zou van Chili een nieuw Venezuela, Nicaragua of Cuba willen maken. Alleen het verhaal over communistische menseneters ontbreekt nog.

Het economische programma van Boric is ouderwets sociaal-democratisch getint. Hij is een hartstochtelijk verdediger van de mensenrechten en heeft ongezouten kritiek op regimes die die rechten schenden. Hij weigerde Daniel Ortega te feliciteren met zijn gemanipuleerde 'herverkiezing' tot president van Nicaragua en heeft zijn steun gegeven aan de protestbeweging in Cuba. Van de vaak provocerende standpunten van de communistische partijleider Daniel Jadue, die zijn rivaal was voor het leiderschap van de linkse coalitie, moet hij weinig hebben. Minister van Buitenlandse Zaken is Antonia Urrejola, een vrouw met een lange staat van

dienst op het gebied van de mensenrechten, tot voor kort voorzitter van de Inter-Amerikaanse Mensenrechtencommissie.

Boric is eerder een gedreven hervormer dan een ouderwetse revolutionair. De revolutionairen uit het begin van de jaren zeventig zouden hem smalend een *reformista* hebben genoemd, een kwalificatie die bijna erger was dan *momio*. Een *reformista* was een wolf in schaapskleren, die het systeem wilde hervormen alleen maar om het beter te laten functioneren. Boric wil wel degelijk structurele hervormingen, maar hij heeft geleerd van het experiment-Allende dat het gevaarlijk is je tegenstanders in binnen- en buitenland te onderschatten.

Daarom zitten er in de regering niet alleen vroegere studentenleiders en andere beeldenstormers maar ook mensen met een reputatie van sociaal-democratische degelijkheid, zoals Mario Marcel van Financiën, die eerder president was van de centrale bank, en Marcela Ríos van Justitie, een socioloog die lang heeft gewerkt voor het VN-ontwikkelingsprogramma. Mensen die Boric vroeger had weggezet als technocraten zonder hart zijn nu zijn ministers of adviseurs. Zijn streven naar consensus stuit hardcore revolutionairen tegen de borst, maar het getuigt wel van een goede inschatting van de krachtsverhoudingen – een deugd die niet de sterkste zijde was van de coalitie van Allende. Aan idealisme was toen geen enkel tekort, aan realisme des te meer. Alsof politiek ineens niet meer de kunst van het mogelijke was.

Allende's coalitie was zwaar verdeeld. Bij gebrek aan een parlementaire meerderheid hadden de regeringspartijen met nog meer reden een hecht blok moeten vormen. Het tegendeel was het geval. Je had koelbloedigen en heethoofden, pragmatici en dogmatici, sociaal-democraten en marxisten, progressieve katholieken en welkenkende middenklassers. Een deel van Allende's eigen socialistische partij ijverde voor de dictatuur van het proletariaat, maar daar moest Allende, een gepokte en gemazelde democraat, niets van hebben.

En dan had je ook nog de Beweging van Revolutionair Links, de MIR. Toen de regering steeds minder aan de revolutionaire idealen van de jeugdige revolutionairen kon beantwoorden, ging hun kritische steun over in almaar minder steun en almaar meer kritiek. En terwijl Allende door zijn eigen coalitie haast gedwongen werd tot zwalken, sloot de oppositie zich hecht aaneen.

Een jaar voor de coup van Pinochet zei Allende nog tegen de correspondent van *NRC Handelsblad* en *De Groene* dat een staatsgreep was uitgesloten. Ook Boric weet niet waar het zal eindigen. Maar laat hij eerst maar dit of het volgende grondwetsreferendum winnen. De laatste peilingen zijn ongunstig. Het maakt de start van het nieuwe Chileense experiment er niet eenvoudiger op. ■

Jan van der Putten was tijdens de regering van Allende (1970-1973) correspondent in Chili



Circulaire arbeidsmigratie in de praktijk

Uitgekotst tussen de Spaanse aardbeien

De roodfruitsector in Huelva floreert dankzij Marokkaanse pluksters: zwaar en slechtbetaald werk. Zodra hun seizoenscontract afloopt moeten ze weer terug. En als je ziek wordt of een ongeluk krijgt?

Tekst en beeld Lex Rietman





A

Almonte – Vijftien jaar lang ging het goed. Hafida el Moukrazi was tevreden, haar werkgever was tevreden. Elk voorjaar reisde ze van haar dorp bij Larache in Marokko naar de Zuid-Spaanse provincie Huelva om daar drie of vier maanden aardbeien te plukken. Na afloop van het oogstseizoen in Andalusië keerde ze terug naar huis, naar haar acht kinderen en arbeidsongeschikte man.

Het werk op het land was zwaar en het loon – nog geen vijftig euro per dag – naar West-Europese maatstaven schamel, op het schandalige af. Maar het was altijd nog tien maal zoveel als ze in Marokko op het land kon verdienen. Haar gezin leefde er het hele jaar van.

Hafida el Moukrazi (44) was het bewijs dat het kan. Geslaagde circulaire migratie bestaat. Brusselse bureaucraten bedoelen daar ‘herhaalde legale migratie door dezelfde persoon tussen twee of meer landen’ mee, en Spanje is er de pionier van in Europa. Onder beleidsmakers en academici is circulaire migratie de laatste jaren een modewoord geworden. Het enthousiasme waarmee zij het begrip omarmen is begrijpelijk: eindelijk een positief antwoord op het migratievraagstuk.

Circulaire migratie is een vorm van arbeidsmigratie. Pleitbezorgers spreken van een win-winsituatie. Niet alleen voor migrant en werkgever, maar ook voor het land van herkomst en dat van bestemming. Circulaire migratie biedt een flexibele oplossing voor tijdelijke tekorten op de arbeidsmarkt, houdt de lonen laag – al krijgt dit aspect doorgaans minder nadruk – en levert desondanks toch gemotiveerd personeel op. De gastarbeider van de 21ste eeuw komt voor een vastomlijnde periode en taak, heeft een retourticket op zak en raakt niet ontworteld. Hij of zij behoudt het contact met familie, vrienden en de

eigen cultuur. Het land van herkomst ontvangt deviezen, en het gastland krijgt door de beperkte verblijfsduur van de heen-en-weermigrant geen gedoe met integratieproblemen. Het klinkt allemaal mooi. En inderdaad: ondanks de zware arbeidsomstandigheden prijsde ook Hafida el Moukrazi zich gelukkig.

Tot aan het ongeluk. Op 30 maart 2021 was ze met haar collega's een vrachtwagen aan het laden. Ze sprak met moeite een paar woorden Spaans, maar dat maakte niet uit. Ze werkte al jaren voor hetzelfde bedrijf, Doñana 1998 van de gebroeders Mato, en kende alle facetten van het werk. Als chefkwaliteitscontrole gaf ze leiding aan vijftig andere Marokkaanse vrouwen. Niemand had zoveel ervaring als zij.

Plotseling reed de vrachtwagen achteruit. El Moukrazi werd geraakt en brak haar heup. Na acht dagen in het ziekenhuis werd ze naar huis gestuurd. Huis wil zeggen: een van de bouwketen op

de plantage die tijdens de oogst gebruikt worden als onderkomen voor de Marokkaanse seizoensarbeidsters. Hier heerst een strikte hiërarchie. De stenen huizen zijn voor de Oost-Europeanen, de bouwketen – zonder airconditioning – voor de Marokkanen. In het voorjaar kan het al erg heet worden in Zuidwest-Spanje.

Hafida el Moukrazi had veel pijn. Lopen kon ze niet, laat staan werken. Dat was voor haar een ramp. Wie hier niet werkt, verdient niets. Ook als dat komt door een arbeidsongeval buiten je eigen schuld. Het bedrijf liet haar aan haar lot over. De eerste maand na het ongeluk hielp een Marokkaanse collega haar met aankleden en naar de wc gaan. De twee maanden daarna bracht ze alleen door in de bouwkeet op het omheinde en bewaakte terrein van Doñana 1998 – aardbeienbedrijven in Huelva hebben zich de voorbije jaren steeds meer afgesloten van de buitenwereld. Eten kreeg ze van haar collega's.

De houding van haar baas Juan Mato was op slag veranderd. Van gewaardeerde medewerkster degradeerde El Moukrazi tot wegwerpproduct. Zo voelde ze dat tenminste, vertelt ze een jaar later in het sobere lokaaltje van de Andalusische Arbeidersvakbond SAT in Almonte, een dorp van 23.000 inwoners in het hart van de aardbeienstreek. *'Muy mal, Juan Mato, muy mal'*, zegt ze bitter over haar ex-werkgever, 'heel slecht'. Maar het ergste is dat ze haar acht kinderen moet missen. De jongste is zes. 'Ik weet niet waar zij nu van moeten leven. Ze gaan niet naar school. Sinds het ongeluk hebben we geen inkomen meer en kan ik het schoolgeld niet betalen.' Af en toe krijgt haar gezin voedsel toegeschoven van de burens. Terwijl ze haar verhaal vertelt, moet ze soms moeite doen haar tranen te bedwingen. Dat lukt niet altijd.

Gelukkig kan ze rekenen op de Andalusische arbeidersbond SAT. Het Sindicato Andaluz de Trabajadores/as is de enige vakbond die iets doet voor de onderklasse van de seizoensarbeiders. De bond is gehaat onder de aardbeientelers, een machtige belangengroep in Huelva. Vakbondstrijd gaat immers gepaard met het publiekelijk aanklagen van misstanden. Dat leidt tot verhalen in de binnen- en buitenlandse pers die kostbare gevolgen kunnen hebben.

Zo verbrak Salling Group, marktleider in de Deense detailhandel, in maart definitief de handelsrelatie met een van de voornaamste aardbeienleveranciers van Huelva. Verontrust door reportages over vrouwen die in de kassen blootstaan aan straffen, vernederingen en een extreme werkdruk hadden de Denen vorig jaar de verkoop van roodfruit uit Huelva voorlopig stopgezet. Om de werkomstandigheden ter plekke zelf te beoordelen stuurden zij een team inspecteurs naar Zuidwest-Spanje. Toen hun de toegang tot bepaalde *fincas* geweigerd werd omdat ze zich zonder afspraak aan de poort hadden gemeld, was de maat vol. De Deense supermarktgigant besloot het fruit van de producent in kwestie voorgoed uit de schappen te weren.

Na de oogst moest Hafida el Moukrazi haar biezen pakken. De baas van Doñana 1998 wilde

Links: een Marokkaanse vrouw in een van de kassen, 31 maart;

onder: kassen in de Zuid-Spaanse provincie Huelva, 1 april



dat ze tegelijk met haar collega's terugkeerde naar Marokko. Dat was vorig jaar juni. El Moukrazi zei dat ze niet naar huis kon omdat ze nog medische controles en fysiotherapie in Huelva had. Volgens haar baas was dat geen probleem. Hij had met 'de dokter in Marokko' gesproken; daar zou de behandeling worden voortgezet. El Moukrazi kent haar land. Ze wist dat geen enkele instantie haar behandeling zou betalen, en zelf had ze geen geld omdat ze niet had kunnen werken. Ze weigerde vrijwillig te vertrekken uit de bouwkeet op het bedrijfsterrein. 'Dan gooi ik je eruit', zei haar baas. En dat deed hij.

Er was nog een andere reden waarom El Moukrazi niet terug kon naar Marokko. Als ze Spanje zou verlaten, zou ze haar recht op ziekengeld en een mogelijke schadevergoeding voor het ongeluk verliezen. Het was een moeilijk besluit, maar terugkeren naar Marokko met lege handen was geen optie. Haar gezin was afhankelijk van haar inkomsten.

Het verhaal van Hafida el Moukrazi staat niet op zichzelf, verzekert vakbondsleider José Antonio Brazo. 'Het laat zien hoe de circulaire arbeidsmigratie in de praktijk werkt', zegt hij. 'Als je hier aardbeien komt plukken en ziek wordt of een ongeluk krijgt, word je uitgekotst. Hetzelfde staat je te wachten als je protesteert tegen de arbeidsomstandigheden. Je komt op een zwarte lijst, en dan kun je het verder wel vergeten om hier ooit nog eens te mogen werken.'

Twee decennia geleden begon de Zuid-Spaanse roodfruitsector seizoenarbeiders in Marokko te werven. *Contratación en origen* werd dat genoemd, werving in het land van herkomst. De collectieve werving stond onder toezicht van de Spaanse overheid die daarvoor tijdelijke verblijfs- en werkvergunningen verstrekke. Om de snel groeiende productie van frambozen, bramen, bosbessen en vooral aardbeien van het land te halen, waren elk jaar tienduizenden buitenlandse handen nodig. Ondanks de structureel hoge werkloosheid in Andalusië was vrijwel geen Spanjaard meer bereid dit zware en slecht betaalde werk te doen. Maar in Marokko bleken de mensen in de rij te staan voor een contract van drie of vier maanden in de fruitpluk met terugkeerverplichting.

Antonio Alvarado weet er alles van. Hij is hoofd van de afdeling Arbeid en Immigratie van de regeringsdelegatie in de provincie Huelva. Hoe de circulaire migratie hier werkt? Het begint met een bilateraal akkoord tussen Spanje en Marokko, legt hij uit. Nadat de jaarlijkse behoefte aan arbeidskrachten in Huelva is vastgesteld, gaat het arbeidsbureau in Marokko op zoek naar kandidaten. Ze moeten ervaring hebben in de agrarische sector en een leeftijd die geschikt is voor het werk op het land, liefst tussen 18 en 45 jaar.

Jaarlijks heeft de roodfruitsector in Huelva ongeveer 55.000 seizoenwerkers nodig. Dat

is tenminste het officiële cijfer van de Spaanse sociale zekerheid, gebaseerd op het aantal werknemers dat wit werkt en sociale premies afdraagt. Iets minder dan de helft van deze dagloners komt uit de Europese Unie, vooral uit Roemenië en Bulgarije. Twintigduizend komen uit landen van buiten de EU. Dit zijn overwegend Marokkanen, Malinezen en Senegalezen met een verblijfsvergunning. En ten slotte zijn er de circulaire migranten uit Marokko: 11.200 dit jaar. Deze groep bestaat volledig uit vrouwen. Dat is opmerkelijk, want de overige seizoenwerkers zijn voor het merendeel mannen.

Hoe dat komt? 'Het is een erfenis van twintig jaar geleden', zegt Alvarado. 'Toen kwamen de eerste seizoenarbeiders uit Marokko hier werken in het officiële programma van circulaire migratie. Het waren mannen, en na de oogst keerde bijna niemand terug. Dat veroorzaakte een gigantisch maatschappelijk probleem in Marokko. Die mannen lieten hun gezinnen in de steek. Na de aardbeienpluk gingen ze rondtrekken door de Europese Unie.'

Zo kwam het idee op om vrouwen in plaats van mannen te gaan ronselen in Marokko. Dat zou de kans op terugkeer moeten verhogen. En hoewel het bevorderen van terugkeer minstens evenzeer een Europees als een Marokkaans belang was, suggereert Alvarado dat het juist de Marokkanen zijn geweest die de keuze hebben gemaakt om alleen vrouwen te selecteren voor de aardbeienpluk. Tot verdriet van de Spaan-

In de vierde wereld is het heel normaal: werknemer betaalt werkgever. Een extreme vorm van uitbuiting

se en Europese autoriteiten, dat dan weer wel. 'Wij hebben erop aangedrongen deze dynamiek te veranderen', zegt hij. 'Het lijkt ons niet normaal en ook niet legaal dat vrouw-zijn een van de functie-eisen is om hier te komen werken. Als overheid kunnen we niet toestaan dat banen aangeboden worden onder deze voorwaarde. Geen enkele arbeidsbemiddelaar in de Europese Unie kan zo'n eis stellen. Het idee dat er beroepen zijn die alleen door mannen of juist alleen door vrouwen uitgeoefend kunnen worden is voor ons onaanvaardbaar.'

Je hoeft dus geen vrouw te zijn om in aanmerking te komen voor de circulaire migratie? 'Nee', zegt Alvarado resoluut. Stelt Marokko die eis



dan? Alvarado aarzelt even. Dan zegt hij: 'Daar heb ik geen gegevens over. Ik ken de Marokkaanse arbeidswetgeving niet zo goed. Misschien dat zo'n eis daar onder bepaalde voorwaarden nog wél kan.' Na enig doorvragen erkent hij een advertentie onder ogen te hebben gekregen waarin het Marokkaanse arbeidsbureau voor het seizoenwerk in Huelva uitdrukkelijk op zoek was naar vrouwen met jonge kinderen. Tijdens het verblijf van hun moeder in Spanje blijven de kinderen achter in Marokko. Een sterkere stimulans – of dwangmiddel – om terugkeer te verzekeren is nauwelijks denkbaar. Het terugkeerpercentage ligt nu rond de 95.

'Die advertentie was van enkele jaren geleden', zegt Alvarado. 'Waarschijnlijk is de situatie nu anders. Hoe dan ook, deze banen betekenen een kans voor vrouwen. Ze helpen een kwetsbare groep in Marokko vooruit. Circulaire migranten krijgen een bepaald aantal werkdagen gegarandeerd. Zo zijn deze vrouwen verzekerd van een minimuminkomen.'

Volgens het hoofd Arbeid en Migratie van de regeringsdelegatie in Huelva kun je de voorkeur voor vrouwen net zo goed zien als een vorm van positieve discriminatie. Maar hij erkent dat niet iedereen er zo tegenaan kijkt. 'Bij de buitenwereld heerst de gedachte dat wij bewust een bepaald profiel hierheen halen, personen



ritje van de eerste naar de vierde wereld. Hier ontmoet ik Nadia Elabdi (32) uit Marokko. Ze woont sinds twee jaar in El Pinar, een van de tientallen sloppenwijken in de bossen rond de aardbeienplantages. Deze *asentamientos* zijn illegaal. Ze worden getolereerd, maar blijven verstoken van de meest elementaire voorzieningen. Geen vuilophaal, geen water, geen licht. Sterker nog, de gemeente sloot onlangs op een nabijgelegen picknickplaats de kraan af. Er maakten te veel migranten uit de omliggende sloppenwijken gebruik van. Het was een waterkraan met aanzuigende werking.

Zonder een spoor van schaamte laat Nadia Elabdi haar krotwoning zien: een hut van hout en plastic met een door dekens afgescheiden woonkamer en keuken, een kampeergasstelletje, een met plastic overspannen patio, meubels van de straat. Haar openheid verrast me. Migranten die geen succesverhaal kunnen vertellen, doen er gewoonlijk alles aan om de werkelijkheid van hun

hoefde te werken, want dat deed ik wel in Spanje. Hij nam me al het geld af dat ik hier had verdiend. Als ik hem niks meer kon geven omdat het op was, begon hij weer te slaan.' Veertien jaar heeft ze het volgehouden, om wille van haar drie kinderen. Toen was ze het zat. Twee jaar geleden besloot ze samen met een vriendin na de aardbeienoogst in Spanje te blijven. In de tussentijd heeft ze haar kinderen alleen gezien via live chats op de telefoon. Dat doet pijn. Maar toch is het hier beter dan in Marokko. Hier is ze tenminste verlost van haar huistiran, *Alhamdulillah*.

Eens in de twee weken komt het Rode Kruis eten uitdelen in de nederzettingen. Dat is mooi, maar lang niet genoeg om van te leven. Elabdi heeft geen papieren, dus werk vinden valt niet mee. Op zoek naar een zwart baantje loopt ze zulke grote afstanden dat haar voeten pijn doen. Maar via een Marokkaanse vriend die voorman is op een plantage heeft ze nu toch iets gevonden. Twee dagen per week mag ze daar aardbeien plukken. Op zaterdag en zondag, dan zijn er geen controles van politie en arbeidsinspectie.

Een werk- en verblijfsvergunning is de droom van alle illegalen. Elabdi is geen uitzondering. Om die papieren te krijgen moet je een arbeidscontract van ten minste een jaar kunnen overleggen. Alleen is zo'n jaarcontract voor de meeste migranten onbereikbaar. De enige uitweg is dan een werkgever *stimuleren* om je in dienst te nemen. Dat kost veel geld. Vier- of vijfduizend euro is de prijs op de zwarte markt voor een jaarcontract. In de vierde wereld zijn dit soort dingen heel normaal: werknemer betaalt werkgever. Een extreme vorm van uitbuiting die tegelijk in het voordeel is van beide partijen – een paradox die alleen gedijt in deze schemerwereld van haast feodale ongelijkheid.

Migrantten zonder papieren zijn tevens een makkelijke prooi voor oplichters. In maart werden in Niebla, vlak bij de nederzetting van Elabdi, vier Spaanse mannen opgepakt, onder wie een fruitteler. Ze hadden tachtig migranten opgelicht door hen frauduleuze arbeidscontracten te verkopen voor een half miljoen euro in totaal. Met enige regelmaat verschijnen dit soort berichten in de pers. Het topje van de ijsberg: de meeste migranten zonder papieren doen geen aangifte uit angst het land uitgezet te worden.

Maar denk niet dat het een treurige boel is bij Nadia Elabdi thuis. In de patio van haar krotwoning zijn vier Marokkaanse vriendinnen op bezoek. Na het werk op het land komen ze hier elke dag thee drinken. Er wordt druk gepraat en veel gelachen. Net als Elabdi tot twee jaar geleden werken haar vriendinnen hier in de oogstmaanden via het officiële programma van circulaire migratie. Ze wonen vlakbij, op het terrein van hun werkgevers in met stapelbedden volgestouwde bouwketen zonder privacy.

De vriendinnen hebben veel gemeen. Ze zijn in de dertig, moeder van jonge kinderen en alleenstaand – gescheiden of weduwe. Geen van hen kan lezen en schrijven. Ze spreken hooguit een enkel woord Spaans, ook al is dit hun derde

Boven: vriendinnen op bezoek bij Nadia Elabdi (ex-circulaire migrant) in de sloppenwijk El Pinar, Lucena del Puerto, 31 maart;

rechts: seizoensarbeidsters en opzichters, achter het hek van Surexport, een van de grote producenten en exporteurs, 31 maart

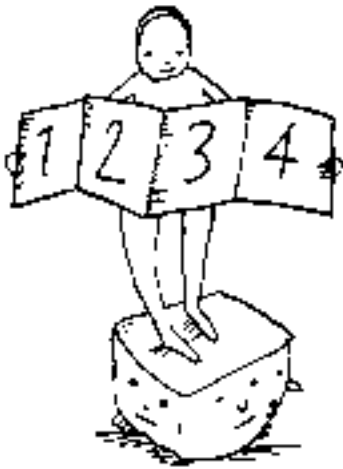


die makkelijk te onderwerpen zijn: plattelandsvrouwen uit een land dat het niet zo nauw neemt met de rechten van werknemers. Dit idee heeft deze vrouwen veel schade berokkend. Natuurlijk kun je naar elk fenomeen kijken met een positieve of een negatieve blik. Dat is het punt. Het is maar net hoe je de feiten wil interpreteren. Je hebt altijd mensen die zich niet aan de regels houden. Maar in het algemeen kun je niet zeggen dat dit een sector is die zijn werknemers slecht behandelt. Integendeel.'

Van de regeringsdelegatie in het centrum van Huelva-stad naar de naaldbossen van Lucena del Puerto is het een klein half uur rijden. Het is een

dagelijks leven te verhullen. Foto's zijn taboe. Door de sociale media is het risico te groot dat je familie en vrienden thuis achter je ellende in het beloofde land komen. Schaamte en schuldgevoel over de 'mislukking' overheersen. Elabdi heeft daar schijnbaar geen last van. En ondanks haar bittere armoede oogt ze opgewekt, sterk en optimistisch.

Vijf jaar geleden kwam ze hier voor het eerst werken in de aardbeienpluk. Drie maal keerde ze na de oogst terug, zoals dat hoort volgens de regels van de circulaire migratie. De vierde maal bleef ze. Waarom? 'Ik had problemen met mijn echtgenoot', zegt ze. 'Hij sloeg mij, was altijd dronken en rookte veel hasj. Hij vond dat hij niet



Klavers

vakantie (buitenland)

FESTIVAL ALTE MUSIK - KNECHTSTEDEN (D) met concerten door o.a. Rheinische Kantorei - Das Kleine Konzert, Heinavanker (Estland). Muziekreis olv Harry-Imre Dijkstra (21-25 september). Inl. 024-3788872; www.goudenengel.nl.

LYON - BIËNNALE HEDENDAAGSE KUNST, 5- en 6-daagse reis (20-24 en 24-29 oktober). Deskundige begeleiding. Treinreis; hotel in centrum. Inl. 024-3788872; www.goudenengel.nl.

vakantie (binnenland)

Kent u het Reestdal? 3 vakantiehuisjes in vogelrijk natuurgebied met kijkhut. Laadpaal voor e-auto's. www.heidehuisje.nl 06-81525089

Vakantiebungalows met veel privacy op duurzame kleinschalige plek in de bossen van Otterlo vlakbij Nat. Park Hoge Veluwe en het Kröller-Müller Museum, www.deroek.nl

Achterhoek: Boerderij Rietberghe. Huis is mix van modern & traditioneel. Zeer ruim opgezet. Warme kunstzinnige sfeer. Grote tuin & vrij uitzicht. Ideaal voor familie weekend. Tot 15-pers. 9 slaapkamers www.rietberghe.nl

Sfeervol vrijstaand buitenhuis t/o het prachtige Mantingerzand (Dr.) met o.a. vuurplaats, kruidentuin, boomgaard, hottub & sauna. Weekend, midweek of week. Sfeerimpresie op insta: schaapzicht@gmail.com

JanRechthuisen

Spectaculair gelegen (beschermde dorpsgezicht) in rijksmonumentale boerderij in het Drentse Gees: ruim (125 m2), bijzonder en luxe appartement. Serene rust, vogel-, wandel- en fietsparadijs. www.degevolgenhaan.com

Schilderworkshop Antje Sonnenschein. Wat is er mooier dan 2 dagen een schilderworkshop te volgen in combinatie met eten en slapen op Landgoed Ekenstein in Appingedam. 7 t/m 9 okt. 2022 of 21 t/m 23 okt. 2022 (workshop zat+zon). 2 overnachtingen met ontbijt, lunch, diner en 2 dagen schildercursus € 265,00 p.p. U kunt reserveren via 0596-628528 of info@ekenstein.com

huisvesting aangeboden

Te koop: groot appartement in Charleville-Mezieres (Franse Ardennen), 156m2, met tuin 200m2 en dubbele garage. Veel bergruimte (ongeveer 145m2) plus verhuurde winkelruimte (huuropbrengst € 6000,- per jaar): koopprijs € 189.000 kk. Informatie +31622372044

Volledig gerenoveerde woonboerderij uit 1664 (woonopp. 200m2 + multifunctioneel bijgebouw geschikt als bijv kantoor/ B&B 130 m2). Omgeving Deventer. Vraagprijs 1.050.000,- Tel 06-41375680

huisvesting gevraagd

Jonge vrouwelijke creatieveling zoekt huisvesting in Amsterdam. Budget is maximaal 1000 euro inclusief. Kamer, (gedeeld) appartement, studio, alles is welkom. Over mij: Duurzame modeontwerpster werkend voor een Oostenrijks bedrijf. Ik ben een rustige vrouw met een open hart en geest, ontmoet graag nieuwe mensen. Tegelijkertijd respecteer ik wederzijds privacy en eigendommen. leohaessermann@gmail.com +43 660 6309788

Tuinhuysje o.i.d. gezocht in Amsterdam, vrouw 36. Om regelmatig te verblijven en te schrijven. Keuken niet nodig. Bed en wc wel; Ik kan ook oppassen op huis/dieren. jenine@outlook.com

Appartement gezocht in Amsterdam, max 1500 excl. Ik (34, v) werk bij een ontwerp studio, hou van lezen, films en wandelen. halloanneloes@gmail.com of 06-46757532

man (ontw.) & vrouw (kunsth.) zkn rustige 2e plek - 80 m2 of > - Bussum/Hilversum bfvanwoudenberg@gmail.com

Bouwkundige en kunsthistoricus i.o. (m22) zoekt kamer in DELFT max €650 kamerin015@outlook.com

cursussen en coaching

Relatietherapie/coaching. Zie www.relatietherapieamsterdam.eu Of stuur mail naar oscaber@protonmail.com

Een compleet Loopbaanadviesstraject, kosteloos met behulp van de STAP subsidie regeling. Inclusief Talentanalyse, Drijfverenanalyse, 360 graden feedback, online programma en 3 uur individuele coaching door een gecertificeerd coach van TalentFirst. Geef je op, op www.carriere-boost.nl en profiteer van deze unieke kans!

Wil je ook duurzamer leven en wonen? Coaching Van der Hagen in Amsterdam zoekt op basis van je wensen passende kandidaat medebewoners en helpt beginnende woongroepen bij het structureren van de aanloopfase. Reacties: eha@xs4all.nl

Het is een enerverende tijd, tijd voor een nieuwe stap! Ben je nieuwsgierig om te ontdekken wat maakt dat je je somber, vermoeid en/of angstig voelt? Wat je tegenhoudt om nieuwe stappen te zetten, te onderzoeken welke invloed je familiegeschiedenis heeft op jouw (fysieke) klachten? Welkom bij mijn praktijk voor Holistische Therapie & Bewustwording. Jarenlange ervaring als GZ-psycholoog, heb ik aangevuld met inzichten uit het Tibetaans boeddhisme, lichaamsgerichte therapie, sjamanisme en reïncarnatie -en regressietherapie. www.marijespoor.nl

lezersaanbieding

Nieuw: Loving Geopolitics Magazine. Ga naar www.lovinggeopolitics.nl voor een gratis abonnement. Met bijdragen van Jolle Demmers, Hanke Drop, Giep Hagoort, Nelly van der Geest, Clyde Missier en John Huige. Columns: Jan Willem van den Braak, Karel Janssen, en Erik Uitenbogaard. Boekrecensie van Jacqueline de Jongh Moolenaar. Speciaal voor studenten: Loving Geopolitics Young.

Geef je Spanjereis een extra dimensie. Lees TYPISCH SPANJE. <https://friedakleinjan.boekengilde.nl>

Vandaag, 1 september, sluit de koning het Hermansjaar 2021/22 af. Misschien heeft hij om in de sfeer te komen de 'tegenroman' HET NOORSE MISVERSTAND VAN WILLEM FREDERIK HERMANS, geschreven door SIEP KOOI en uitgegeven bij Prominent, gelezen. Zo niet, dan zou hij de site www.blijmeteenboek.nl/2022/07/een-verzwegen-dochter-van-w-f-hermans-nog-even-kunnen-raadplegen.

vertier

Bach. En nu? 24preludia ook als podcast

Deze muziek ken je nog niet. Mijn soloalbum met eigen nummers 'Climb' is nu te beluisteren via www.janhovers.nl

diensten aangeboden

Ambachtelijk meubelmaker maakt meubels van Amsterdams hout. Ontwerp in overleg met opdrachtgever. www.casparlabarre.com 06.19697648

diensten gevraagd

Ervaren vakvrouw/man die versleten handgemaakte houten keuken en kastjes weer mooi en goed maakt. (Amsterdam) tweeenden@duck.com

divers

Laad je op met 'tijdstroom' - een podcast met Vicky Francken, Job Koelewijn & Maarten Slagboom. Beluister via www.tijd-stroom.nl & bekende apps.

Zat. 3 sept. '22 - 20:00 uur: Jeroen Dupont (viool) & Rik Kuppen (piano) - Tartini, Dohnányi, Debussy, Gershwin - Dorpskerk, Durgerdam - Gratis toegang (vrijwillige bijdrage ter ondersteuning van het concert). Reserveer uw plaats: info@jeroendupont.nl - voor meer info: www.jeroendupont.nl

Kijk ook naar onze Klavers online!
U kunt uw Klavers alleen online aanmelden
groene.nl/klavers

of vijfde oogstseizoen in Huelva. Het contact met de plaatselijke bevolking is minimaal; de fincas waar ze wonen en werken liggen ver van de dorpskernen. Als het klopt dat het beleid om alleen vrouwen in een kwetsbare situatie aan te nemen tot het verleden behoort, dan is dat hier niet te merken. De andere Marokkaanse vrouwen die ik in Huelva zal spreken beantwoorden aan hetzelfde profiel.

De ervaringen van Elabdi's vriendinnen op het werk lijken sterk op elkaar. Ook al werken ze bij verschillende telers, hun angst voor de baas (*el jefe*) is algemeen. De vrees om ontslagen te worden of komend jaar niet meer te mogen terugkeren, maakt de vrouwen monddood. Zo nodig herinnert de jefe zelf daar nog even aan. 'We mogen niks vragen', zegt Rachida (31). 'Ook niet als de wasmachine kapot is of als er dingen ontbreken in de keuken. Als je daar iets over zegt, wordt de jefe boos. Dan heb je een probleem.' Rachida wil de naam van haar werkgever niet noemen.

Malika (39) ook niet, voor de zekerheid. Op een dag was ze gevallen. Ze had hevige pijn in haar knie, maar werkte gewoon door. Medische hulp krijgen de buitenlandse dagloners op het werk alleen als de werkgever daarom vraagt. Malika haalde het niet in haar hoofd om de baas te zeggen dat ze pijn had. 'Ik was bang dat ik volgend jaar niet meer zou mogen komen.'

Klagen, ook met een goede reden, is taboe. Schreeuwende en scheldende bazen of opzichters – om praktische redenen vaak Marokkaanse mannen of vrouwen – zijn daarentegen heel normaal. 'Als je niet genoeg kistjes aardbeien plukt, beginnen ze tegen je te schreeuwen,' zegt Halima (37). 'Of ze trekken je aan je haren. Dan foetert de baas: veel geld, maar weinig werken!'

Dat vele geld valt nogal tegen. Voor een volle werkdag krijgen de plukkers 42 euro, iets meer dan vijf euro per uur. Toch gaat het de roodfruitteelt in Huelva niet bepaald slecht. In 2021 bedroeg de omzet 1358 miljoen euro, tien procent meer dan het jaar daarvoor. In de afgelopen tien jaar verdubbelde de export. Huelva produceert 95 procent van de Spaanse en een kwart van alle Europese aardbeien. Zonder de vijftigduizend buitenlandse dagloners die de sector tijdens de oogst versterken, zou deze expansie ondenkbaar zijn. Ze hebben welvaart gebracht in een van de armste provincies van Spanje.

Misbruik en zwartwerk komen hooguit in de marge voor, verzekeren sectororganisaties en de overheid. Toch kost het geen enkele moeite om mensen te vinden die zwartwerken. Dat zijn niet alleen mensen zonder papieren, zoals Nadia Elabdi en Hafida el Moukrazi. Ook bij de circulaire migranten uit het officiële programma van werving in herkomstland komt het voor: Rachida ziet slechts de helft van het aantal gewerkte dagen terug op haar loonstrookje. Dat schaadt haar recht op sociale zekerheid. Toch peinst ze er niet over om er iets van te zeggen.

De sociale bescherming van de circulaire migranten is volgens José Antonio Brazo van

de vakbond *SAT* minimaal. 'Ook al betalen ze er premie voor, ze hebben geen recht op een werkloosheidsuitkering of een invaliditeitspensioen na een bedrijfsongeval,' zegt hij. Het idee dat de circulaire migranten dezelfde rechten hebben als autochtone werknemers is fictie. Bovendien is de justitie traag. Als de rechter na een klacht van de vakbond eindelijk in actie komt, is het slachtoffer meestal al weer terug in Marokko. En daarmee stopt het gerechtelijk onderzoek.

Stukloon is verboden. Maar volgens vakbondsman Brazo passen veel bedrijven een verkapt vorm van stukloon toe. 'Als je een krat gevuld hebt, moet je dat laten wegen,' zegt hij. 'Op veel bedrijven moet je een polsbandje of sleutelhanger dragen met een chip die jouw productie registreert. Op grond daarvan krijg je een bepaalde kleurcode toegewezen. Degenen die het minst produceren worden gestraft: één tot drie dagen geen werk en geen loon.' Hij laat foto's zien van de *wearables* van Frutas Borja en Bionest, twee roodfruitgiganten uit Huelva.

Brazo moet behoedzaam te werk gaan. Daar kwam hij snel achter toen hij ruim tien jaar geleden met zijn vakbondswerk in de intensieve tuinbouw van Huelva begon. 'Vrouwen die ik in hun rechten wilde bijstaan kwamen op de zwarte lijst en werden teruggestuurd naar Marokko,' zegt hij. 'Hetzelfde gebeurde als ik bij een bedrijf uitleg kwam vragen over een bepaald geval.' Individuele gevallen kunnen Brazo en zijn collega Mercedes Domínguez daarom niet meer aankaarten bij de werkgevers. En hun represailles blijven ook niet altijd beperkt tot het personeel. Brazo ver-

'Hoeren, we sturen jullie terug naar Marokko, in jullie land sterven jullie van de honger'

telt hoe hij een paar keer achtervolgd en bedreigd werd door knokploegen. Hij doet er luchtig over.

In het vakbondslokaal in Huelva-stad wijst José Antonio Brazo op een foto aan de muur. 'Dit is de manifestatie van 2018,' zegt hij. Een menigte van voornamelijk vrouwen draagt een spandoek door de straten van Huelva. Vooraan loopt Mercedes Domínguez, behalve *compañera* in de vakbondsstrijd ook de partner van Brazo. Geen seksuele slavernij op het werk, staat op het spandoek. Naast haar loopt een vrouw met hoofdoek. Ze heeft ook haar gezicht bedekt. 'Zij had toegegeven aan de verkrachter,' zegt Brazo. 'Ze kwam werken met een contract als circulaire migrant. Maar ze had geen geld want ze gaven haar geen werk, ook al was er werk genoeg. Ze at gras, en sinaasappel- en bananenschillen. Een van de eigenaren van het familiebedrijf liet haar een biljet van vijftig euro zien. Ze moest toegeven en ging met hem naar bed. Andere vrouwen hadden gezien hoe hij haar biljetten van vijftig euro voorhiel terwijl zij honger had. Er kwam een proces. Maar geen veroordeling, want er was niets gebeurd. Niemand durfde te getuigen.' Het

was een van de tien aanklachten dat jaar wegens seksueel geweld tegen Marokkaanse aardbeienpluksters. Alle zaken liepen op niets uit.

In 2014 kwam het wél tot een veroordeling. Het vonnis van het provinciale hof in Huelva sprak van werkdagen van tien uur zonder lunchpauze en zonder vrije dagen. Overuren werden niet betaald. De pluksters kregen geen toestemming om water te drinken of naar de wc te gaan, en werden volgens de rechtbank voortdurend beledigd. 'Hoeren, we sturen jullie terug naar Marokko, in jullie land sterven jullie van de honger', 'hoerendochters', 'mislukkingen', dat soort dingen. De rechter achtte ook bewezen dat seksuele gunsten gevraagd waren om te mogen blijven werken.

Is dit één rotte appel of maakt een groot deel van de roodfruitsector in Huelva zich schuldig aan misbruik? Vast staat in ieder geval dat hun kwetsbare positie de Marokkaanse vrouwen tot een makkelijke prooi maakt. En dat die kwetsbaarheid met een paar eenvoudige maatregelen gereduceerd zou kunnen worden. Zoals de instelling van een klachten- en hulplijn voor circulaire migranten in hun eigen taal, of intensievere arbeidsinspecties. Pogingen om via de regeringsdelegatie en een sectororganisatie in contact te komen met een bedrijf dat zich aan de regels houdt, liepen stuk op beleefde maar besliste weigeringen. Een verzoek aan de arbeidsinspectie om een gesprek werd niet beantwoord.

We rijden door een eindeloos labyrint van met

plastic overdekte aardbeinvelden. We stoppen bij een finca van een van de grote exporteurs om vanaf de openbare weg foto's te maken. Van achter de omheining zwaaien Marokkaanse pluksters vrolijk naar de camera: elk verzetje is welkom. De opzichter is minder blij. Hij parkeert een bestelbusje pal voor onze neus. 'Zijn jullie aan het opnemen?' vraagt hij geïrriteerd. 'Jullie verzinnen maar wat en schrijven maar raak. Je moet hier binnen met de mensen praten.' Dat is precies wat zijn baas ons belet.

Carmen Vázquez is antropoloog en werkt bij de mensenrechtenorganisatie *APDHA* in Huelva. Ze heeft de circulaire migratie in de intensieve tuinbouw van de provincie bestudeerd. Het systeem van werving in herkomstland zit heel goed in elkaar, is haar conclusie. 'Maar dan wel alleen voor de werkgevers, degenen die personeel nodig hebben. Niet voor de werknemers. De circulaire migratie profiteert hier honderd procent van de kwetsbaarheid en de onwetendheid van de vrouwen, en van de bureaucratische verschillen tussen Marokko en Spanje. Het is zo ontworpen dat je je niet kunt verdedigen.' ■

Hoe lossen we de achterstanden in het onderwijs op?

‘Met snipperbaantjes red je het niet’

‘M

Om corona-achterstanden in te halen en de verdergaande kansenongelijkheid te stoppen is vorig jaar achtenhalf miljard euro vrijgemaakt. Dicht je daarmee het lerarenlek in het voortgezet onderwijs? ‘Jonge leraren die het gras willen opvreten, die zie je nog maar weinig.’

Damy Baumhöer
beeld Femke van Heerikhuizen

eneer, waarom is dit antwoord fout?’ Een vragende blik richt zich van achter in de klas tot mij. ‘Ik snap dit echt niet’, hoor ik uit de mond van Abdi uit 3H4, verscholen in zijn iets te grote zwarte trui. Er klinkt wanhoop door in zijn stem. ‘Waarom kan het niet “het tafel” zijn? Wat is daar fout aan?’

Abdi, een jongen met een Somalische achtergrond, spreekt thuis nauwelijks Nederlands. Op Lyceum Schravenlant in het Zuid-Hollandse Schiedam zijn de drie uurtjes van vijftig minuten per week (en een eventuele ‘steunles’) niet voldoende om zijn achterstand om te buigen in wat we van een vijftienjarige havist verwachten.

Ik kom niet verder dan een mompelend ‘dat heeft een beetje met taalgevoel te maken’, gevolgd door ‘veel oefenen, veel lezen, dan kom je er vanzelf achter’. Ik lach erbij, om het niet belerend over te laten komen.

Abdi oogt niet tevreden met mijn antwoord. ‘Is er niet gewoon een regel voor?’ vraagt hij.

Was dat maar zo, denk ik.

Nog niet eens zo heel lang geleden zat ik hier zelf op school. Vorig jaar zomer kreeg ik een appje van mijn mentor uit klas 6, die ik na mijn eind-examen zeker vijf jaar niet had gesproken. Of ik het leuk zou vinden om Nederlands te geven aan twee onderbouwklassen. Ik had toch de ambitie om ooit in het voortgezet onderwijs te werken? Dat laatste had ik inderdaad een keer laten vallen. Maar wilde ik dat nu al? Lastige pubers? Bergen nakijkwerk? Overspannen collega’s die zuchten onder de werkdruk na twee zware coronajaren?

Ik besloot het te doen.

Ze zijn ‘kansrijk geadviseerd’, de leerlingen die ik les geef; bij twijfel gingen ze toch over of hoefden ze niet van school af. Begrijpelijk, maar het maakt ook dat de achterstanden die zijn opgelopen in de coronacrisis dit jaar ingehaald moeten worden. Dat ik die achterstanden moet zien in te halen.

In de pauze loop ik over de gang naar de lerarenkamer. ‘Geen armoede’, ‘goede gezondheid en welzijn’ en ‘geen honger’ luiden drie van de zeventien duurzame ontwikkelingsdoelstellingen van de Verenigde Naties die prominent in het atrium hangen, op vierkante, gekleurde platen tegen een betonnen wand. ‘Ongelijkheid verminderen’

hangt er ook tussen, nummer tien. ‘Kwaliteits-onderwijs’ is nummer vier.

Sinds acht jaar zit de school nu hier, in een nieuw, modern gebouw aan de rand van Schiedam, tegen het groene Beatrixpark. Aan de andere kant van de tramlijn ligt de wijk Nieuwland. Een moeilijke buurt: Nieuwland was een van de zogenoemde Vogelaarwijken van oud-minister voor Wonen, Wijken en Integratie Ella Vogelaar (PvdA). De school is omringd door ‘uitdagende postcodegebieden’ – Rotterdam-West, Spangen, Schiedam-Oost. Veruit de meeste leerlingen hebben een migratieachtergrond en groeien op in een omgeving waar de cognitieve ontwikkeling weinig tot niet gestimuleerd wordt – onder wie Abdi.

De of het tafel.

Waar moet ik beginnen met uitleggen?

In het bezit van een lesbevoegdheid ben ik op het moment dat het schooljaar begint niet. Nog niet, want ik ben van plan dat diploma – het resultaat van een hele of halve masteropleiding, afhankelijk van de vraag of ik ook de bovenbouw les wil geven – in de komende twee jaar te halen. ‘Of vier jaar’, hoor ik van een collega die met een kop filterkoffie door de lerarenkamer snelt en een soortgelijk traject heeft doorgemaakt. ‘De nood is zó hoog, je kunt het eigenlijk rekken zo lang je wil.’

Dat de nood hoog is, merk ik al snel. De coronacrisis heeft diepe sporen door de school getrokken, sporen die vooral hun weerslag hebben op de leerlingen – de ongelijkheden die altijd al bestonden, kwamen door de wekenlange lockdowns en het thuisonderwijs nadrukkelijker aan de oppervlakte te liggen. Ondertussen etterden andere hoofdpijndossiers door. Hoewel ik zelf best nieuwsgierig ben naar het lerarenbestaan wordt het door nog weinig anderen aantrekkelijk gevonden. In 2025 is er naar verwachting alleen al voor het vak Nederlands een tekort van ruim vijfduizend fulltime banen.

De minister voor Primair en Voortgezet Onderwijs, Dennis Wiersma (vvd), stuurde deze zomer een brief naar de Tweede Kamer waarin hij ‘onorthodoxe plannen’ aankondigt om het nijpende lerarentekort aan te pakken. Andere landen – het Nederlandse tekort is niet uniek – proberen het op te lossen met zijinstromers, betere



'Meneer, is "HET tafel" ook goed?'

beloning van starters en 'grottestadsbonussen'. Wiersma gaat daar voor een groot deel in mee, maar het is nog altijd wachten op grote, structurele investeringen.

Het onderwijsveld staat zo onverminderd onder druk. De belofte van kansengelijkheid is mede door het gebrek aan goede docenten niet voor iedereen gewaarborgd, waarschuwt de Onderwijsinspectie in haar rapport *De staat van het onderwijs* (2022). Ook de terugloop in basisvaardigheden is een permanente zorg, verder aangejaagd door de coronacrisis. Dat is ook in het buitenland zo: 'Governments are ignoring the pandemic's disastrous effect on education', kopte *The Economist* deze zomer boven een stuk over de internationale onderwijscrisis. Verderop in het verhaal: 'This should be seen for what it is: a global emergency.'

Deze ontwikkeling moet nu een halt

toegeroepen worden, rapporteert de Inspectie, met verwijzing naar 'landen als Zweden en Ierland waar een terugval in onderwijsresultaten al eerder succesvol werd omgebogen'. Dat kan ook hier, luidt de conclusie. 'De aanpak: focus op basisvaardigheden, niet steeds weer nieuwe dingen vragen van het onderwijs en vooral veel aandacht voor het vergroten van de kennis en kunde van leraren.'

Maar hoe krijgt die ambitie gestalte? Wat is er nodig om de problemen op te lossen waar het onderwijssysteem al jaren mee kampt en die door corona zijn uitgegroot? En hoe is het om zelf voor de klas te staan?

'Onderwijs is zowel een gelijkmaker als een ongelijkmaker', zegt Louise Elffers aan de telefoon. Ze is lector kansrijke schoolloopbanen in een diverse stad aan de Hogeschool van Amsterdam,

onderzoeker aan de UvA en directeur van het Kenniscentrum Ongelijkheid. Scholen baseren de leeransen van leerlingen volgens Elffers te veel op de thuisachtergrond van kinderen. 'Leerlingen met minder geschoolde ouders krijgen daardoor minder kansen. Grote ongelijkheden ontstaan zo ook door de inrichting van het schoolsysteem. Het onderwijs bestrijdt in feite de ongelijkheid die het zelf mede creëert.'

In haar boek *Onderwijs maakt het verschil: Kansengelijkheid in het Nederlandse onderwijs* (2022) analyseert Elffers waar het beter kan. We moeten 'meer investeren in leerlingen die de school het hardst nodig hebben', schrijft ze. Voldoende goede docenten zijn dan een absolute voorwaarde. 'Het lerarentekort is een rechtstreekse bedreiging voor alles in het onderwijs', zegt Elffers. 'En zeker voor kansengelijkheid. Want scholen waar de leerlingen juist hulp

kunnen gebruiken, hebben ook te maken met grotere tekorten.'

De urgentie om de ongelijkheden na de coronacrisis wél op te lossen, is hoog. De vPRO-serie *Klassen* liet vorig jaar zien tot welke thuis-situaties de schoolsluiting in schrijnende gevallen leidde – veel geleerd werd er in ieder geval niet. Ook wetenschappelijk onderzoek wijst uit wat iedereen voelde aankomen: de ontwikkeling van vooral zwakkere leerlingen kreeg een klap, al zijn er volgens de Onderwijsinspectie 'minder zorgen over cognitieve achterstanden dan aan het begin van de pandemie verwacht werd'.

Elffers beschrijft de al langer bekende *summer learning loss*, ook bekend als de *summer slide*: als leerlingen tijdens een reguliere zomervakantie thuis zijn, zonder ondersteuning van docenten, dan wordt de sociale ongelijkheid groter. 'Dat is ook tijdens de lockdowns gebeurd', aldus Elffers. Iedereen ging achteruit op rekenen, maar bij taal laten de cijfers een scheve ontwikkeling zien tussen leerlingen die thuis begeleid worden en leerlingen die op zichzelf zijn aangewezen. 'School doet er dus toe, zeker voor leerlingen die thuis minder ondersteuning kunnen krijgen.'

Om de corona-achterstanden in te halen, stelde het ministerie in het voorjaar van 2021 voor het hele onderwijsveld in totaal achtenhalf miljard euro beschikbaar onder de vlag van het Nationaal Programma Onderwijs (NPO). Middelhare scholen kregen per leerling iets meer dan zevenhonderd euro per jaar, later verhoogd tot achthonderd euro, bijvoorbeeld om klassen te verkleinen of extra personeel in dienst te nemen.

Zo kwam ik op mijn oude school terecht.

Abdi is een aardige jongen. Aan het begin van elke les zegt hij gedag, vraagt hoe mijn weekend was en gaat zitten, meestal vooraan. 'Dan kan ik beter opletten.' Een voorbeeldleerling, zou je hem kunnen noemen. Iemand die misschien niet overall even goed in is, maar die in ieder geval z'n uiterste best doet, al was dat lastig tijdens de lockdowns. Hij zucht als ik hem ernaar vraag: 'Alstublieft, dat nooit meer.'

Abdi zat niet vanaf het begin van het jaar in deze klas. Hij kwam van een andere school, een paar kilometer verderop, in Rotterdam. 'Het ging daar niet goed', hoor ik van mijn teamleider, die Abdi naar Lyceum Schravenlant liet komen. 'Meer hoeft je niet te weten. Hier maakt hij een nieuwe start.'

We zitten in een werkkamer op de derde verdieping, met uitzicht op de sportvelden waar 3H4 gymles krijgt. Een uur eerder zag mijn teamleider hoe ik een les werkwoordspelling gaf. Hij is best tevreden. 'Je merkt dat de leerlingen je aardig kunnen volgen', zegt hij, al heb ik daar zelf mijn twijfels bij.

Van de kleine veertig leerlingen die ik heb, verspreid over twee klassen, gooien er zeker vijf nog voor de kerstvakantie de handdoek in de ring. Huiswerk maken ze niet meer, toetsen verschijnen slechts voor de helft ingevuld op mijn bureau. Collega's vragen zich in de lerarenkamer af wat er toch is gebeurd, die afgelopen twee coronajaren. Ze verbazen zich erover dat leerlingen zich om de haverklap ziek melden, vooral als er een overhoring op het programma staat. 'Ik krijg ze niet in beweging', zegt een van de docenten Frans. 'Het lijkt of corona ze "uit" heeft gezet. Er valt niets mee te beginnen.'

Ik bel Aruna Hoofs om ervaringen uit te wisselen. Zij is al vijftien jaar docent Nederlands op



het vmbo, de laatste jaren op het Mediacollege in Amsterdam. Een school waar je 'alles tegenkomt wat je bij een vmbo-school in Amsterdam kunt voorstellen', aldus Hoofs, die zich nadrukkelijk inzet voor kansengelijkheid. De doelgroep is 'pittig', vindt ze. 'Maar ik verricht vooral dankbaar werk.'

Hoofs herkent het beeld dat ik schets, van kinderen die lamgeslagen overkomen. In de afgelopen jaren, ook al vóór corona, heeft ze de leerlingen zien veranderen. 'Vroeger lag de noodzaak van het halen van je diploma voor de hand, dat was je ticket uit de armoede. Nu lijkt de situatie voor sommigen uitzichtloos. Corona heeft daar weinig aan veranderd.'

Het zijn juist scholen als die van Hoofs waar

de problemen nog groter zijn dan op de havo en het vwo, blijkt uit onderzoek dat het ministerie vorig jaar liet uitvoeren. En ook het lerarentekort speelt op het vmbo een nog grotere rol. Niet voor niets schat de Onderwijsinspectie dat op vmbo-scholen soms wel één op de vijf lessen verzorgd wordt door onbevoegde docenten. Op de havo en het vwo is dit één op de tien.

'We hebben jaar in, jaar uit moeite om de vacatures te vullen', legt Hoofs uit. 'En als de nieuwe collega's binnen zijn, doen we te weinig om ze ook binnen te houden.' Dit 'lerarenlek' is berucht: door het vele werk dat jonge docenten op hun bordje krijgen, zoals tijdrovende mentoraten en het verzorgen van ondersteuningslessen, is binnen vijf jaar bijna een derde van de starters al weer iets anders aan het doen. Hoofs: 'Het werk vraagt nu te veel van leraren. Je moet je docenten ook binnen houden, anders blijf je bezig, en dat is niet in het belang van de leerling.'

Het moet veel aantrekkelijker worden om voor de klas te staan, vindt Hoofs. Nu is dat nog niet zo en stapelen de tekorten zich op. 'Je moet je laten omscholen en de begeleiding is daarbij lang niet overal op orde. Dat moet écht anders.'

Een uur of tien. Dat is de tijd die ik krijg om al mijn taken wekelijks uit te voeren. Ik heb het gevoel dat het behapbaar is, met mijn twee klassen van twintig leerlingen – dankzij de tijdelijke NPO-gelden van de overheid minder dan de gebruikelijke dertig. Maar wat als je meer klassen hebt, met meer kinderen?

Een fulltime aanstelling bestaat uit 24 lessen, elke dag een stuk of vijf dus, vanaf tien voor half negen tot meestal iets na twee uur. En dan begint de rest van het werk: veel leraren bereiden hun lessen in de avonden voor, nakijken doen ze in het weekend.

Er zijn maar weinig collega's die daadwerkelijk fulltime werken. Althans, op papier: uit onderzoek van de Algemene Onderwijsbond (AOB) blijkt dat leraren in het voortgezet onderwijs, afgezet tegen een voltijd dienstverband, ruim 45 uur in de weer zijn. De piekbelasting van het nakijkwerk rond de toetsweken maakt een groter contract in de ogen van veel docenten onmogelijk. Administratieve werkzaamheden – cijfers invoeren, presentielijsten bijhouden en verwerken, leerlingrapportages opstellen – vormen een extra hindernis.

'In de praktijk betekent een contract van vier dagen dat je vijf dagen werkt en dat leraren met een fulltime aanstelling zes dagen werken', zei vakbondsvoorzitter Tamar van Gelder daar eerder dit jaar over in de NRC. Het gevolg, zegt Van Gelder: er is geen sector 'waar zoveel mensen een burn-out krijgen'. De meeste collega's op mijn school werken inderdaad 'slechts' drie of vier

dagen, zoals bijna alle leraren in het land. 'Ik heb ook nog een leven naast m'n werk', is een veel gehoorde uitspraak in de lerarenkamer.

Volgens de Sociaal-Economische Raad zou het lerarentekort opgelost zijn als docenten 'een paar uur' meer zouden werken. Het balletje dat het adviesorgaan opgooit is in de ogen van minister Wiersma echter 'een klap in het gezicht van leraren', zegt hij in een interview in de *NRC*. 'Dat betekent dat je onderschat hoezeer zij al met de handen in het haar zitten en hoeveel extra uren er al gemaakt worden zonder dat die in hun contract staan.'

In de nieuwe cao die de AOb en de VO-raad, de koepel van schoolbesturen, in juni overeenkwamen, zijn afspraken gemaakt over werktijdreductie. Iedere docent krijgt in het nieuwe schooljaar veertig uur aan taakverlichting. Met een jaartaak van 1659 uur niet meer dan een druppel op de gloeiende plaat; het aantal lessen blijft hetzelfde, de docent blijft overwerken.

Toch zijn er ook veel jonge leraren die de deeltijdcultuur juist verbaasd gadeslaan, zoals mijn collega, een leeftijdgenoot (25), die wél fulltime aan de slag wilde – al was dat niet zo eenvoudig. Ook onderzoeker Louise Elffers krijgt signalen dat jongeren in sommige regio's tegen snipperbaantjes van twee of drie dagen aan lopen. 'Fulltime banen zijn daar kennelijk schaars, dat kán niet als er zo'n enorm tekort is', zegt ze. 'Zo lossen we de tekorten en de achterstanden niet op. Zonder voldoende bestaanszekerheid jaag je docenten het onderwijs uit, zeker in de grote steden.'

Zes jaar geleden kreeg ik mijn vwo-diploma van Jan van Beveren; nu is hij mijn baas. Nog heel even dan: Van Beveren (64) stopt ermee en gaat na meer dan veertig jaar in het onderwijs met pensioen. Voor hij vertrekt, blikt hij vooruit op de periode waarin het NPO-infuus tot een einde komt en de financiële extra's voor Lyceum Schravenlant grotendeels wegvallen.

Ik spreek Van Beveren in zijn kantoor op de begane grond, waar een wereldbol zijn onderwijsachtergrond verradert: aardrijkskunde. Hij geeft elk jaar nog aan één klas les, 'om voeling te houden met de doelgroep', leerlingen als Abdi. Om hun het zo vurig gewenste maatwerk te kunnen bieden, werkt Van Beveren in de laatste maanden voor zijn pensioen aan een kernprogramma waarin leerlingen straks zelf kunnen kiezen in welke vakken ze extra begeleiding willen, of juist extra uitdaging. 'Dit doen we niet vanwege corona', verklaart Van Beveren, 'door de crisis is alles alleen opgeschoven. We moesten er eerst voor zorgen dat de lessen überhaupt door konden gaan.'

De problemen die onderwijs op afstand met zich meebrengt – het uitdelen van laptops, mondkapjes en spatschermen – liggen nu achter ons, hoopt Van Beveren. Maar om de ambitie van de 'maatwerkgerichte aanpak' gestalte

te geven, zijn ook de komende jaren veel handen nodig. Dankzij het Nationaal Programma Onderwijs kon hij vorig jaar meer dan tien nieuwe mensen aannemen, onder wie mij – al wisten de schoolbesturen pas rijkelijk laat, net voor de zomervakantie, op hoeveel geld ze precies konden rekenen. 'Als je pas zó laat hoort waar je aan toe bent, kun je het extra geld niet meer uitgeven aan meer mensen voor de klas. De formatie moet dan al rond zijn.'

Het kwam het ministerie op een tik op de vingers van de Algemene Rekenkamer te staan: waar gaat al dat in de haast uitgedeelde geld eigenlijk heen? Waarschijnlijk verdwijnen flinke bedragen in de zakken van bijlesbureaus. Van een eerdere subsidieronde om corona-achterstanden in te halen, van negentig miljoen euro, ging al een derde naar private bijlesbureaus, bleek vorig jaar uit onderzoek van Investico voor *De Groene Amsterdammer*. In het *Onderwijsblad* van vakbond AOb lees ik dat de schil van deze commerciële onderwijsaanbieders intussen snel groeit, van 41.000 mensen in 2015 tot 61.000 vorig jaar. 'Velen van hen zijn weggerend uit het onder-

'Dat betekent weer grotere klassen, en grotere klassen leiden tot minder aandacht voor de leerling. Dat kunnen we ons na de coronacrisis niet permitteren'

wij's', schrijft Aleid Truijens erover in haar *Volkscrant*-column, 'om als adviseur meer te verdienen en anderen te vertellen hoe het moet.'

Van Beveren merkt vooralsnog dat docenten uit de regio 'graag bij ons willen werken'. 'We worstelen ons nog aardig door het lerarentekort heen.' Maar, signaleert hij tegelijkertijd, de zorgen om de deeltijdcultuur in het onderwijs komen niet uit de lucht vallen. 'Jonge leraren die het gras willen opvreten, die fulltime aan de slag gaan, die zie je nog maar weinig.' Zo ontstaat op veel scholen de noodzaak mensen van buiten te halen, onder meer van private bedrijven, om de gaten in de roosters te dichten en de nodige bijlessen aan te kunnen bieden.

De financiering door het ministerie is in dat licht een heikel punt. De school wordt bekostigd per leerling, de zogeheten 'lumpsum', waardoor scholen in de regio met elkaar concurreren. 'De lumpsum is genoeg om je lessen te draaien', zegt Van Beveren. 'Daarmee ben je er alleen niet, je hebt extra ondersteuning nodig, zeker hier.'

De NPO-gelden die personeelsuitbreiding en extra ondersteuning mogelijk maken, werden dit voorjaar met twee jaar verlengd, tot de zomer van 2025. Maar dat betekent niet dat er ook twee jaar extra financiering aankomt; de verlenging biedt alleen de mogelijkheid om het al beschikbare bedrag over langere tijd uit te smeren.

Het kabinet heeft zich in het regeerakkoord voorgenomen structureel meer geld voor het onderwijs uit te trekken, zoals het miljard dat

vanaf aankomend schooljaar beschikbaar komt om basisvaardigheden in taal, rekenen, burgerschap en digitale geletterdheid te bevorderen. Maar als minister Wiersma niet met meer komt, zijn de extra docenten die scholen met het Nationaal Programma Onderwijs in huis haalden binnenkort al weer vertrokken; zonder meer structureel geld kunnen tijdelijke contracten niet worden omgezet in een vast dienstverband.

Van Beveren slaat zijn armen over elkaar en leunt achterover. 'Dat betekent weer grotere klassen, en grotere klassen leiden tot minder aandacht voor de leerling. Dat kunnen we ons na de coronacrisis niet permitteren.'

Terwijl het tekort aan leraren in heel het land groteske proporties aanneemt, maakt de leiding van een school in de steevast om docenten verlegen Randstad zich zorgen of ze haar personeel kan blijven betalen. Het is de consequentie van het systeem, zegt Van Beveren. 'Daar worden we door gegijzeld.'

Op dat moment, vlak voor de zomer, weet ik al dat ik Lyceum Schravenlant zal verlaten – zón-

der lesbevoegdheid. Voorlopig dan, ik sluit niet uit dat ik ooit weer voor de klas sta.

Voor nu ben ik onderdeel van het probleem: een jonge docent die al na een jaar vertrekt, al had ik best mogen blijven. 'Fijn voor jou', zegt mijn sectieleider als ik haar vertel over mijn nieuwe baan. 'Jammer voor ons.'

Op mijn laatste werkdag voor de zomervakantie zijn de rapportvergaderingen, bepalend voor de overgang naar klas vier. Leerlingen die diepe onvoldoendes hebben gehaald, kunnen niet over; het gaat al gauw om twintig procent van de leerlingen uit de derde klas. En wat te doen met de leerling die na problemen thuis en met een grote lesachterstand nét niet aan de bevorderingsnormen voldoet? Of de leerling die de afgelopen jaren veel ziek was? De kans dat hun achterstanden volgend jaar als sneeuw voor de zon zijn verdwenen, lijkt nihil.

Na de rapportvergaderingen lever ik m'n sleutels in bij de conciërge. Ik loop door het atrium langs leerlingen die hun kluisjes leeghalen als ik plotseling iemand hoor roepen.

'Bedankt hè, meneer!'

Ik kijk om. Abdi zwaait met zijn rapport. Hij staat uiteindelijk een 5,7 voor Nederlands en is over naar de vierde. Na de zomer krijgt hij een nieuwe docent. ■

De naam Abdi is vanwege privacyredenen gefingeerd. Zijn echte naam is bij de redactie bekend

Is er nog toekomst voor de majestueuze jaguar?

Het pad van de grote kat

Jaguar,
Panthera onca,
in Belize (niet
tijdens deze reis)

‘Z

Twintig jaar geleden zag Mijke van Wijk een jaguar in een natuurgebied in Costa Rica. Wat is de kans dat ze deze kat opnieuw tegenkomt, nu zijn habitat in rap tempo tegen de grond gaat? Ze reist een stuk van de jaguarcorridor, van Belize naar de plek waar ze zelf een jaguar tegenkwam.

Mijke van Wijk

lagen hier bij de boom, de kogels. Zouden ze deze expres hebben neergelegd om ons iets te vertellen? Sally Dominguez heeft een langwerpige koperen kogelhuls in haar hand. Ik weet niet wat ik hiervan moet denken, zegt de natuurbioloog vertwijfeld. We staan midden op de savanne in Manatee Forest. Ik ben mee op veldwerk met *Panthera*, een ngo die wereldwijd katachtigen beschermt. Het kleine team in Belize doet onderzoek naar jaguars en een van hun taken is het monitoren van de populatie. Door wildcamera's op te hangen op strategische plekken registreren ze hoeveel jaguars in de gebieden wonen en waar ze naartoe lopen. De camerastations van *Panthera* zijn vaak afgelegen. Het team rijdt zo ver als de weg het toelaat in hun oude zwarte pick-uptruck en de rest van de afstand gaat te voet. En nu liggen er dus kogels, duidelijk gepland vóór de camera.

Dominguez en haar collega's onderzoeken of de jaguarcorridor functioneert, een aaneengesloten stuk bos vanaf het midden van Argentinië tot ver in Mexico, waarbinnen jaguars kunnen migreren. Het plan komt van een aantal ngo's en heeft de medewerking nodig van achttien landen in Zuid- en Midden-Amerika. In de corridor liggen beschermde gebieden, maar dat is veelal een papieren status. De jaguar is inmiddels vijftig procent van zijn historische habitat verloren en staat op de rode lijst van de International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN) aangemerkt als bijna bedreigd.

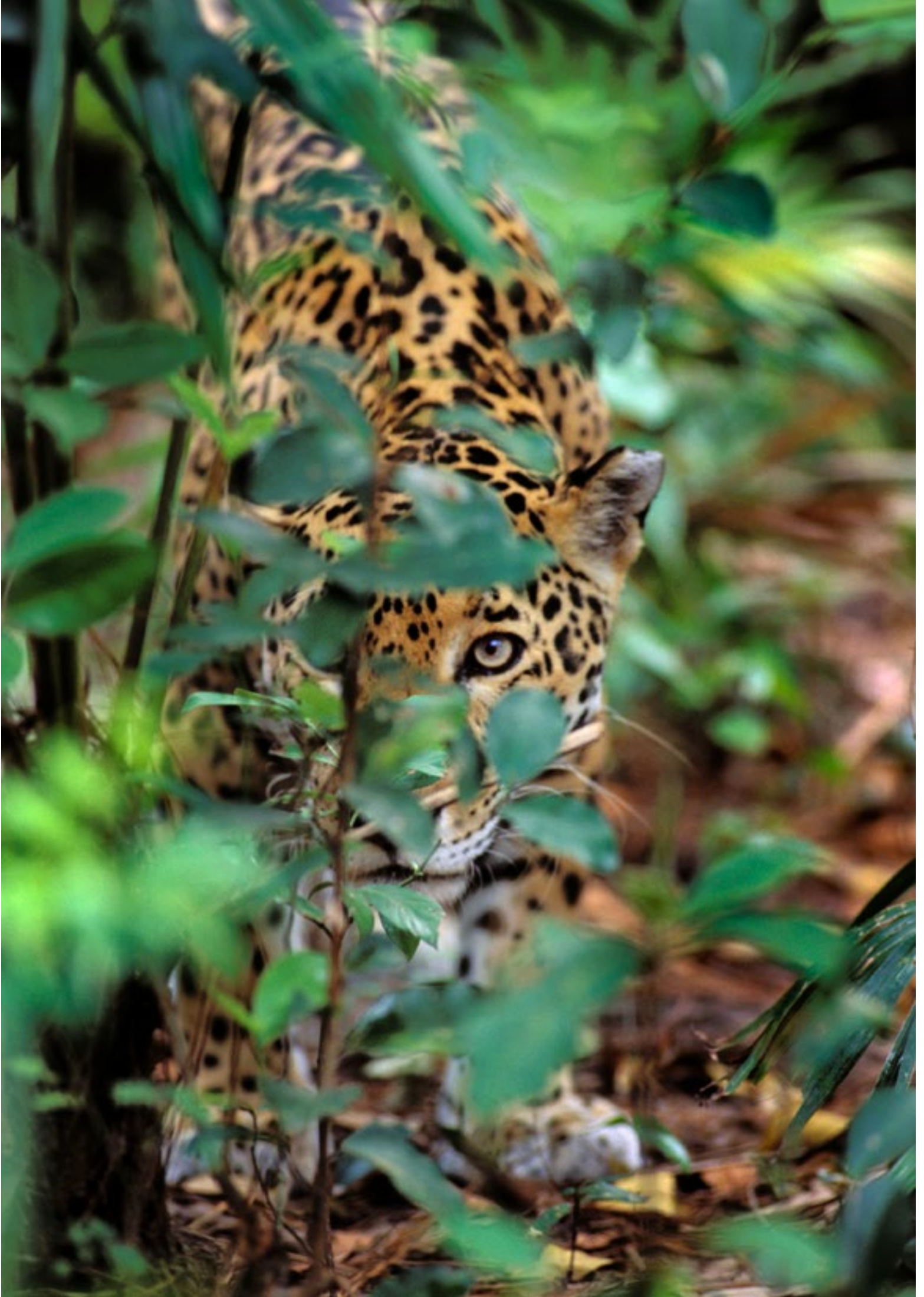
'Het zwaarste aan ons werk is het bereiken van de camerastations.' Dominguez zoekt in de achterbak van de truck de spullen bij elkaar die mee moeten in de rugzak: batterijen, extra camera's, gps, schroevendraaiers en vooral water. Op sommige dagen lopen ze wel dertig kilometer in de hitte of stromende regen om data op te halen of batterijen

in de camera's te verwisselen. Op verre tochten gaat een veldgids mee, hij kapt de weg door de jungle met een machete en leidt ons door grotten met nauwe ingangen.

Hoewel ze veel en lang in de jungle is, heeft Dominguez nooit een jaguar in het wild gezien. Ze staan wel op de foto, als ze de data downloadt en er staat een kat op, schreeuwt de rustige vrouw het uit. Een grote bedreiging van de jaguar, de jager, wordt ook vaak gekiekt, soms duidelijk herkenbaar. Jagers schieten prooien als herten en pekari's, een soort wild zwijn. *Panthera* gaat niet met de beelden naar de politie. 'Deze camera's mogen we alleen gebruiken voor het monitoren van het wildleven.'

Onderweg met *Panthera* wordt al snel duidelijk wat de andere bedreigingen zijn voor het dier en zijn habitat. Omdat de medewerkers regelmatig het land door rijden zien ze direct waar stukken bos verdwijnen. 'Vorige maand stonden hier nog bomen. En het ligt in de jaguarcorridor!' Het stuk land is gekocht door mennonieten, een streng christelijke groepering die in de jaren vijftig naar Belize kwam. Met hun blonde haar en traditionele jurken en tuinbroeken vallen ze op tussen de donkere bevolking. De mennonieten produceren zeventig procent van al het voedsel in het land, vooral graan, maïs, rijst en bonen. Het wordt me meermalen aangewezen vanuit de truck: hectares land die vers gekapt en bewerkt zijn voor landbouw door mennonieten.

Als je door Belize rijdt, zie je overal langs de kant van de weg borden met 'For Sale'. Land te koop. Als eigenaar kun je er alles mee doen wat je wil: huis neerzetten, winkel beginnen, voedsel verbouwen of gewoon het bos laten staan. Het is een publiek geheim dat een aantal drugsbaronnen veel land bezitten. Als hun gebied in de jaguarcorridor ligt,

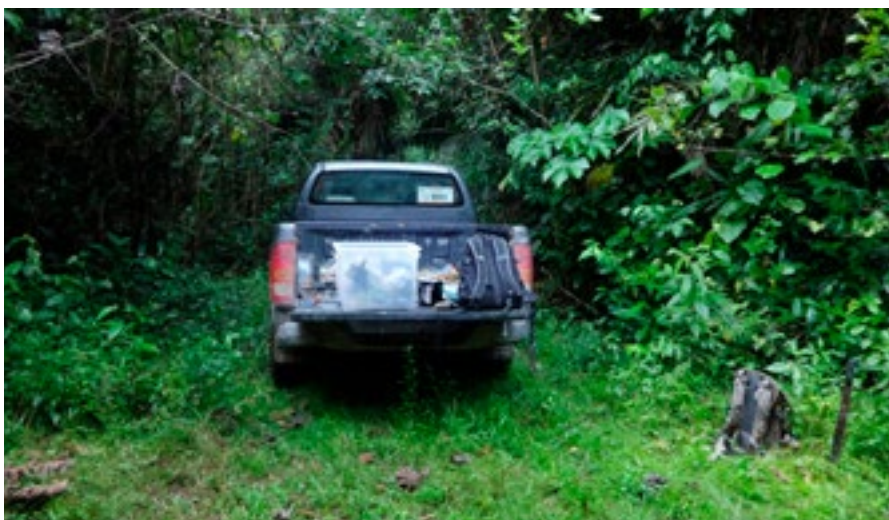




Milke van Wijk

vraagt Panthera toestemming om wildcamera's op te hangen, wat meestal geen probleem is. En soms vragen de *dons* Panthera om hulp. Een van de stops die we maken is bij een resort. De eigenaar is een drugsbaron, van wie de hond is opgegeten door een jaguar. Of Panthera camera's wilde ophangen, zodat hij kon zien of er meerdere jaguars op zijn terrein rondliepen...

Als we op de savanne uiteindelijk de foto's downloaden, zien we waar de kogels vandaan komen die Dominguez had gevonden. We zijn op een stuk land van het Britse leger. Belize werd lang geregeerd door Groot-Brittannië en al is het land sinds 1981 onafhankelijk, het Britse leger heeft er nog een post. De militairen doen een training en poseren lachend. 'Die kogels hebben ze voor ons neergelegd om ons te laten schrikken.' Dominguez is opgelucht.



Milke van Wijk

Op het jaarlijkse Cashew Festival in Crooked Tree houdt landbouwminister Jose Mai een vlammend betoog. Het wordt live uitgezonden op Krem FM. Mai, in een donkerblauw Nike-T-shirt, roept de bevolking van Belize op haar land niet te verkopen aan buitenlandse investeerders maar zelf te bebouwen. *'If you grow food, you print your own money'*, houdt hij de mensen voor. Na afloop vraag ik zijn telefoonnummer. Een paar dagen later bel ik hem via WhatsApp. Mai is ambitieus. Hij wil dat Belize over vijf jaar vijftig procent minder voedsel importeert. 'Het grootste deel van onze grond gebruiken we niet. Er wonen hier 380.000 mensen, we kunnen genoeg produceren om zelfvoorzienend te zijn, we moeten alleen de productie omhoog gooien.'

Landbouw is de grootste aanjager van boskap. Belize bestaat voor zestig procent uit regenwoud. Toeristen, de belangrijkste inkomstenbron van het land, komen voor de natuur, de jungle, het koraalrif. Hoe gaan uitbreiding van de landbouw en natuurbehoud samen? Het toverwoord is *agroforestry*. 'Een combinatie van landbouw en forest. Duurzame landbouw, waarbij we niet alle bomen kappen. Er is zoveel land, we kijken welk gewas we waar het best kunnen verbouwen. Een kwestie van training en educatie.' En hoe krijgt hij de mennonieten zover? Zij kopen land op en kappen bomen. 'Precies! Zij hebben een harde les geleerd, als slachtoffers van de droogte en de orkanen. Uiteraard gaan zij voor *agroforestry*', zegt Mai overtuigd.

Dan is er nog een pluspunt, hoor ik via de instabiele wifi-verbinding. 'Landbouw zorgt voor duizenden banen. We brengen ook de armoede naar beneden. Families krijgen inkomen en we krijgen buitenlandse valuta binnen via de export.'

Ook al verliest Belize veel bos, het bestaat dus nog voor het grootste deel uit regenwoud. Het landje heeft de grootste jaguarpopulatie ter wereld. Die leeft in Cockscomb, het enige jaguarreservaat ter wereld, en bestaat uit tachtig tot honderd individuen. Cockscomb is een beschermd gebied in het midden van het land van een kleine



Milke van Wijk

Geheel boven: Sally Dominguez van Panthera installeert een wildcamera. Belize, 23 mei;

boven: om de camera's te bereiken wordt de pick-up truck achtergelaten. De rest van de tocht gaat te voet door het oerwoud. Belize, 24 mei;

links: Maya-priester Luis Jose Hernández toont jaguarhuid. Guatemala, 26 mei;

onder: pootafdrukken van een jaguar



Lalo de Almeida / Panos / ANP

vierhonderd vierkante kilometer tropisch bos. Benedicto Choc is er gids. Ik logeer bij hem in zijn zelfgebouwde open houten huis, in een dorpje waar vooral Mopan Maya's wonen, vlak bij de ingang van het reservaat. Over de eettafel ligt een doek met de afbeelding van een reusachtige jaguar. Zijn vrouw Federica bakt tortilla's op een houtvuur. 'In 2013 zijn alle grote bomen hier weggeveegd, ze werden verbrand voor onze neus. Dat was heel pijnlijk. Ze moesten plaats maken voor een kokosplantage', vertelt Choc.

De volgende dag vertrekken we om zes uur 's ochtends naar Cockscomb. We gaan op zoek naar een jaguar. We lopen het 'balum'-pad – *balum* is het woord voor jaguar in de taal van de Mopan Maya's. Het pad is viereenhalve kilometer maar we doen er vijf uur over. Al gauw vindt Choc een spoor: de pootafdruk met tenen is duidelijk te zien: 'Deze is twee of drie dagen oud.' Het is moeilijk om een jaguar te spotten, zegt hij: 'Het bos beschermt ze.' Hij stopt bij een boom. In de stam zitten diepe krassen, gemaakt door een jaguar. Het is geen afbakening van zijn territorium, ziet Choc, maar *Spielerei* van het dier om te laten zien hoe sterk hij is. 'Dit is een week geleden gebeurd, denk ik.'

En dan stopt Choc abrupt. Een urine-spoor. 'Kijk, het is nog nat! Jaguars doen dit vaak als ze aan het jagen zijn: ze maken een putje met hun klauw en dan plassen ze erin om hun territorium af te bakenen.' Hij drukt zijn neus dicht op het holletje. 'Ja, deze is heel vers, ik denk anderhalf uur oud. De jaguar is dichtbij, waarschijnlijk is hij nu naar ons aan het snuiven.' Choc is even stil. 'We zijn op dit moment te midden van de jaguars. En dat vind ik een geweldig gevoel.'

Zo ver we kunnen zien is er oerwoud en we weten dat daarin jaguars liggen te slapen op een tak of aan het jagen zijn. Waarom is het belangrijk dat dit dier niet uitsterft? 'De jaguar is een paraplu-soort. Als je de jaguar beschermt, bescherm je de andere soorten en ecosystemen onder deze paraplu. Een gezonde jaguar betekent een gezonde wildpopulatie, een gezond bos, gezonde biodiversiteit en de mensen die er wonen zijn ook gezond', zegt Choc. Voor de Maya's is de jaguar heilig: 'Hij is de koning van het bos. Als een jaguar voor je loopt, is je pad veilig. Alle slangen zijn verdwenen. Geen enkel dier zal een jaguar aanvallen.' En er is de spirituele connectie. 'De sjamaan kan met de geest van de jaguar praten. Sommigen kunnen in een jaguar veranderen. Dat klinkt eng, maar het gebeurt in onze traditie.' Het dier is onderdeel van hun bestaan. 'We moeten in harmonie met hen leven. Soms smeren we hun vet op onze neus en hart of aderen om hun geest op te roepen. Dan hebben we de kracht om door te gaan met ons werk en zijn we veilig en beschermd.'

Tikal, in het noorden van Guatemala, is beroemd om de ruïnes van de oude Maya-stad die er ligt. De belangrijkste tempel van het complex is de

jaguartempel. Het steile gebouw gaat 44 meter de lucht in en staat op de voorkant van elke vakantiefolder. Het ligt midden in een beschermd natuurgebied en er leven twaalf jaguars, is de schatting. Het park is een kleine zeshonderd vierkante kilometer, vertelt Christel Pineda, ingenieur natuurlijke hulpbronnen, en er werken zestig bewakers. 'Dat is te weinig om dit gebied te controleren.' De omgeving is berucht om zijn *invasiones*, mensen die illegaal het gebied indringen. Want ook al is het beschermd, ontbost wordt er toch. 'Voor veeteelt. We hebben bewijs dat boeren jaguars doodschieten om te voorkomen dat ze hun vee opeten. En er dringen veel narco's het gebied in', zegt Pineda. In Guatemala mag je als je van inheemse afkomst bent een stuk bos kopen en velen van hen verkopen dat door aan narco's. Die krijgen zo steeds meer bos in handen waar ze ongestoord hun gang kunnen gaan.

We lopen met twee collega's van Pineda naar een meertje waar deze mannen vogels observeren. Er leven krokodillen én ze hebben er jaguars

'We hebben bewijs dat boeren jaguars doodschieten omdat ze hun vee opeten. En er dringen veel narco's het gebied in'

gezien. Het is een goede plek voor wildcamera's, want de katten drinken daar. 'Helaas is het ook een goede plek om de camera's te stelen', zegt een van de vogelaars. De camera's zitten met een metalen ceintuur vast aan een boom. 'Maar als je tijd hebt en gereedschap krijg je dat wel kapot.'

De vogelaars zetten een grote verrekijker op. We wachten geduldig bij het water op de dieren die komen. Een paar krokodillen liggen rustig in het water. Jaguars laten zich niet zien. Precies op de plek waar we staan, waren de vogelaars een jaar geleden overdag vogels aan het observeren toen een jaguar uit het bos kwam gelopen. Hij draalde een minuut of tien rond en verdween. De foto's zijn spectaculair. Waren ze niet bang? 'Nee, de jaguar was waar hij hoort, in zijn natuurlijke habitat. Dus bang was ik niet.'

'De jaguar is de ster in de nacht, die over ons waakt.' Ik had gehoord dat in het toerismebureau in Flores, een stadje met gekleurde huisjes van waaruit veel mensen dagtrips maken naar Tikal, een Maya-priester werkt. Luis Jose Hernández. Als ik hem aanspreek, neemt hij me al gauw mee naar zijn huis. Achter mintgroene houten deuren is een onopgeruimde woning met veel katten. Zijn zoon ligt op de bank met een fles cola en doet een computerspel. Een dochter rommelt in de keuken. Achter in de patio heeft Hernández een altaar gemaakt. Een schedel staat op een kistje met beenderen, daarvoor brandt een lampje in de vorm van een kaars. 'Ik ben de verbinding tussen de mensen hier op aarde en de andere wereld. De voorouders.'

Hernández houdt op deze plek – waar je de backpackers hoort tetteren op het dakterras van het naastgelegen hostel – ceremonies. Hij maakt dan een vuur waar hij offers op legt en steekt een dikke sigaar op. De ceremonie is afgelopen als het vuur is uitgebrand. 'Als iemand bij mij komt en meer regen wil, houd ik een ceremonie waarbij ik contact maak met de andere wereld en dan vraag ik om meer regen.' Hernández is twintig jaar geleden door een andere Maya-priester verkozen om ook priester te worden. 'Don Domingo gaf mij de huid van een jaguar: deze zal je beschermen, zei hij. Toen was de huid nog vers, maar in de loop van de tijd is deze verweerd geraakt. Ik heb een paar goede stukken in een ketting verwerkt die ik draag tijdens ceremonies. Wacht.' Hij loopt het huis in en komt terug met een ijzeren kist. Voor ik het weet heb ik een bijna vergane jaguarstaart in mijn handen. 'Mijn ceremonies houd ik privé, omdat ik stukken jaguarhuid om heb. Ik werk bij het nationale bureau voor toerisme en jagen op jaguars is verboden. Ik wil niet dat mensen denken dat ik illegaal jagen promoot.' Aan Hernández zie je niet dat hij Maya-priester is. Hij loopt net zoals zijn collega's in uniform. Het dier mag nooit uitsterven, zegt hij. 'De jaguar beschermt het bos, de bergen. Het bos geeft ons voedsel. De jaguar is onderdeel van de balans tussen natuur en de mens.'

Meer dan tweehonderd kilometer verderop werkt een jonge vrouw aan de bescherming van het dier. Barbara Escobar doet promotieonderzoek naar uitwerpselen van katachtigen. Aan de poep kan ze zien wat de katten eten én individuen onderscheiden. Zo weet ze of jaguars migreren en of de jaguarcorridor werkt. Escobar doet een aantal maanden veldwerk in de jungle in het departement Izabal. We hebben afgesproken dat ik naar haar toe kom en met haar meega. Een paar maanden van tevoren waarschuwt ze me via WhatsApp dat ik beter niet alleen kan reizen in het gebied. En die waarschuwing blijkt niet overbodig. Half maart verdween een collega van haar, een parkranger van vijftig jaar die ook werkte voor CONAP, een Guatemalteekse overheidsinstantie voor natuurbehoud. Hij was het laatst gezien op zijn witte motor in een dorp vlak bij het park waar hij werkte. Hij droeg zijn CONAP-vest. Een maand later, half april, werd een andere parkranger doodgeschoten in het gebied waar Escobar zit. De man, ergens in de twintig, werkte vijf jaar voor Panthera en een andere ngo. Guatemala staat in de top-vijf van landen waar de meeste natuurbeschermers gedood worden ter wereld. Zal ik naar haar toe gaan of niet?

Hendryc Acevedo kent Barbara Escobar. We zitten in een Amerikaans aandoende *diner* in Puerto Barrios, een havenstad in de oostelijke punt van het land, dicht bij zowel Belize als Honduras. Hij eet zwarte bonen met tortilla's als ontbijt. Het belangrijkste exportproduct hier zijn bananen. Een niet-aflatende stroom

vrachtwagens van Chiquita, Del Monte en Dole rijdt door het stoffige stadje. Acevedo, eind dertig, is directeur van de CONAP-afdeling in de regio. We praten wat over beschermde gebieden en de dreigingen voor de natuur. Ook hij spreekt het woord *narcotráfico* binnensmonds uit, valt me op. Kun je in het openbaar in een eetent over dit thema praten? Nee, zegt hij.

In het hete CONAP-kantoorje praat Acevedo wel vrijuit. De Guatemalteekse regering heeft 0,01 procent van het overheidsbudget gereserveerd voor CONAP. 'Niets.' Natuurbehoud is geen prioriteit van de regering. 'Het geld gaat naar veiligheid, infrastructuur en gezondheidszorg.' In de nationale parken in het land werken in totaal maar een paar honderd rangers, vrijwel allemaal oudere mannen. Het is ongeschoold werk dat slecht betaalt. Er komt weinig nieuwe aanwas. 'Als een controleur elke maandag een gebied in trekt, zijn er nog zes dagen over om te stropen of wat dan ook.' Acevedo heeft het dan ook liever niet over beschermen, maar over managen. In de regio is veel drugsverkeer, vertelt hij. Het is een strategische plek, met Belize, Guatemala en Honduras zo dicht tegen elkaar.

Veel natuurgebieden kun je gewoon in, zegt hij. Maar het gebied waar Barbara Escobar haar jaguaronderzoek doet, heeft acht eigenaren en je moet toestemming krijgen om erin te mogen. Zij kreeg die via CONAP. Jou gaat dat nu niet lukken, zegt Acevedo. Hij kent de verhalen van de verdwenen ranger en de man die vermoord is. We bekijken de posts erover op Instagram. 'Die ene man werkte ook voor ons. Het is nog steeds niet duidelijk wat er met hem is gebeurd.' En die moord? 'Ja, dat gebeurt. Zoveel is zeker.' Hij valt stil. Meer woorden maakt hij er niet aan vuil.

De volgende dag ga ik met zijn collega Manuel Ochoa mee om twee camera's op te halen die diep in de bossen van Punta Manabique zijn opgesteld, een landtong in de Caribische Zee. Om zes uur 's ochtends pikken we twee politieagenten op. We rijden een paar uur over onverharde weg, vlak langs de grens met Honduras. Dit is het meest fragiele stuk van de jaguarcorridor. In beide landen leven de dieren alleen nog in het Noord-Caribische deel. Hier is maar een dunne strook bos en worden de bananen verbouwd die naar de haven worden vervoerd. De plantages wisselen af met die van Afrikaanse palmen. Tientallen kilometers lang aan beide kanten van de weg is het om en om banaan en palmolie dat wordt geproduceerd.

Bij een rivier stappen we op een bootje met vier gewapende militairen. Ze varen ons naar de overkant en we lopen met z'n allen in de zinderende hitte naar een dorpje. Dit dorp, waar 21 families wonen, ligt in beschermd gebied. Roxane Saavedra runt er een winkeltje en schenkt glazen cola. De inwoners strijden fanatiek tegen indringers. Ze patrouilleren elk weekend en hebben de camera's van CONAP. 'Het bos moet gezond blijven. Dat zijn onze longen. De jaguars

en de andere dieren zijn zo belangrijk. Wij vechten ervoor als gemeenschap dat niemand ons bos vernietigt.' Heeft Saavedra zelf weleens een jaguar gezien? 'De laatste keer dat er een jaguar tot in ons dorp kwam is alweer vijf jaar geleden. Toen heeft-ie een van onze dieren opgegeten.' Bang zijn ze niet voor de grote kat.

Met negen man trekken we het bos in, om de camera's op te halen. Twee jongens uit het dorp weten de weg in het oerwoud en hebben machetes bij zich om een pad vrij te kappen. De twee politieagenten en de vier militairen zijn er om ons te beschermen tegen stropers of drugskoeriers. Ochoa en ik lopen tussen hen in. In een sliert gaan we door het bos. Het is zo dicht begroeid dat ik degene die een meter voor me loopt al niet meer kan zien. Het is ver boven de dertig graden en vochtig. Ondanks de hitte loopt iedereen in lange broek en lange mouwen. De dichte vegetatie waar we door moeten, zit vaak onder de doornen en stekels. De tropische storm Agatha is net overgetrokken, het is modderig en glibberig. Als je hier loopt, snap je waarom stropers en narco's in het bos opereren. Het is zó dicht begroeid, je kunt hier alles doen wat je wil zonder dat iemand je ziet. Er komt geen mens.

Om negen uur 's avonds staat een jaguar rustig op het pad voor de camera. De grote buik gaat op en neer

Na een paar uur lopen komen we bij een open plek. Iedereen houdt stil. 'Mala noticia,' zegt Ochoa. Slecht nieuws. 'Ze hebben onze camera gestolen.' Wie zijn ze? Jagers natuurlijk, zeggen de jongens uit het dorp. We lopen verder naar de plek waar de tweede camera moet hangen. Ochoa, twee militairen en de jongens uit het dorp glibberen een dunne boomstam over die over een rivier ligt. Ik blijf achter met de vier andere gewapende mannen. Een blue morpho, een van de grootste vlinders ter wereld, fladdert langs. Niemand praat tegen me. Even later komen de anderen terug met de camera. Deze hing er nog wel. We beginnen aan de lange terugweg.

In het dorp heeft Saavedra een maaltijd voor ons gemaakt. Varken, rijst en koolsla met fruitsap. Aan tafel zie ik pas hoe jong de militairen zijn die ons moeten beschermen. Ze zijn allen rond de twintig. We eten in stilte. Iedereen is kapot. 'Que triste.' Hendryc Acevedo is niet blij dat die ene camera is gestolen, laat hij weten via WhatsApp. Ik ben benieuwd naar de data van de andere camera. Hij stuurt me een paar weken later een filmpje van elf seconden. Om negen uur 's avonds staat een jaguar rustig op het pad voor de camera. De grote buik gaat op en neer. Het vlekkenpatroon is schitterend. Zijn oren bewegen en even draait hij zijn hoofd naar de lens.

Het Caribische kustplaatsje Puerto Viejo in Costa Rica is in de afgelopen twintig jaar geëxplodeerd. Ik herken niets terug van het stoffige dorp waar een paar surfers rondsloften op slippers. Nu blazen de barretjes hun muziek tegen elkaar in en flanerend Nederlandse jaarclubs door de straten. Op een ambachtsmarkt in het centrum vraag ik een kunstenaar of hij een sieraad heeft gemaakt van jaguartanden. Nee, zegt hij. Hij heeft thuis wél een hoektand van een jaguar, maar die is zo kostbaar dat hij goed moet bedenken wat hij ermee gaat doen. Hoe komt hij aan die tand? 'Inheemsen uit de Talamanca-bergen komen eens per jaar naar beneden en ruilen tanden en botten tegen voedsel dat ze zelf niet verbouwen zoals rijst of bonen.' De kunstenaar aan het tafeltje naast hem heeft thuis ook een jaguartand. 'Ik ben al zeventien jaar *artesana* en dit is mijn eerste. Wetenschappers zeggen dat jaguars geen mensen aanvallen, maar de jaguars eten kippen en honden op, dus doodden de inheemsen ze. Daar kun je moreel van alles van vinden, maar deze mensen zijn bang.' Wat moet het sieraad kosten, als het af is? 'Vijfhonderd dollar.'

In Turrialba, een bergstadje in het midden van Costa Rica, ontmoet ik Roberto Salom. Hij heeft onderzoek gedaan naar de handel in jaguardelen. 'De omvang ervan is niet bekend. We weten wel dat er geen grote internationale markt voor is. Zo is er geen grote Chinese vraag, wat je veel hoort. Het is met name een lokale vraag.' Omdat Chinezen voor hun traditionele medicijnen graag tijgerdelen

gebruiken en tijgers uitsterven, zouden ze nu jaguardelen willen. In Midden-Amerika wonen grote Chinese gemeenschappen. 'Dat verhaal is opgeblazen. In het overgrote deel worden jaguars gevild die zijn doodgeschoten door een boer of doodgereden op de weg. Tand en huid worden verkocht aan rijke mensen die een jaguarvel aan de muur willen of aan toeristen als souvenir.' Salom is bang dat deze vorm van stroperij groot wordt in de toekomst. 'Als drugshandel lastig wordt, vrees ik dat criminelen overstappen naar handel in wildleven. We moeten daar nu al preventief aan werken: wetten aanpassen, daders straffen, mensen trainen.'

Salom is ook coördinator van Panthera in Midden-Amerika en heeft het overzicht van Mexico tot en met Panama. Functioneert de jaguarcorridor? Zijn de bedreigingen van het dier te stoppen? 'Guatemala, Nicaragua én Honduras staan in de top-vijf met de meeste gedode natuurbeschermers per capita in de wereld. Laat dat even tot je doordringen.'

Na veel twijfelen ben ik niet naar Nicaragua gegaan. Journalisten mogen het land niet in en de mensen die ik wilde spreken zijn gevlucht. President Daniel Ortega heeft tientallen ngo's laten sluiten, waaronder organisaties die zich in het westen van het land bezighouden met de bescherming van het regenwoud en jaguars.

‘Mensen met macht zijn bereid om natuurbeschermers te stoppen.’ Salom neemt een slok koffie. ‘De enige plek waar we de bossen kunnen verbinden is aan de Caribische kust. En juist daar wordt het meest gekapt. We verliezen elk jaar meer.’ De hoofdreden is landbouw. En de drugs-industrie. Weinig daders worden vervolgd, zegt Salom. ‘Je hebt een toegewijde regering nodig om dit aan te pakken.’

Natuurbehoud heeft voor de regeringen geen prioriteit, armoedebestrijding bijvoorbeeld wel. Is daar niet wat voor te zeggen, in landen waar soms meer dan de helft van de bevolking in armoede leeft? ‘Dat vind ik een kortzichtige visie. Een veerkrachtige natuur is goed voor mensen: schone lucht, water, bijen, bossen, noem maar op. In Costa Rica is het duidelijk te zien: de biodiversiteit is goed, dat is goed voor het toerisme en brengt geld binnen. Landbouw is niet voor de langere termijn. Veel mensen die eerst van het bos leefden, verkochten hun land. Dat geld is inmiddels op en nu werken ze voor een groot bedrijf. Families zijn nog steeds arm, maar slechter af dan toen ze arm waren en een eigen stuk grond hadden waar ze voedsel op verbouwden.’

Hoe ziet hij de toekomst? ‘Soms word ik optimistisch wakker. Soms ontwaak ik en denk ik: het lukt niet. Je hebt zoveel partijen nodig om ontbossing tegen te gaan. De lokale gemeenschap, de regering, de ngo’s.’

Maar kijk naar Costa Rica, zestig jaar geleden was er minder dan twintig procent bos en nu veertig, relateert hij zijn eigen woorden. ‘Het kán dus wel, de natuur kan zich herstellen, hoewel er nu opnieuw gekapt wordt.’

Waarom zou iemand in Nederland zich druk moeten maken over de toestand van de jaguar? ‘Waarom zou iemand veel geld betalen voor een schilderij?’ pareert Salom. ‘Omdat het mooi is, het inspireert. Zo is het met jaguars ook. We verliezen iets dat onderdeel is van onze cultuur, onze natuur. Iets dat ’t waard is om te behouden. Het is iets spiritueels misschien. We zien het belang voor de mensheid, maar het gaat verder dan dat.’

Ruim twintig jaar later sta ik weer op de plek waar ik een jaguar zag in het wild, in een park vlak boven het Osa-schiereiland. Na een tocht van uren nam het pad een flauwe bocht en daar zat de grote zwarte kat bij een boom. We starden elkaar aan en na een tijd die voor mij eeuwig leek te duren, draaide hij zich om en liep weg. Zou ik deze keer weer zoveel geluk hebben? Voor ik het pad opnieuw ga lopen, kom ik bij de ingang toevallig een gids tegen. Hier leven geen jaguars meer, zegt hij. Hij plukt een mango en deelt deze met me. ■

Mijke van Wijk maakte de podcast Het pad van de jaguar, die wordt gepubliceerd op 7 september, binnen DOCS, de documentaire-podcast van de NPO, onder redactie van NTR en VPRO. Afleveringen zijn hier te beluisteren: 2doc.nl/docs of via de bekende podcastkanalen



Mijke van Wijk



Mijke van Wijk

Boven: ranger Manuel Ochoa en politie lopen door Punta de Manabique, Guatemala, 1 juni;

midden: vers ontboste landbouwgrond in Belize, 24 mei;

rechts: bewaakt op de boot naar Punta de Manabique, Guatemala, 1 juni

Luister naar De Groene

In De Groene Amsterdammer Podcast interviewt Kees van den Bosch Mijke

van Wijk over de toekomst van de jaguar in Zuid- en Midden-Amerika. Onze podcast is elke vrijdagochtend gratis beschikbaar via groene.nl/podcasts en via de andere bekende podcastkanalen



Mijke van Wijk

Profiel Friedrich Hayek

De Lenin van het liberalisme

Als ideoloog van de vrije markt kreeg Friedrich Hayek uiteindelijk zijn zin: de westerse wereld richtte haar economie in naar neoliberale principes. Nog altijd houdt de erfenis van Hayek de gemoederen bezig. Waar komt zijn denken vandaan?

Bram Mellink & Merijn Oudenampsen

In de aanloop naar de vorige Tweede-Kamer-verkiezingen kondigden politici van links tot rechts het einde van het neoliberalisme aan. Hugo de Jonge voorspelde dat dit verkiezingsjaar de geschiedenisboeken zou ingaan als 'het einde van het neoliberalisme', Lodewijk Asscher verklaarde de gewraakte ideologie 'technisch en moreel failliet', en Gert-Jan Segers dacht dat 'de neoliberale machine aan het einde van zijn levensduur' was gekomen.

Het riep onmiddellijk stekelige reacties van journalisten op. Politici stonden in de rij om het neoliberalisme 'tot nieuwe staatsvijand te verklaren', aldus *NRC*-columnist Maarten Schinkel. Volgens hem leidde dit tot weinig verheffende analyses: 'Het comfortabele van het containerbegrip "neoliberalisme" is dat ieder ervan kan maken wat hij wil. Het wachten is op de eerste peuter die spartelend op de grond van de Albert Heijn het neoliberalisme overal de schuld van geeft.' De *Nieuwsuur*-econoom Mathijs Bouman stelde op zijn beurt dat hij nog steeds niet wist wat neoliberalisme precies betekent en beschreef het als 'fake history' en 'totale onzin'.

Het is de typische polemische discussie die nooit een stap verder lijkt te komen. *More heat than light*, zoals de Britten zeggen. Opvallend is het ontbreken van intellectuele referenties. Niemand lijkt op het idee te zijn gekomen om eens een klassieker uit de neoliberale canon uit de boekenkast te pakken, om zelf eens te kijken wat dat vrijemarktdenken nu precies behelst. Zo bezien komt de nieuwe Nederlandse vertaling van Friedrich Hayeks klassieker *The Road to Serfdom* (*De weg naar slavernij*, 1944) als geroepen. Het geldt nog immer als de stichtingstekst van de beweging die indertijd door haar aanhangers 'het neoliberalisme' werd genoemd.

Na publicatie werd het boek onmiddellijk een groot publicitair succes. Vooral in de Verenigde Staten vond het gretig aftrek. Het blad *Reader's Digest* maakte een samenvatting en verspreidde daar maar liefst zeshonderdduizend van onder zijn lezers. Het Amerikaanse

autobedrijf General Motors liet zelfs een stripversie maken, waarin met enigszins koddige plaatjes de dreigende plandictatuur treffend werd uitgebeeld. Uiteindelijk werden meer dan twee miljoen exemplaren van *De weg naar slavernij* verkocht in meer dan twintig talen.

Het werd een van de invloedrijkste boeken van de twintigste eeuw. Winston Churchill liep ermee weg, Margaret Thatcher roemde het als een 'ongeevenaarde analyse van de gevaren van de planeconomie', Ronald Reagan citeerde het in zijn toespraken, Frits Bolkestein noemde Hayek 'misschien wel de belangrijkste liberale politieke filosoof van de twintigste eeuw'. Na publicatie van het boek groeide Hayek uit tot een intellectuele beroemdheid. Hij gebruikte zijn nieuw verworven aanzien voor de uitbouw van wat hij 'de neoliberale beweging' noemde. Voor wie wil weten wat het neoliberalisme is en waar het vandaan komt, is het boek een onmisbaar referentiepunt. Hayeks filosofie van individuele vrijheid en verantwoordelijkheid werkt nog altijd door in onze politiek.

Om enigszins de vrees te begrijpen voor de socialistische planning, die zo centraal staat in *De weg naar slavernij*, is het nodig het boek te situeren in de context van zijn tijd. Hayek schreef het in de jaren veertig in Londen, toen hij verbonden was aan de London School of Economics (LSE). Het was een tijd waarin de oorlogseconomie op volle toeren draaide en de overheid een grote rol op zich had genomen in het plannen van de productie. Aan beide kanten van de oceaan groeide de overtuiging dat enige mate van planning van de economie noodzakelijk was om de economie niet te laten ontsporen en de bevolking bestaanszekerheid te bieden. De socialisten van de Britse Labour Party waren nog het stelligst in deze overtuiging. Hayek keerde zich met zijn boek in felle bewoordingen tegen deze trend.

Zijn controversiële stelling was dat het nationaal-



Paul Popper / Popperfoto via Getty Images

De Oostenrijks-Britse econoom en politiek filosoof Friedrich Hayek (1899-1992) met een klas studenten aan de London School of Economics, 1948



socialisme een onbedoeld gevolg was van de socialistische planningsgedachte. De Duitse industriepolitiek en uitbouw van sociale wetgeving onder Bismarck hadden volgens Hayek regelrecht tot de opkomst van het nazisme geleid. Nu dreigde zo iets weer te gebeuren in de geallieerde landen die nota bene het Duitse nationaal-socialisme hadden overwonnen! Controversieel aan deze theorie was dat Bismarck in werkelijkheid een ultra-conservatieve rijkskanselier was die met zijn sociale wetgeving juist het socialisme dacht te bestrijden. Critici beschuldigden Hayek er dan ook van dat hij in zijn boek alle verschillende vormen van staatsinterventie verengde tot het socialisme en dat zo veel groter en dreigender maakte dan het werkelijk was.

Hayeks politieke ideeën wortelden in Wenen, waar hij aan het begin van de jaren twintig studeerde. Hij kwam

uit een vooraanstaande wetenschappelijke familie, die tot de Boheemse lagere adel behoorde. In Hayeks studententijd was Wenen nog maar een schim van de trotse Centraal-Europese hoofdstad uit het fin de siècle. De Eerste Wereldoorlog had de dubbelmonarchie van Oostenrijk-Hongarije van de kaart geveegd. Voedseltekorten, geldontwaarding en grote aantallen oorlogsslachtoffers zorgden voor maatschappelijke onrust en linkse mobilisatie.

Van 1918 tot 1934 werd Wenen bestuurd door een sociaal-democratische coalitie die een reeks van ambitieuze linkse hervormingen doorvoerde, een periode die bekend staat als het Rode Wenen. Socialistische intellectuelen als de econoom Karl Polanyi en de socioloog Karl Mannheim pleitten op basis van deze ervaringen voor een democratische vorm van socialistische



Friedrich Hayek
met Ludwig von Mises,
datum onbekend



Een gesigneerde kleurenfoto
van president Ronald Reagan
en Friedrich Hayek, 1983

planning. In hun ogen had het laissez-faire-liberalisme de weg geplaveid voor de opkomst van het fascisme. Democratische planning was de enige manier om vrijheid te garanderen. Tijdens zijn studententijd flirtte ook de jonge Hayek kortstondig met het socialisme, maar in 1924 – hij was toen 25 – kreeg hij een baan aangeboden door een vrijemarktdenker die tevens zijn voorname leermeester werd: Ludwig von Mises.

Von Mises was een invloedrijk econoom bij de Weense Kamer van Koophandel. Hij organiseerde tevens een invloedrijk *Privatseminar*. Veel van het Weense intellectuele leven vond toentertijd plaats in dergelijke huiskamerbijeenkomsten. De kring rond Mises stond bekend als conservatief en marktgericht. Hayek nam aan de lange avondbijeenkomsten in Mises' werkkamer deel en bouwde hier een internationaal netwerk op dat bestond uit invloedrijke intellectuelen en economen van liberale snit. Naarmate hij Mises' liberale overtuigingen beter leerde kennen, groeide Hayeks geloof in het belang van de vrije markt.

Samen met Mises polemiseerde hij tegen de socialisten. In het 'socialistische calculatiedebat' van de jaren twintig stelden Mises en Hayek dat socialistische planning per definitie tot falen gedoemd is, omdat het onmogelijk is voor centrale planners om vraag en aanbod te overzien. Enkel het prijsmechanisme van de vrije markt was daartoe in staat. Vanwege deze fatale tekortkoming zou elke vorm van economische planning onherroepelijk stranden in felle onenigheid. Daardoor zou de roep ontstaan om een sterke man om de impasse te doorbreken, en zouden de goed bedoelende planners uiteindelijk vervallen tot autoritarisme en totalitarisme. Het werd de grondslag voor Hayeks these in *De weg naar slavernij* dat de socialistische planningsgedachte ten grondslag lag aan de opkomst van het nazisme. Lang bleef Hayek niet in Wenen. Al in 1931 aanvaardde hij een baan in Londen aan de LSE, die hij dankte aan Lionel Robbins, een vermaard liberaal econoom die hij via Mises had leren kennen. Gedurende de jaren dertig werkte

Hayek zijn economische denkbeelden verder uit, steeds in contact met gelijkgestemden uit binnen- en buitenland.

Het was de tijd van de grote Depressie. Na de beurskrach van Wall Street in 1929 ontstond de grootste economische crisis van de twintigste eeuw. Het betekende een gevoelige slag voor het klassiek-liberalisme en met name de laissez-faire-doctrine. Overal in de westerse wereld begonnen overheden steeds meer te interveniëren in de economie. Door middel van grote publieke werken en industriepolitiek probeerden men de huizenhoge werkloosheid te bestrijden, terwijl tegelijkertijd de sociale zekerheid werd uitgebouwd.

De ideeën van de Britse sociaal-liberale econoom John Maynard Keynes speelden een belangrijke rol in deze omslag. Hij bekritiseerde de laissez-faire-gedachte: het idee dat de overheid het marktmechanisme zo veel mogelijk op zijn beloop moest laten. Keynes betoogde dat de markt niet automatisch naar een evenwicht tendeerde, maar dat deze langere tijd kon blijven steken in een depressie. Het gedachtegoed van Keynes vormde de inspiratiebron voor het keynesianisme, een stroming in de economische wetenschap die overheden een grote rol toekende in het bijsturen van de markt. Met een aantal liberale geestverwanten ageerde Hayek tegen het gedachtegoed van Keynes. Volgens Hayek was hier sprake van een glijdende schaal: enige mate van planning zou noodzakelijkerwijs nog meer planning uitlokken. Goed bedoelende sociaal-liberalen en sociaal-democraten plaveiden zo de weg naar een totalitaire dictatuur zoals onder het fascisme en communisme.

In 1938 belegden Hayek en Mises samen met prominente leden uit dit liberale netwerk een conferentie in Parijs, om een pas verschenen boek van de Amerikaanse journalist Walter Lippmann te bespreken. In zijn *Inquiry into the Principles of the Good Society* (1937) populariseerde Lippmann de kritieken op het socialisme die Mises en Hayek eerder vanuit hun Weense standplaats

hadden ontwikkeld. Lippmann verwoordde op toegankelijke wijze een serie denkbeelden die de kern zouden gaan vormen van het neoliberalisme. Hij bekritiseerde de laissez-faire-gedachte en plaatste daar een overheid tegenover die zich marktmeester toonde, door monopolies en kartels te doorbreken en marktwerking actief aan te jagen. Zijn betoog maakte gebruik van een harde binaire oppositie tussen de individuele vrijheid van de vrijemarkteconomie en het collectivisme van de economische planners. Tijdens de bijeenkomst in Parijs kreeg hij veel bijval, en na een stemming besloten de aanwezigen om het begrip 'neoliberalisme' te gebruiken als aanduiding voor hun beweging.

In *De weg naar slavernij* bouwde Hayek in belangrijke mate voort op Lippmanns boek. Hayek bepleitte eveneens een vernieuwing van het liberalisme: 'Waarschijnlijk heeft niets de liberale zaak zoveel schade berokkend als het hardnekkig vasthouden door sommige liberalen aan bepaalde globale vuistregels, met name het beginsel van laissez-faire.' De kern van deze vernieuwing bestaat uit het idee dat de overheid de bestaansvoorwaarden voor vrije concurrentie

'Planning leidt tot dictatuur instrument

moet scheppen. Het is een op het oog wat paradoxale gedachte, in Nederland vooral bekend geworden onder de noemer 'marktwerking'.

De vrije markt ontstaat niet vanzelf en handhaaft zich niet vanzelf. De markt is maakbaar en de overheid moet het marktmechanisme actief gaan aanjagen. Als grove werkdefinitie kunnen we stellen dat het neoliberalisme een politiek behelst die de samenleving zo veel mogelijk aan de hand van het marktmechanisme wenst te ordenen. Zo onderscheidt Hayek het 'plannen voor concurrentie' wat leidt tot vrijheid en 'plannen tegen concurrentie' wat leidt tot onvrijheid.



De Conservative Political Action Conference (CPAC) in het Gaylord National Resort and Convention Center, 23 februari 2018 in National Harbor, Maryland



Nobelprijswinnaar voor economie Friedrich Hayek (84) tijdens de uitreiking van de eerste International Free Enterprise Award van Aims of Industry, 4 juli 1983

De laatste variant zou inherent tot steeds verdergaande centralisatie en totalitarisme leiden: 'Planning leidt tot dictatuur omdat dictatuur het meest effectieve instrument is voor dwang en het opleggen van idealen.' Volgens Hayek was er ook geen middenweg mogelijk, een mengsel van de twee principes – competitie én planning – zou betekenen dat beide ophielden te functioneren. Het waren 'elkaar uitsluitende beginselen'.

Zoals de Franse filosoof Michel Foucault stelde in zijn befaamde lezingenreeks over het neoliberalisme bij het Collège de France worstelde de neoliberale beweging met de vraag hoe de eigen doctrine te positioneren ten opzichte van het bredere politieke veld: vijanden, tegenstanders en concurrenten. De strategische positie die neoliberalen gezamenlijk innamen, is dat alle politieke alternatieven uit die tijd, hoe anders ze er ook uitzagen, alle uitliepen op eenzelfde weg naar slavernij.

Volgens Foucault was de strategie om 'een soort politiek-economische constante aan te wijzen die te vinden zou zijn in zeer verschillende politieke regimes: van het Duitse nazisme tot het Britse parlementarisme, van de Sovjet-Unie tot

altijd weinig van zijn kracht verloren. Toen president Barack Obama de financiële crisis te lijf ging met een gematigd keynesiaans stimuleringsbeleid grepen velen in het Republikeinse kamp weer terug naar de retoriek van *De weg naar slavernij*. Obama werd door Republikeinse politici afgeschilderd als een socialist die met zijn Obamacare-hervormingen '*socialized medicine*' zou brengen. Hayek-biograaf Bruce Caldwell stelde dan ook dat na de financiële crisis de exemplaren van *De weg naar slavernij* weer als warme broodjes over de toonbank gingen. Het lijkt geen twijfel dat met ingrijpend klimaatbeleid op komst Hayeks polemieken tegen de planning weer door nieuwe generaties zal worden opgepikt.

Zoals gezegd werd Hayek met *De weg naar slavernij* een intellectuele ster. Dankzij zijn nieuw verworven status en organisatorische talenten werd hij eveneens de spil in een trans-Atlantisch liberaal netwerk. In 1947 richtte Hayek in het pittoreske Zwitserse bergdorp Mont Pèlerin een internationale denktank op, bedoeld om het in het slop geraakte liberalisme van nieuw elan te voorzien: de Mont Pè-

geregeerd.' Hayek stemde hiermee in, maar meende – net als Keynes – dat ideeën pas aan invloed wonnen wanneer de dragers daarvan de tijd hadden gehad om carrière te maken en sleutelposities te verwerven. Over een periode van decennia dus. 'Op deze langere termijn moeten wij onze opdracht vervullen', hield hij de aanwezigen voor. 'Wij moeten standpunten innemen die doorwerken (...) en ons niet beperken tot datgene wat op korte termijn realiseerbaar is.' Deze ideeënpolitiek kreeg concreet vorm door de oprichting van denktanks die het vrijemarktdenken hielpen verspreiden. Op initiatief van een rijke lezer van *De weg naar slavernij* – en op advies van Hayek – werd in 1954 het Britse Institute of Economic Affairs opgericht, een van de eerste moderne denktanks. Velen zouden er nog volgen in de decennia erop.

Hayek kreeg begin jaren vijftig een aanstelling aan de Universiteit van Chicago. Het zou een lastige periode voor hem worden. De enorme economische groei van de jaren vijftig en zestig, de zogenoemde *golden age of capitalism*, verleende het keynesianisme een ongekend prestige. In deze jaren raakte Hayek als publieke intellectueel meer en meer op de achtergrond. Zijn onheilsprophetie, bovenal zijn stelling dat er geen duurzame tussenweg bestond tussen vrije markt en planning, was door de praktijk gelogenstraft. In 1960 publiceerde hij *The Constitution of Liberty*, waarin hij zijn neoliberale maatschappijvisie concreet maakte. Hij pleitte voor marktgerichte wetgeving die de capaciteit van de overheid om te interveniëren in de economie structureel aan banden legde. Alleen zo kon de individuele vrijheid gewaarborgd worden. De nogal lauwe respons op het boek was echter een grote teleurstelling.

Zijn rol als boegbeeld van het neoliberalisme werd in die jaren overgenomen door zijn energieke collega bij de Universiteit van Chicago, Milton Friedman. Deze had met zijn bestseller *Capitalism and Freedom* (1962) een vlottere en minder zwartgallige versie geschreven van Hayeks klassieke kritiek, en hield zo de vlam van het

het Amerika van de New Deal'. De echte keuze was tussen een liberale politiek en 'elke andere vorm van economisch interventionisme, of dat nu de milde vorm aanneemt van keynesianisme of de drastische vorm van een autarkisch plan zoals dat van Duitsland'. Hayek beschreef al deze vormen van interventionisme als 'collectivisme'. Het nam de vorm aan van een groot hellendvlakargument, een harde dichotomie tussen de liberale individuele vrijheid en de antiliberalistische dwang. In de zwart-witdebatten van de Koude Oorlog kreeg het boek een centrale plaats.

In de Verenigde Staten heeft dit argument nog

rin Society. 'Voorbij zijn de dagen dat enkele achterhaalde liberalen eenzaam en bespot hun weg zochten, zonder contact met de jeugd', schreef Hayek enkele jaren later. 'Eindelijk is er persoonlijk contact gelegd tussen de voorstanders van het neoliberalisme.'

Tijdens de oprichtingsbijeenkomst haalde Hayek de beroemde woorden van zijn onlangs overleden tegenstrever John Maynard Keynes aan: 'De denkbeelden van economen en politiek-filosofen, of die nu gelijk hebben of niet, zijn invloedrijker dan we in de regel denken. De wereld wordt in feite door weinig anders

omdat dictatuur het meest effectieve is voor dwang en het opleggen van idealen'

vrijmarktdenken brandende. Ook bij de Mont Pèlerin Society speelde Hayek inmiddels de tweede viool. Pas met de economische crisis van de jaren zeventig begon het tij voor Hayek te keren. De wereldeconomie kreeg tegelijkertijd te maken met stagnatie en inflatie. De keynesiaanse economische leer had geen overtuigend antwoord klaar. In 1974 kreeg Hayek als uit het niets de Nobelprijs voor de economie toegekend, waarmee hij weer uit de vergetelheid werd gerukt. Twee jaar later zou Friedman dezelfde eer ten deel vallen.

Tegelijkertijd ontbrandde er rond Hayek en Friedman een heftige controverse. Beiden waren namelijk als adviseurs betrokken bij het bloedige regime van de Chileense dictator Augusto Pinochet. Deze had in 1973 een coup gepleegd

'Ik prefereer een liberale dictatuur boven een democratische regering die illiberaal is'

tegen de democratisch gekozen socialist Salvador Allende. Hayek reisde af naar Chili om met Pinochet te praten en stuurde hem zijn boeken toe. Het economisch beleid van Pinochet was sterk geïnspireerd op het neoliberale denken. De Chileense dictator zou de nieuwe Chileense grondwet naar *The Constitution of Liberty* vernoemen. Hayek, op zijn beurt, verdedigde het dictatoriale regime van Pinochet als een noodzakelijke noodgreep om de vrijheid te verdedigen tegen de democratie. Hij verdedigde de 'liberale dictatuur' in een opiniestuk in de Britse krant *The Times* en schreef dat hij 'niet één persoon kon vinden in het veel belasterde Chili, die niet geloofde dat vrijheid veel groter was onder Pinochet dan onder Allende'. Een saillant commentaar, want de gemartelde en vermoorde tegenstanders van het regime waren inderdaad onvindbaar, *desaparecidos*.

Belangrijk is dat Hayek geen onverdeeld voorstander van de democratie was en deze ook niet noodzakelijk achtte voor het waarborgen van vrijheid. Zoals hij al schreef in *De weg naar slavernij*: 'Democratie is in wezen een middel, een utilitair gereedschap om de interne vrede en de individuele vrijheid te waarborgen. Als zodanig is ze absoluut niet onfeilbaar of zeker. Evenmin mogen we vergeten dat er vaak veel meer culturele en geestelijke vrijheid is geweest onder een autocratisch bewind dan in sommige democratieën.' Hayek was ervan overtuigd dat soms een (tijdelijke) dictatuur nodig was om de economie weer 'vrij' te maken. Dit volgde ook logischerwijs uit zijn politieke filosofie, waarin economische vrijheid centraal staat en politieke vrijheid daaraan ondergeschikt is. 'Ik prefereer een liberale dictatuur boven een democratische regering die illiberaal is', verduidelijkte Hayek desgevraagd. 'De sociaal-democratie', zo schreef hij in zijn latere magnum opus *Law, Legislation and Liberty*, had 'een geheel rigide economische

structuur geschapen die (...) enkel opengebroken kon worden door een soort dictatoriale macht.' Hayek liet zich zo kennen als de Lenin van het liberalisme.

De grote doorbraak zou in de jaren tachtig komen. Reagan en Thatcher kwamen aan de macht en wierpen zich op als vertegenwoordigers van het gedachtegoed van Hayek en Friedman. Zij initieerden een beleid van privatisering, deregulering, flexibilisering en liberalisering, dat was ontwikkeld door vrijemarktdenk tanks aan beide kanten van de oceaan. Deze vrijemarkt-revolutie bleek dermate invloedrijk dat zelfs sociaal-democratische regeringen binnen die lijntjes zouden kleuren.

Toen Friedrich August Hayek in maart 1992 op 92-jarige leeftijd stierf, werd hij in Neder-

land herinnerd als de man die de wereld bij zinnen bracht. *Trouw* typeerde de econoom als 'goeroe van de vrije markt', die 'zijn tijd ver vooruit' was. Volgens het dagblad waren zijn ideeën lange tijd 'op rotsige bodem' gevallen, en ook de *NRC* memoreerde dat Hayek 'ruim veertig jaar heeft (...) moeten toezien hoe beleidsmakers in het Westen weglieden met de ideeën van zijn tegenvoeter John Maynard Keynes'. De val van de Berlijnse Muur werd gezien als de definitieve overwinning van de vrije markt over de economische planning. Hayek kreeg 'op de valreep van zijn leven alsnog gelijk'.

Een minder bekend terrein waarop Hayek eveneens zijn schaduw vooruit heeft geworpen, is dat van de individuele verantwoordelijkheid. 'Het klimaatprobleem oplossen door burgers vlieg-, vlees- of autoschaamte aan te praten is liberaal', schreef *Volkscrant*-journalist Peter Giesen een tijdje terug. Hij zag het als onderdeel van een bredere historische trend om maatschappelijke problemen steeds meer te definiëren in termen van individuele verantwoordelijkheid. In de jaren tachtig had het formuleren van gemeenschappelijke doelen afgedaan: de samenleving was niet meer maakbaar, het individu daarentegen wel. De column van Giesen leidde tot de bekende klachten over de inflatie van het begrip neoliberalisme, maar het is zeker niet overdreven om te stellen dat de bronnen van deze ontwikkeling te vinden zijn bij Friedrich Hayek en *De weg naar slavernij*.

In het hoofdstuk *Planning en democratie* schrijft Hayek dat alle verschillende vormen van collectivisme (economische planning) uitgaan van een overkoepelend doel. Vaak wordt dit beschreven als 'het algemeen welzijn' of 'het publiek belang'. Volgens Hayek is het door de beperking van het menselijk voorstellingsvermogen echter onmogelijk om vanuit een centraal punt de

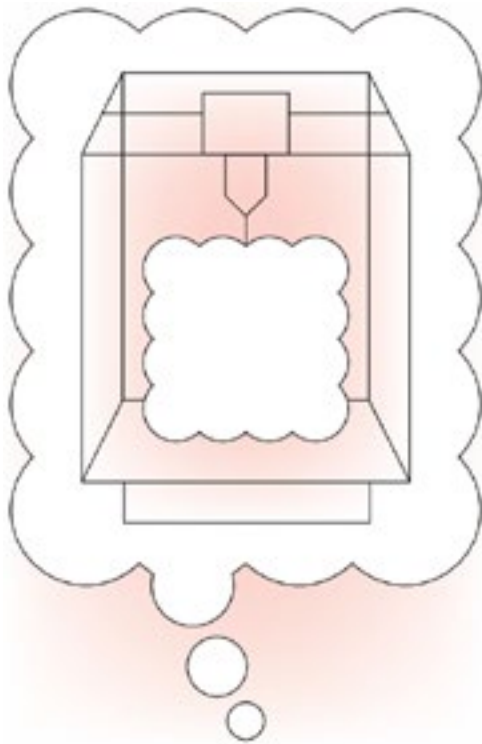
voorkeuren en belangen van de gehele bevolking te overzien. In die zin neemt Hayek de diametraal tegenovergestelde positie in van de Duitse filosoof Hegel. Deze zag de staat als belichaming van een universele moraal en een collectieve rationaliteit. Hayek stelt dat er niet zoiets kan bestaan, er is namelijk geen publiek belang.

Margaret Thatcher zou deze sceptische visie later op beroemde wijze samenvatten als '*there is no such thing as society*'. Er bestaat enkel een oneindige variëteit van deelbelangen, die lang niet altijd met elkaar in overeenstemming te brengen zijn. Daarom neigt collectivisme inherent naar autoritarisme. Pogingen om mensen op één lijn te krijgen zullen staatspropaganda vereisen en uiteindelijk dwang.

Daartegenover plaatst Hayek zijn 'filosofie van het individualisme'. Het gaat hem er niet om dat de mens egoïstisch of zelfzuchtig is, of dat zou moeten zijn. De kern is dat oordeelsvorming zo veel mogelijk op individueel niveau moet plaatsvinden, juist vanwege het beperkte menselijke kenvermogen. Voor Hayek is individuele vrijheid dan ook afwezigheid van overheidsdwang, van collectieve wilsvorming. Dit punt is fundamenteel voor hem: zodra er een 'collectivistische moraal' heerst, is het individu niet langer vrij om zelf te kiezen en zelf een moreel oordeel te vellen. Uiteindelijk vervalt dan de moraal als zodanig. De plek waar mensen deze individuele vrijheid en hun individuele moraliteit kunnen uitleven, is de markt. Hayek schreef dan ook in een opiniestuk in *The Times* dat de keuzevrijheid van het individu eerder op de markt dan in het stembokje moest worden uitgeoefend. 'Het eerste is onmisbaar voor de individuele vrijheid, het tweede niet.'

Dit alles sluit collectief handelen niet uit, maar volgens Hayek is dat enkel wenselijk op 'gebieden waarop mensen het eens zijn over gemeenschappelijke doeleinden'. Collectief handelen dient zich te beperken tot gebieden waar een brede consensus bestaat. Volgens een hayekiaanse visie zou een ambitieus klimaatbeleid dus enkel te combineren zijn met individuele vrijheid als individuen elke keer bewust de keuze maken om niet te vliegen, niet die sappige hamburger te eten of niet met de SUV naar het werk te gaan. Het consumeren krijgt zo een bijna religieuze lading, als fundering van de moraal. De aarde mag dan voor grote groepen onleefbaar zijn geworden over zo'n vijftig à honderd jaar, we hebben daar in ieder geval in alle vrijheid voor gekozen. ■

Friedrich Hayeks klassieker De weg naar slavernij verschijnt volgende week in de Paradigma-reeks, een initiatief van uitgeverij Athenaeum en De Groene Amsterdammer. In samenwerking met De Groene en Athenaeum organiseert debatcentrum De Balie op 14 september een avond over Hayek, met onder anderen Bram Mellink en Merijn Oudenampsen. Kaartjes zijn verkrijgbaar via debalie.nl



In medias res **Marian Donner** Onder een Terschellingse sterrenhemel

Koeien met een VR-bril – het maakt niet uit hoe slecht een idee is, als je er maar genoeg geld en aandacht tegenaan gooit, vindt het zijn bestemming wel. Zien we visioenen of reclame?

beeld Herman van Bostelen

Terwijl in het kleine huisje op Terschelling mijn zontje en zijn beste vriendje hand in hand lagen te slapen, staarde ik buiten naar de sterrenhemel en vroeg me af of het mogelijk zou zijn om technologie te bedenken die mens, dier en aarde niet uitput, maar dient. En dan bedoel ik dus niet wind- of waterstofenergie die alleen bedoeld is om zo veel mogelijk te blijven consumeren, en die daarmee vooral de gevestigde orde beschermt, maar echt iets nieuws. Iets dat zorgt voor een ander productiesysteem, een andere manier van leven, iets dat vrijheid brengt.

Het is steeds zoveel meer van hetzelfde. Elon Musk droomt van een kolonie op Mars waar je pizza eet en een biertje drinkt. Jeff Bezos is volgens eigen zeggen bezig met het aanleggen van een intergalactische infrastructuur om onze productie naar de ruimte te verplaatsen. Mark Zuckerberg steekt miljarden in de creatie van een *metaverse*, een digitale wereld die loskomt van het scherm en de gebruiker omringt. Alle drie besteden ze veel grote woorden aan hun plannen, vol van heroïek en pioniers-sentimenten. Maar wat ze beschrijven zijn toch vooral nieuwe afzetmarkten. Shoppen op Mars, shoppen *in space* en shoppen in de *metaverse*. Hoe klein kunnen je dromen zijn?

Voor Zuckerberg zal het ook nog wel even duren eer zijn visioen werkelijkheid wordt. Een paar weken geleden plaatste hij op Facebook een digitale selfie uit zijn *metaverse-game Horizon World* en als je goed luistert kun je het hoongelach dat daarop volgde nu nog horen. Zo knullig, zo klinisch en zo ongehoord lelijk was het beeld. Niet dat iemand dit verbaasde, *Horizon World* is al langer beschikbaar in Noord-Amerika, en daar hebben de poppetjes nog steeds geen benen, maar gezien de tien miljard dollar die Zuckerberg het afgelopen jaar investeerde, is het resultaat wel heel erg pover.

Al zijn er natuurlijk altijd slimme ondernemers die kansen ruiken. Zo bedacht een Turkse melkboer bijvoorbeeld dat je de *virtual-reality*-bril die je voor Zuckerbergs *metaverse* nodig hebt ook kunt voorbinden bij stalgebonden koeien. Dit om ze te laten geloven dat ze in gloeiend groene grasvelden staan. Het werkte, aldus een artikel op Kotaku: de koeien leken gelukkiger en produceerden daarom meer melk.

Kennelijk maakt het niet uit hoe slecht een idee is, als je er maar genoeg geld en aandacht tegenaan gooit, vindt het zijn bestemming wel.

Het is die aandacht die me misschien wel het meest dwars zit, die eindeloze hoeveelheid lezingen, seminars en *thinkpieces* van zogenaamde experts die ons moeten voorbereiden op de komst van de *metaverse*. Begin dit jaar organiseerde de NPO nog een heel festival rond het thema. Laten we ons vooral richten op de kansen en mogelijkheden van de *metaverse*, benadrukte de bestuursvoorzitter energiek. Want de publieke omroep moet natuurlijk wel meegaan met de tijd. Maar ondertussen sprak uit alles een angst om achter

Shoppen op Mars en shoppen in de *metaverse*. Hoe klein kunnen je dromen zijn?

te blijven. En een ontstellend gebrek aan eigen ideeën.

Dat is natuurlijk ook het probleem, dat gebrek aan echte vergezichten. Daarom volgt de wereld een stelletje suffe tech-miljardairs die ooit toevallig een veredelde dating-app hebben bedacht of gewoon heel rijke ouders hadden. Er wordt gedaan alsof zij meer weten dan de rest, hun rijkdom geeft hun plannen glans, maar uiteindelijk is het allemaal gebakken lucht. We gaan niet als koeien VR-brillen dragen en we gaan ook niet naar Mars, dat weten Zuckerberg en Musk volgens mij ook wel. Hun zogenaamde toekomstvisioenen zijn vooral een veredelde vorm van reclame voor hun eigen bedrijven. Zolang aandeelhouders het vreten, stijgen de beurskoersen almaar door (of in Zuckerbergs geval: zakt die minder dan wanneer hij alleen zijn sociale media had gehad). En we leven nu eenmaal in een wereld waarin aandeelhouders bepalen wat loont en wat niet.

Dus wat dan wel? Op Terschelling is het maar al te makkelijk om als een soort Thoreau de heiligheid van de natuur te bezingen – die duinen! Dat zand! – en je tegen technologie te keren. Maar Thoreau had niet twee zesjarige jongetjes bij zich die de hele dag bezig zijn met scheppen en geulen graven. Mensen willen nu eenmaal dingen maken. Ze willen de natuur niet in vredige stilte aanschouwen, maar er iets mee doen.

Starend naar de sterren wist ik ook heel zeker: ik zou niets liever willen dan de ruimte in gaan. Niet om te shoppen, maar om nieuwe werelden te ontdekken. Ik zou willen dat nieuwsgierigheid naar het vreemde leidend is, niet beheerszucht of de mogelijkheid om geld te verdienen. En ik zou willen dat de 3D-printer eindelijk eens zijn volle potentieel bereikt. Dat het wordt wat de replicator in *Star Trek* is: een apparaat dat moleculen herschikt in elke denkbare substantie en vorm, van voedsel tot kleding tot een nieuwe replicator. Stel je dat eens voor: fabrieken zouden overbodig zijn, aandeelhouders zouden overbodig zijn, consumenten zouden zowel ontwerpers als producenten zijn, er zou geen afval meer zijn, alleen grondstof voor iets nieuws. Als droom is het niet vreemder dan een bestaan op Mars, maar wel een stuk revolutionairder. Mocht ik dus ooit nog eens onbetamelijk rijk worden, zo rijk dat de wereld aan mijn lippen hangt omdat niets zo vereerd wordt als bezit, dan weet u waar mijn geld heen zal gaan.

Domweg gelukkig in de eigen kleine kring

Steeds meer voormalige volksbuurten veranderen in hippe wijken met net zulke hippe koffietenten. Konden we niet vermoeden dat de saamhorigheid van de nieuwe en oude bewoners in die wijken te wensen overlaat?

Jan Rath beeld Gabriël Kousbroek

Zoals de bondscoach zou zeggen: ‘imagineer’ een willekeurige winkelstraat. Knijp de ogen een beetje dicht, kijk naar de winkels, let op hun namen, de etalages en de producten, en taxeer de ondernemers en hun klanten. Doe dit gedurende pakweg... een eeuw. Merk dan op hoe dynamisch die winkelstraten zijn: de lokale economie beweegt voortdurend, de demografische compositie van de buurt verandert ook steeds, evenals het palet aan woningen, het gebruik van de publieke ruimte, en uiteraard de politieke aansturing van dit alles. Merk ook op hoe de sfeer, de waardering en de toegankelijkheid meebewegen.

Winkels, cafés en bedrijfjes waren vroeger eerst en vooral plekken voor de dagelijkse boodschappen, zeg voor een kilo piepers, een krop andijvie en een pondje halfom, want woensdag is het gehaktdag. Maar tegenwoordig zijn zij steeds vaker voorzieningen die consumenten in staat stellen hun sociale identiteit te boetsen, culturele stijlen te ontwikkelen en deze publiekelijk te presenteren. Zij bieden geen halve knip – het smake-loze brood van de massa – maar wel een twee keer zo dure Christophe, een ‘zeer aromatisch vierkant tarwebrood met roggedesem en mout, gedecoreerd met lijnzaad, sesamzaad en bergzoutkristallen, bereid volgens de ‘pousse-lent’-methode’.

De meesterbakker en zijn veelal tot de middenklasse behorende klanten treffen we vooral aan in gegentrificeerde stadsbuurten. Zij zijn onderdeel van wat we *commerciële* gentrificering noemen, een proces dat gelijktijdig plaatsvindt met de meer bekende *residentiële* gentrificering: de gestage opwaardering van winkels, cafés en bedrijfjes in voorheen verlopen winkelstraten. Dit proces geeft ruimte aan nieuwe stedelijke identiteiten, levensstijlen en *scenes*, terwijl deze op hun beurt de commerciële gentrificering verder aanjagen.

Laten we dit verschijnsel – de ontwikkeling en het vertoon van stedelijkheid als gevolg van commerciële gentrificering – eens uitdiepen. Wie zijn die lui eigenlijk die deze cafés, winkels en bedrijfjes bezoeken? Wat vinden zij belangrijk en waardevol? En wat betekent de opkomst van hippere ondernemingen voor de betrokkenheid van burgers op elkaar en op de buurt waarin ze vertoeven?

We gaan eerst naar het Zwaanshals in Rotterdam en de Javastraat in Amsterdam. Dit zijn geen chique avenues in het centrum, maar ‘gewone’ winkelstraten in ‘gewone’ buurten met ‘gewone’ bewoners. Het Oude Noorden in Rotterdam en de Indische Buurt in Amsterdam – waar deze straten liggen – werden gebouwd aan het eind van de negentiende, begin twintigste eeuw ten behoeve van de lagere sociale klassen. Zoals gebruikelijk in dergelijke volksbuurten troffen we aanvankelijk kruideniers aan, bakkerijen, stoffenhandels, zaadhandels, waterstokers, en natuurlijk diverse koffiehuisen en cafés, al dan niet voorzien van een scheef biljart. In de jaren zestig en zeventig zagen veel van deze ondernemingen hun klanten uit de buurt wegtrekken; zij verhuisden massaal naar doorzonwoningen en andere ‘paleisjes’ in de buitengebieden.

De leeggevallen plekken werden overgenomen door ‘gastarbeiders’, ‘rijksgenoten’ en andere laaggeschoolde nieuwkomers. In de winkelstraten verschenen weldra theehuizen, reisbureaus, autogarages, halalslagerijen, videotheken, telefoonwinkels en winkels die uitpilden met goedkope pannensets, satellietshotels, wandkleden met nostalgische landschappen, en portretten van Atatürk. Intussen kachelde in deze oude wijken de kwaliteit van de sociale woningvoorraad achteruit en hetzelfde lot waren de winkelpanden en de buitenruimten beschoren, niet in de laatste plaats als gevolg van desinvesteringen, verwaarlozing en halfbakken onderhoud. Verpaupering greep om zich heen, criminaliteit ook en de buurten kwamen als ‘probleemcumulatiegebieden’, ‘parallele samenlevingen’ en zelfs als *no-go areas* te boek te staan.

Maar toen ‘rolden’ de gemeente, de woningcorporaties en projectontwikkelaars hun nieuwste plannen uit en eindelijk daalde het manna uit de hemel neder. Achterstandsbuurten werden groots aangepakt. De bestaande woningen kregen een grondige opknappbeurt en werden soms zelfs vervangen. In dezelfde beweging werden ook de eigendomsverhoudingen aangepast ten nadele van de sociale huursector en ten voordele van de koopsector. Het winkelbestand ging eveneens op de schop, publieke ruimten werden opnieuw ingericht, de sociale veiligheid werd opgekrikt en de reputatie van de buurt opgevoerd. Dergelijke programma’s gingen en gaan duidelijk verder dan een simpele opknappbeurt. Ze gaan óók om bevolkingspolitiek: de ongeschoolde en laaggeschoolde arbeiders hebben afgedaan en moeten ruim baan maken voor goed opgeleide, creatieve werkers en ondernemers. Menging is het parool, deels ook om de hoge concentratie van etnische minderheidsgroepen tegen te gaan.

En jawel, gaandeweg treedt een nieuwe soort stadsbewoner naar voren: vaak hoogopgeleid, vaak ook autochtoon Nederlands of expat, en relatief jong. Zij komen af op de aantrekkelijke appartementen, de fraaie winkelstraten, de relatief centrale locatie van de buurt, haar ‘diversiteit’ en haar *edgy* karakter.

De schotelantennes waarmee televisiestations uit verafgelegen landen, zoals Turkije en Marokko, kunnen worden ontvangen, verdwijnen geleidelijk uit het zicht, terwijl de bakfiets niet meer is weg te denken. In de winkelstraten maken ‘etnische’ ondernemingen en andere winkels en bedrijfjes aan de onderkant van de markt plaats voor meer gestileerde, duurere en hippere zaken, zoals koffiebars, *vintage* boutiques, vegetarische restaurants, *craft beer* breweries, yogastudio’s, boekhandels, designzaken, kattencafés, taartenarchitecten en mineraalwaterspecialisten.

**Een halve knip
wordt een dure
Christophe, een
‘zeer aromatisch
tarwebrood met
roggedesem, mout
en bergzout-
kristallen’**



De inzichten van Daniel Aaron Silver en Terry Nichols Clark, twee Noord-Amerikaanse sociologen, helpen een dergelijke ontwikkeling te begrijpen. Zij stellen culturele consumptie centraal en richten zich op de voorzieningen die die consumptie mogelijk maken, zoals de winkelstraat of *shopping mall*, cafés, restaurants, *gyms*, evenals de stadscampings, *urban farms*, en *street food treks*.

Die voorzieningen, zo beargumenteren zij, dragen bij tot de vorming van *scenes*, zeg maar levensstijlen en subculturen die rond de consumptie van daar verkrijgbare producten tot wasdom komen. Silver en Clark wijzen er in dat verband op dat primordiale loyaliteiten en verbintenissen – denk aan familie of etnische of religieuze groep – in de huidige samenleving aan betekenis hebben ingeboet. In plaats daarvan ontplooiën mensen nu hun identiteit, betrokkenheid en verbintenissen op grond van gecultiveerde gevoeligheden en manieren van doen met betrekking tot eten, mode, woninginrichting, literatuur en muziek, entertainment, lichamelijke verzorging, kekke ervaringen, en zij drukken dit uit door middel van culturele consumptie. *You are what you eat*.

Beleidsmakers zijn doorgaans niet bekend met het geavanceerde werk van Silver en Clark, maar zij koesteren vaak wel het idee dat voorzieningen een rol spelen in de ontwikkeling van eigenheid, buurtgevoel en lokale sociale samenhang. Zo'n gedachte klinkt best aantrekkelijk. Maar erg nieuw is die niet, want het is een variant van de al veel oudere 'wijkgedachte'. De wijkgedachte was in het interbellum komen overwaaien uit de Verenigde Staten, waar men vreesde dat grote steden uit hun krachten waren gegroeid en waren verworden tot koude, anonieme entiteiten waar geen ruimte meer bestond voor de menselijke maat. Vervlakking, vervreemding en ontworteling lagen op de loer. Merk op dat dit sombere gedachtegoed nogal anti-stedelijk is: alleen in kleinschalige gemeenschappen zoals dorpen of, inderdaad, kleinere buurten en wijken die op dorpen lijken, zou menselijk samenleven en sociale cohesie nog mogelijk zijn.

Een dergelijk perspectief is in beleidskringen razend populair, zo

populair en voor de hand liggend dat alternatieve zienswijzen, aanwijzingen of argumenten niet meer serieus in overweging worden genomen, want ze zijn niet in lijn met de eigen rotsvaste overtuiging en beleidsvisie. Heel af en toe is er een brutale aap die het wel probeert, zoals de latere Rotterdamse professor Jacques van Doorn toen hij nog een jonge promovendus was. In 1955, op een congres over stadswijken en sociale samenhang, voerde hij aan dat 'de wijk' helemaal *geen vanzelfsprekend* integratiekader vormde en dat verwachtingen over het gemeenschapsleven op wijkniveau irreëel waren. Van Doorns dwarse opmerkingen maakten destijds wel discussie los, maar ze beklifden niet echt.

De wijkgedachte is anno 2022 nog steeds springlevend. Beleidsambtenaren, buurtwerkers, planologen en ontwikkelaars hopen met een projectje hier en een beetje *social engineering* daar de sociale cohesie en lokale integratie van de grond te tillen. En steeds weer wordt zo'n aanpak als 'nieuw' gepresenteerd. Een belangrijke rol wordt daarbij toebedeeld aan de nieuwe middenklassers en hun ondernemingen: als voorbeeld en als aanjager.

Laten we dit eens onder de loep nemen. Om puur praktische redenen zal ik mij concentreren op één specifieke voorziening, te weten de ondernemingen die zich toeleggen op de vervaardiging en verkoop van voortreffelijke koffie.

'Koffie, koffie, lekker bakkie koffie! Jongens, wie lust er een kop?' zong Rita Corita in 1958. In die dagen konden stadsbewoners die het zich konden veroorloven hun koffie betrekken van een koffiehuis of een rokerig café. Er werd terstond een bakkie druppelkoffie geserveerd die dan al urenlang op een Melitta-warmhoudplaatje had staan verschralen. De keuze was beperkt tot 'zwart' of 'met een wolkje melk'. Wie vandaag de dag nog zo'n etablissement weet te vinden – ze zijn een zeldzaamheid geworden, maar ze bestaan nog wel – betaalt 1,00 of 1,20 euro voor dat bocht.

Hoe anders is dat nu! Tegenwoordig wordt elk kopje koffie vers bereid. De komst van koffiebars heeft ontegenzeggelijk gezorgd voor een kwaliteitsslag,

en een niet eerder vertoonde fragmentatie van smaken, vormen en mogelijkheden – en ook een forse prijsstijging, helaas. Waar voorheen de uitroep ‘koffie’ volstond, is nu een uitvoerige uitwisseling nodig die nogal wat kennis veronderstelt, bijvoorbeeld over de plaats waar de koffie wordt gedronken (*for here or to go*), de hoeveelheid koffie (*small, medium, large*), de hoeveelheid melk alsmede de soort ervan (magere melk, havermelk), de vorm (melk met of zonder schuim), en in toenemende mate ook de soort en de herkomst van de bonen. En daar blijft het niet bij. Wie cappuccino bestelt wordt ongevraagd gefêteerd met een artistieke sensatie in de vorm van *latte- of cappuccino-art*.

Liefhebbers kunnen ook kiezen voor een *selfecino* met hun eigen postzegel op het romige schuim geprint, maar dat is waarschijnlijk alleen voor ijdelvrouwen zoals ik.

Passend bij deze hoogwaardige producten zijn glutenvrije muffins en fairtradechocola, wankel oude meuk als zitmeubilair – wel vintage – de vermaledijde fiets aan de eerlijke bakstenen muur, gekalkte teksten op de ramen, en natuurlijk getatoeëerde kelners, o pardon, barista's met hun eeuwige knoetjes, en laptoppende middenklassers. Toegegeven, ik overdrijf hier nogal – er zijn volop koffiebars die juist kiezen voor strakke Scandinavische of meer industriële vormgeving.

Ik heb het hier over zogenoemde *third wave* koffiebars: een niche-markt van kleine, onafhankelijke koffiehuizen en -roosterijen die op de eerste plaats kleinschaligheid en ambachtelijkheid nastreven. Deze koffiebars vormen een theater van vakmanschap. En meer dan dat: ze bieden consumenten een podium om zich te onderscheiden. Het drinken van een bakkie gaat immers verder dan zomaar een kop koffie: het is het publiekelijk navigeren tussen eendeloze geuren en aroma's, smaken en nasmaken, levendigheid en mondgevoel van koffie afkomstig van een specifieke boerderij uit een specifiek land, geteeld volgens specifieke procedures en uiteindelijk ambachtelijk bereid door een opgeleide barista in een bijzondere ambiance. Dit ensemble lijkt al met al legio kansen te bieden voor het etaleren van connaisseurschap, het ontwikkelen van eigenheid, distinctie en verbondenheid met specifieke anderen in een en dezelfde scene.

Wat valt er te melden over de koffiedrinkers zelf? We zochten hen op in koffiebars in Amsterdam, Glasgow, Vancouver, Istanboel en Teheran, dus in grote steden in verschillende delen van de wereld. De bevindingen zijn verbluffend consistent. Om te beginnen vinden we onder de koffiedrinkers vooral studenten, docenten, professionals, managers, zzp'ers en ondernemers, en creatievelingen van uiteenlopende pluimage. De meesten zijn relatief jong, goed opgeleid en werkzaam bij instellingen voor hoger onderwijs en onderzoek, in de IT en softwareontwikkeling, of in de wereld van muziek, mode en media. In een publieke setting als de koffiebar letten zij op hun lichaamshouding, spraak en maniertjes, kleding en accessoires, op hun presentatie dus. Velen besteden zorg aan hun dieet, het eigen lichaam is daarmee onderdeel van een lifestyle.

Voorzien van culturele en economische hulpbronnen leggen veel koffiedrinkers voorts belangstelling voor authenticiteit aan de dag en koesteren zij een kosmopolitische *Weltanschauung*.

We zien verder veel aandacht voor het milieu en duurzaamheid. Die oriëntatie blijkt bijvoorbeeld uit de voorkeur voor organische koffiebonen, biologische muffins, en fairtradeproducten in het algemeen. Wat opvalt is dat de manier waarop koffiedrinkers hun identiteit en lifestyle articuleren sterk individualistische trekken heeft. Zij hebben veel kenmerken met anderen gemeen, dat wel, maar hebben die anderen niet echt nodig om er vorm aan te geven.

Hoe zit het dan met de sociale betrokkenheid met de buurt, de burens en de andere koffiedrinkers? We verdiepen ons verder in de kleine biotoop van de koffiebar.

Sinds jaar en dag adverteert de Amerikaanse koffieketen Starbucks zichzelf als de plek ‘voor een gesprek en een gevoel van gemeenschap. Een *third place* naast werk en thuis.’

De multinational heeft dit inzicht, inclusief het begrip *third place*, overgenomen van de Amerikaanse stadssocioloog Ray Oldenburg. In zijn klassiek geworden boek *The Great Good Place* introduceert hij de *third place* als een algemene aanduiding voor een veelheid van publieke ruimten waar individuen regelmatig, vrijwillig, informeel en met plezier bijeenkomen. Die ruimten onderscheiden zich van thuis, dat is dan de *first place*, en van het werk, de *second place*. Denk daarbij aan het koffiehuis, de kroeg, de kapsalon, de boekhandel, en zelfs de bibliotheek en het postkantoor. Iemands individuele status is er minder belangrijk en in die zin vormen ze een *leveling place*, een plek die nivellering van sociaal verschil mogelijk maakt. De belangrijkste activiteit is het maken van een praatje en het beleven van camaraderie.

Oldenburg noteert dat *third places* het middelpunt vormen van sociaal vitale gemeenschappen. Goed beschouwd geeft hij hier de wetenschappelijke onderbouwing van wat veel bestuurders ten onzent met de cafés, koffiebars en praathuizen voor ogen hebben. Zo zou de ‘wijkgedachte’ er in de praktijk uit kunnen zien!

Maar zo simpel is het niet. Een andere, misschien nog beroemdere socioloog, de Canadees Erving Goffman, benadrukt structurele stedelijke omstandigheden zoals anonimiteit en hectiek en de behoefte aan orde en rust. De meeste stedelingen, zo betoogt hij, snakken naar een beetje privacy. Ze willen graag vrij kunnen vertoeven in een publieke ruimte zonder dat anderen hen opmerken of zich met hen bemoeien. Ze zijn zich bewust van de aanwezigheid van anderen, maar kiezen ervoor om hun de ruimte te laten, deels uit beleefdheid, deels om stress te vermijden, en deels in de hoop dat anderen hetzelfde doen. Ze zoeken geen oogcontact, gaan zeker niet staren, vermijden conversaties, enzovoorts. Goffman introduceerde het begrip *civil inattention*, zeg burgerlijke onverschilligheid, ter duiding van dit beleefde, beschaafde en oppervlakkige gedrag. *Civil inattention* is zonder meer iets heel anders dan de camaraderie uit de *third place*.

Om erachter te komen wie het meest gelijk heeft – Oldenburg of Goffman – hebben we tientallen koffietenten bezocht en bij elkaar vele honderden uren aan observatie besteed. Welnu, in tegenstelling tot wat Starbucks in zijn marketing claimt, kost het ons grote moeite om Ray Oldenburgs opvattingen over de *third place* in werkelijkheid terug te zien. Tal van bezoekers praten met elkaar, dat zeker, maar zulke gesprekken beperken zich in de regel tot de kleine kring van vrienden, collega's, studiegenoten en zakelijke partners. Het zijn dus conversaties in afgebakende groepjes van bekenden. Goffman heeft dus het meest gelijk.

Toch is het voorbarig het oldenburgiaanse begrip *third place* naar de prullenbak van de stadssociologie verwijzen. Bedenk bovendien dat Oldenburg zijn inzichten baseerde op veldwerk van veertig, vijftig jaar geleden. Er is sindsdien veel veranderd. Maar belangrijker is de observatie dat het gros van de bezoekers zich terugtrekt uit de sociale wereld van de reëel bestaande koffiebar, om tegelijkertijd op te duiken in de virtuele wereld: mobiele telefoons en tablets liggen stevast binnen handbereik en worden intensief gebruikt. Het foezelen met elektronische apparaten, het checken van e-mail, het sturen van tweets, het bijhouden van sociale media en voeling houden met wat er buiten de wereld van de koffiebar gebeurt, is algemeen gebruik.

Deels is dat om *civil inattention* à la Goffman te realiseren: zij zijn ‘burgerlijk onverschillig’ maar hebben tegelijkertijd contact met bekende en onbekende afwezigen. En soms grijpen die domeinen in elkaar, bijvoorbeeld als tijdens een gesprek in de koffiebar foto's van Instagram worden getoond of de inhoud van een WhatsApp-chat wordt gedeeld. Het ‘mengen’ van die verschillende domeinen maakt dat de sociale sfeer een nieuwe, alternatieve vorm krijgt. Om die specifieke en kennelijk niet-plaatsgebonden vorm van

Koffiebars vormen een theater van vakmanschap. En meer dan dat: ze bieden consumenten een podium om zich te onderscheiden

sociabiliteit te kunnen duiden hebben we eigenlijk een nieuw vocabulaire nodig. Een *fourth place*?

Maar koffiebars betrekken toch vaak bezoekers uit de buurt, zo hoor ik een lezer zich afvragen. Tja, dat klopt, maar wat bewijst het? Het is vergelijkbaar met tramlijn 8 van de RET in Rotterdam: bij de halte Benthuizenstraat/Zaagmolenstraat stappen vooral buurtbewoners uit het Oude Noorden op. Geven die reizigers daarmee dan het signaal af dat zij zich primair met buurtgenoten identificeren? Lijkt mij niet.

Zelfs als een etablissement zich profileert als de 'huiskamer van de buurt', wat sommige inderdaad doen, hoeft dat helemaal niet echt het geval te zijn; het is maar een slogan. Zo is er een etablissement waarin oudere Turkse mannen dagelijks samen thee willen drinken, als bevinden zij zich in een theehuis in Centraal-Anatolië. Het management doet echter zijn uiterste best om deze traditionele mannen te ontmoedigen om dat te doen. Zoveel diversiteit en onderlinge verbondenheid kon de 'huiskamer van de buurt' niet verdragen.

Laten we dan nu de balans opmaken. Journalisten, ambtenaren en makelaars roepen vaak uit dat buurten weer *up and coming* zijn, en wijzen daarbij enthousiast naar de nieuwe voorzieningen. Zo prijst een Rotterdamse makelaar een 'leuke eengezinswoning' aan – een 'familiedroom' – van

dan dat de wereld van de minderbedeelden steeds verder inkrimpt, terwijl zij toch ook recht hebben op de stad.

De minderbedeelden staan niet te trappelen om een koffiebar of een designlampenwinkel te bezoeken. Zulke voorzieningen beschouwen zij als deel van een scene waartoe zij niet behoren, die niet voor hen is bedoeld en die erg duur is. Wat zij echter wel waarderen is dat de komst van middenklassers samenvalt met flinke investeringen: eindelijk krijgt de buurt aandacht van de gemeente en na jarenlange verwaarlozing is dat buitengewoon welkom. Bovendien gaat de buurt vooruit en stijgt de status, en dat straalt ook af op de lagere sociale klassen. En wat sommigen heel prettig vinden, al is het racistisch, is dat veel van de nieuwe ondernemers blank en autochtoon Nederlands zijn.

Andersom is het niet vanzelfsprekend dat middenklassers veel op hebben met de lagere sociale klassen, al waait die genereuze pretentie als een zwoele wind door de gedroomde buurt. Feit is dat velen voor een gentrificerende buurt kiezen omdat het *cool* lijkt en prettig divers. Maar velen hopen tegelijkertijd vurig dat de gentrificering spoedig tot stilstand komt – zeg maar snel na hun eigen komst – want de buurt kan niet te veel gentrifiers verdragen. Feit is ook dat velen de kleine 'etnische' ondernemingen prijzen voor hun authentieke stijl, maar uiteindelijk doen de meesten hun boodschappen 'gewoon' bij Albert Heijn. Dit laatste doet vermoeden dat die 'etnische' ondernemingen – net als de bewoners uit de lagere klassen –



123 vierkante meter en met een vraagprijs van maar liefst 575.000 euro: 'Het Oude Noorden zit vol met verrassingen en is met haar *urban hotspots* hip, hipper, hipst! Straten als Zwaanshals en Zaagmolenkade hebben een superleuk aanbod op het gebied van fashion, food en design en dankzij de vele horecazaakjes kun je elke avond weer iets nieuws ontdekken.'

De makelaar ronkt lustig door met het aanprijzen van de evenementen in de buurt, de creatieve ondernemers, de boerenmarkt, enzovoorts. De toename van middenklassers vormt evident een gunstige voedingsbodem voor allerhande hippe voorzieningen, terwijl de hippe voorzieningen nieuwe middenklassers aantrekt. Dat laatste inspireerde het toenmalige Stadsdeel Oost in Amsterdam om bij wijze van spreken met de pet in de hand de Coffee Company te verzoeken om zich alstublieft op het Javaplein te vestigen. En zulks geschiedde. Andere hippe ondernemingen zijn eveneens met opmerkelijk gunstige vestigingsvoorwaarden ondersteund.

Feit is dat veel gemeenten, woningcorporaties en ontwikkelaars van alles doen om die *gentrifiers* het naar de zin te maken: meer weelderige woningen, puike pleinen en schitterende winkelpromenades. Een dergelijke opulente opwaardering van de buurt is voor iedereen het beste, menen zij. En laten we wel wezen: de kwaliteit van de woonruimte gaat vooruit, het werkloosheidscijfer gaat omlaag, het gemiddelde opleidingsniveau gaat omhoog, evenals het inkomensniveau en de woz-waarde van de woningen, allemaal indicaties waar moeilijk iets tegenin te brengen is, behalve

uiteindelijk niet veel meer zijn dan een kleurrijk decor voor het grootse en meeslepende leven van gentrifiers. Ze vormen niet echt deel van hun scene. Onze verkenning naar sociabiliteit binnen de koffiebar stemt evenmin optimistisch. De meesten zijn domweg gelukkig in de eigen kleine kring. Daar gaat de wijkgedachte.

Hoewel veel beleidsmakers dolgraag in het sprookje van de wijkgedachte willen blijven geloven, is de werkelijkheid weerbarstig. Nu dan een gewetensvraag: konden we weten of vermoeden dat de wijkgedachte in gentrificerende buurten maar moeizaam uit de verf komt?

Ja, dat konden we. Jacques van Doorn had al in 1955 die gedachte als *wishful thinking* terzijde geschoven. Meer recent, in 2009, had de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling eveneens vraagtekens geplaatst. Maar kennelijk willen we dat niet horen. In het licht van de genereuze welwillendheid waarmee beleidsmakers van de gemeente, woningcorporaties of andere partijen die hippe ondernemingen tegemoet treden, vaak ten koste van meer laagwaardig geachte ondernemingen, zou een wat minder eenzijdige mentale blik echter meer dan gepast geweest zijn. ■

Jan Rath is hoogleraar stadssociologie aan de Universiteit van Amsterdam en houder van de Prof. dr. J.A.A. van Doorn-leerstoel aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Dit is een verkorte versie van de vijfde Van Doorn-lezing, uitgesproken op 17 juni in Rotterdam



Koos van Bennekom / NederlandsFotomuseum

'Aan de overkant van het IJ bevond zich Engeland, althans dat werd mij jarenlang voorgelogen. De wereld is groter geworden nadien'

Ger schrijft eindelijk terug

Antwoorden aan Nicolien

Nicolien Mizee bestookt haar oud-docent Ger Beukenkamp al jaren met **faxen**, die ze in boekvorm publiceerde. Hij schreef nooit terug. Maar volgende week verschijnt zijn autobiografie, in antwoord op Mizee.

Ger Beukenkamp

Beste Nicolien,

Zou Ger er iets voor voelen zijn memoires te schrijven? Zelf dacht hij aan een uitgave van de toneel- en televisieteksten van al zijn koningsdrama's. Toneelteksten zijn het enige genre dat nog slechter verkoopt dan poëzie.

Een levensverhaal is echter altijd boeiend. Jij zou hem telkens een vraag kunnen sturen, waar hij schriftelijk op antwoordt. Na een tijdje heb je dan een boek. We zouden het met je volgende faxenboek kunnen presenteren, in een cassette. Ik wil het graag in de grijs-blauw-tinten houden. Hoe denk jij hierover? *Menno*

Beste Menno,

Ger springt eerder van de Magere Brug dan dat hij iets over zichzelf vertelt. Na 25 jaar kauwgom trekken en dwingend ondervragen weet ik nog altijd bijna niets van hem. Ik denk echter dat jij kans van slagen zou hebben als je het als volgt aanpakt: je nodigt hem onder vage voorwendselen uit voor een bezoek aan de uitgeverij. Ger woont bij jullie om de hoek. Ontvang hem dan in jullie mooiste kamer op de uitgeverij. Trek dat taupe-keurige tweedjasje aan, op een wit overhemd. Zit aan het bureau. Begin over een autobiografie. Ger zal gaan uitleggen dat hij dat niet wil, want het is koketterie en ijdeltuiterij en daarbij heeft hij nooit iets meegemaakt. Iedereen wil over zijn vader of moeder schrijven, nou hij niet! Er zijn te veel slechte voorbeelden. Doe of je luistert en kom langzaam omhoog. Trek dat jasje uit, neem met één bil plaats op de hoek van het bureau en begin over Zweig en Nabokov. Schud wat citaten uit je mouw. Trek boeken uit de kast (dan kan hij ook je achterkant goed zien).

Op die manier maak je een gereede kans.

Natuurlijk doe ik alles wat in mijn vermogen ligt om dit plan te doen slagen. Kun je me nog tien exemplaren van mijn laatste *Faxen aan Ger* sturen? *Nicolien*

Godsamme Nicolien,

Menno van Van Oorschoot heeft me gevraagd mijn levensverhaal op te schrijven. Dat heb jij hem natuurlijk opgedragen. Dat heb ik maar even in het midden gelaten. Denk je dat hij veel meer belangstelling voor een roman over scenarioschrijven zou hebben? We zouden een en ander ook nog kunnen combineren. Ik hou van een hybride vorm. Er zouden ook plaatjes bij moeten. *Ger*

Hoi Menno,

Ger lijkt niet helemaal onwelwillend, maar het zal lastig worden. Hij wil altijd de vorm aan diggelen slaan. Dat willen heel veel mannen. Eeuwenlang hebben we genoeg aan een octaaf, maar dan komt er weer een man met een 'toonklok' of een toonladder met twaalf tonen en zitten we decennia met onze oren dicht in de concertzaal. Ger is weliswaar homo, maar hierin is hij een echte man. Ik wil graag dat zijn boek begint met: 'Op een zonnige dag fietste mijn moeder naar de kraamkliniek.' Ger heeft het echter over een roman over scenarioschrijven 'in een hybride vorm'. Ik raad je aan een tweede ontmoeting te arrangeren. Trek dat roze overhemd aan. Drie knoopjes open.

Wij ook weer es afspreken? *Nicolien*

Lieve Nicolien,

Weer even bij Menno geweest om over wat dan ook te praten. We probeerden een niet al te suffe vorm voor mijn autobiografie te vinden. Ik had net de onleesbaar slechte autofictie *Inside Story* van Martin Amis doorgebladerd. Zo dus niet!

Toen riep Menno – ik had de jas al aan: 'En als Nicolien nou es jou de eerste zin van elk nieuw hoofdstuk opgeeft? Zij begint en dan ga jij verder.'

Ik weet haast wel zeker dat hij dit idee niet van tevoren had bedacht. Zo gaat dat, sterke vondsten dienen zich pats-boem aan. Ik mag weliswaar van jou niet te veel met vormen en met afwijkende structuren bezig zijn, maar dit eerste-zin-idee vind jij ook leuk, denk ik.

Dat was heel goed van Menno.

Deal? *Ger*

'Te speels', zei de onderwijzer.

Waar komt dit zinnetje vandaan? Heb ik je zoiets verteld? Maar dan zou ik het woord onderwijzer niet gebruikt hebben. Dat woord bestond wel, maar werd alleen gebruikt in beleidsnota's en door ouders met eigendunk, door kapsonesvolk. Van dat soort had je er veel aan ons Spreeuwenpark in Amsterdam-Noord. Thuis en op school spraken we over meester en juffrouw. Veel mooier vind ik dus: "'Te speels', zei de meester.' Met dat woord zijn we al aangekomen bij mijn schooltijd.

Speels! Wie wil er speels genoemd worden? Wie wil speels zijn? Vrouwen en nichten roepen wel eens: 'Ik ben een gekke meid.' Mannen hebben zo'n uitroep niet. Die volstaan met varianten op 'leve de lol'. In elk geval: ik was niet speels.

De enige meester die een opmerking over speelsheid gemaakt zou kunnen hebben was meester Merkies. Hij gaf Nederlands en werd om zijn uiterlijk aanbeden door de moeders van alle leerlingen. Hamerend op het belang van koppelwerkwoorden, bijwoordelijke bepalingen en vervoegingen heeft hij mij dyslectisch gemaakt. Nog steeds ben ik bang voor taal.

Maar meester Merkies had ook een marionettentheater! Af en toe mocht een leerling hem assisteren bij een voorstelling met de door hemzelf gemaakte poppen. Ook ik ging eens met hem en zijn theater op stap, hetgeen toch een regelrechte uitverkiezing genoemd kon worden. Ik was opgewonden over het vooruitzicht.

Van de praktische handelingen herinner ik me weinig. Niet de autorit, niet de plek waar we heen moesten en niets van het opbouwen van zo'n kastvormig marionettentheater. Hadden meester Merkies en ik van tevoren geoefend? En waar dan?

Merkies – donker en slank – en ik stonden op een voor het publiek onzichtbaar plankier vanwaar we de poppen konden laten leven en spreken. Het publiek? Geen idee. Kreeg ik vooraf instructies hoe met zo'n wirwar van houtjes, scharnietjes en lange draden om te gaan? Het verhaal? Waarom heb ik dat niet onthouden? Vaag zie ik nog een groene draak voor me, met een bek die echt kon happen. Het kan ook een vogel geweest zijn.

Toch stond ik daar, omgeven door duisternis en voor iedereen onzichtbaar, behalve voor meester Merkies. Beneden mij op het minitoneeltje: een weelderig groen bos, vervolgens een woest berglandschap en ten slotte een door schattige lampjes verlicht huiskamertje. Binnen al die werelden kon ik poppen laten vallen, springen en voor dood laten neerstorten. Het was magisch, zou je nu zeggen.

Ik denk dat ik toen, staand op het plankier van een marionettentheater, besloot om afscheid te nemen van de buitenwereld en misschien zelfs om voortaan alleen via touwtjes anderen te laten bewegen.

Hoe moet een mens terugkijken naar zichzelf als kind? Oordelen over de kwaliteit van je jonge jaren? 'O, ik heb een heerlijke jeugd gehad en iedereen vond me speels.' Kun je dat weten? Als kind heb je toch niet de kennis, de ervaring en de gepaste afstand om je leven een cijfer te geven? Om het geluksgehalte van kinderjaren te wegen gebruik je criteria van de volwassen man of vrouw die je geworden bent. Dat gaat mis. Je hebt je een moraal verworven, gezond verstand gekregen en je wil je oud geworden vader en moeder niet kwetsen, dus je zegt maar dat je jeugd gelukkig was. Dat is gemakkelijker dan te spreken over een droevige tijd vol eenzaamheid, want dat zul je moeten toelichten en daar heb je geen zin in.

Op foto's en video's uit die tijd lachen kinderen altijd, ja, omdat dat

Hoe moet een mens oordelen over de kwaliteit van zijn jonge jaren? Als kind heb je toch niet de kennis, de ervaring en de gepaste afstand om je leven een cijfer te geven?

moest. Ze blazen een kaarsje op een roomhoortje uit, rollen lachend van een klimduin en hebben pret in een pierenbad. Hoog op een schommel! Maar direct na het pierenbad komen de eindeloze zondagmiddagen, de nachtelijke geluiden op de overloop en de huiver voor schommels, klimrekken, stripfiguren en buurjongens. Dat dagje aan het strand, waar ook al zo'n leuk filmpje van is, bestond uit teleurstellingen en uit angst: voor kwallen, voor harde stemmen en voor die oceanische ruimte zonder muren.

Geen mens die dat uitje waarheidsgetrouw kan navertellen. Er zit ruis op de lijn naar het verleden. En die ruis, die onvermijdelijke vertekening, dat is dan wel weer spul waar verhalen en films van worden gemaakt.

En de feiten? In ons gezin kwamen geen aangeboren fysieke afwijkingen voor. We woonden boven Simon de Wit, een voorloper van de Lidl. Mijn vader was zeilmaker bij de Hollandse Stoomboot Maatschappij. Er was aan het Spreeuwenpark een zolder waar je kon autopetten. Iets verderop voer de pont over het IJ. Je moest eerst door de slagbomen van het treintje en dan lag daar het blinkende maar vaak ook sombere IJ. Aan de overzijde van dat water bevond zich Engeland, althans dat werd mij jarenlang voorgelogen. De wereld is groter geworden nadien.

We waren nogal arm, verhuurden een kamer aan een 'vrouw alleen' en bij de burenen beneden mocht ik de franje van hun vloerkleden kammen. Ik heb verder nauwelijks herinneringen aan buurtbewoners. Ze waren er wel maar bewogen zich stil en mechanisch voort.

Tussen alle mist en grijsheid van mijn jonge jaren was er de snoepwinkel van Jamin, recht tegenover ons, ook aan het Spreeuwenpark. Een stralend uitzicht was dat, ook letterlijk. Alle wanden waren er bekleed met metershoge spiegels met van die mooie schuin geslepen glasranden. Gepoetst chroom en koper rondom en het meest sprankelend van al: twintig neerhangende kelken van kristal. Hoe kon zo'n paleis bestaan in dit desolate stadsdeel? Welke onstoffelijke heerlijkheid had die winkel hier neergezet? Er was weinig klandizie. Waar-

schijnlijk durfden de visachtige bewoners van Amsterdam-Noord zich niet bloot te stellen aan het licht en de schoonheid van dit spiegelpaleis. Wij kwamen er ook amper. In m'n eentje mocht ik er sowieso niet naar binnen. Het was te duur en 'ze' hadden kapsones, al weer.

Stiekem kwam ik er toch en keek naar twee zwevende mejuffrouwen die met zilveren schepjes pralines en chocoladerotsjes overhevelde. Ze hadden beiden gitzwart haar, het waren zusjes van Sneeuwwitje.

Het heerlijkste in het assortiment van Jamin waren Javaanse Jongens: chocoladeflikken in ronde en ovale doosjes van goud, waarvan de deksel was gestanst in de vorm van een hurkende, in sarong geklede vrouw die cacao bonen aanbiedt. Zo'n doosje van het merk Tjoklat gaven we een enkele keer wel eens cadeau. Javaanse Jongens: drie beloften ineen.

De Jamin-mythe is in de loop van de tijd vernietigd. De overgebleven filialen van dit concern zijn nu armoedige inloepzaken vol smerige kleuren, waar je zelf je zakjes moet volscheppen. Bovendien verstoorde mijn man Hans de herinnering aan het spiegelpaleis in Noord door te zingen: 'De koekjes van Jamin, daar zit de schimmel in!' Hans was vroeger groot-handelaar in zoetwaren en Jamin was een concurrent.

Later kwam ik erachter dat de merknaam Javaanse Jongens niks met chocolade te maken had maar alles met tabak. Dat was óók mooi. Weinig is zo lekker als de geur van Javaanse kretek, tabak met kruidnageltjes.

Het politiebureau in Noord was kapotgebombardeerd: getroffen door een afzwaai, een bom die voor de Amsterdamse haven of voor de vliegtuigfabriek van Fokker was bedoeld. In de deels ondergelopen kelder van die vernielde politiepost waren kamertjes, lange gangen en cellen voor de boeven. Het gerucht ging dat er ongebruikte wapens lagen en misschien zelfs een Duitse blindganger.

Op de jongens uit de buurt had deze ruïne een krankzinnige aantrekkingskracht. Logisch, want de toegang werd hun verboden en er stond een uitdagend gammel hek omheen. Alle lefgozertjes uit de buurt liepen gemakkelijk deze ruïne in en uit. Ik deed dat niet. Ik stond alleen maar toe te kijken, hopend op een ontploffing. Dat gebeurde niet, waarna ik mijn interesse verloor. Nu is op die plek de in- en uitgang van de IJ-tunnel.

Mijn moeder vertelde me twintig jaar na de oorlog iets zó gruwelijks dat ik besloot dat het een 'verkeerde' herinnering moest zijn. Het ging over de geschiedenis van de firma Hollandia Kattenburg, een kledingatelier waar honderden naaisters, meest van joodse komaf, regenjassen maakten. De jassen waren internationaal beroemd om hun waterdichtheid. Op foto's uit die tijd zien we lange productielijnen met werkende jonge vrouwen achter industriële naaimachines in een groot en ultramodern gebouw. De recht-hoekige kolos leek wel ontworpen door een Bauhaus-architect. Wij, van het Spreeuwenpark, keken erop uit.

Op zekere dag - 11 november 1942 - zag mijn moeder zo'n tweehonderd naaistertjes op het dak van het enorme atelier staan. Ze droegen het zwarte bedrijfsuniform. 'Het leek wel een zwerm vogels.' Het gebouw werd omsingeld door Duitse vrachtwagens en zogenaamde *Kübelwagens* met geschut erop, die altijd paniek veroorzaakten. Moeder sloot de gordijnen.

Een kwartier later keek ze opnieuw, nu door een spleet. Het was stil op en rondom Hollandia Kattenburg. Geen mens meer te zien. De winterzon scheen uitbundig.

Dat Dora's verhaal waar gebeurd was, werd bevestigd in een aflevering van het tv-programma *Andere Tijden*. Toch waren er opvallende verschillen. Uit *Andere Tijden* bleek namelijk dat de naaisters niet, zoals mijn moeder veronderstelde, het dak op waren gevluht. Dat was onmogelijk, want alle trappen in het gebouw werden direct afgesloten. Een voet op de onderste tree kon je dood betekenen. Toch had mijn moeder de meisjes aan de dakrand zien staan. Ik geloofde die herinnering van haar, want weinig huizen hadden zo goed uitzicht op Hollandia Kattenburg als het onze. Waren echt alle trappen afgesloten geweest? Zijn er geen foto's? Misschien, heel misschien, had mijn moeder toch alleen maar van schrik opgefladderde zwarte vogels gezien.

In totaal zijn er die dag 826 mannen, vrouwen en kinderen opgepakt en afgevoerd. Acht van hen hebben de oorlog overleefd. Het was de grootste bedrijfsrazzia van de bezetting.

Tot m'n twaalfde jaar passeerde ik soms wel vier keer per dag dat leegstaande... Hoe moet je na die gruweldaad zo'n kledingatelier noemen? Spookhuis of massagraf? Schuldige architectuur? Als je naar de IJ-pont ging of vanuit de stad thuiskwam moest je erlangs lopen. Maar dat deed bijna niemand, alleen een man of vrouw met een hond, af en toe. Noord-Amsterdammers negeerden het voorheen Hollandia Kattenburg-gebouw. Ze kozen de overkant van de straat, langs de blinde muur van de remise van het Purmerender treintje. Er werd met een boog om die ooit zo bedrijvige plek heen gelopen. Schaamte? Ontkenning? Waren de mensen bang voor een laatste angstkreet uit die leeggemoorde ateliers? Bang om een echo op te vangen van het allervreselijkste? Als ik van de pont naar huis liep was het in m'n rechter-ooghoek altijd stil. Doodstil.

(...)

'Ik ben tegen lijden, sprak het staatshoofd.'

Dat is een mooie zin. Ik vermoed dat je het eerste deel van de zin bedacht hebt omdat ik zoiets wel eens opperde en nog steeds erg tegen lijden ben.

Ik was 23 toen ik besloot dat het afgelopen moest zijn met zwaarmoedigheid en met gedachten aan zelfmoord. Ik zou voortaan niet meer lijden. Mijn enige doel in het leven moest zijn het vermijden van verdriet, angst en pijn. Is dat niet de wens van ieder mens? Toch ben ik daar niet van overtuigd. Velen van ons stellen zich doelen, zetten stippen op de horizon en

**Tot mijn twaalfde
passeerde ik dat
leegstaande...
Hoe moet je het na
die gruweldaad
noemen?
Spookhuis of
massagraf?
Schuldige
architectuur?**

brenge(n) vervolgens pijnlijke offers om via de weg van het lijden die doelen, die stippen, te naderen. Dat is vaak nuttig, want als we uitsluitend ons best zouden doen om niet te lijden, hoe zou de wereld er dan uitzien? Maakt het te vuur en te zwaard vermijden van leed – schouders ophalen, tjonge-jonge roepen – niet meer kapot dan de bereidheid om te lijden? Het grootste kwaad is onverschilligheid, hoor je wel eens. Nooit zag ik op een affiche van een politieke partij: ‘Lak aan het Lijden!’ Dat durft zo’n partij niet.

Moet een kunstenaar lijden? Het kan dat een schrijver zijn persoonlijke ellende probeert te doorgronden en daar therapeutische winst en verhalen aan ontleent. Maar dat is geen garantie voor een mooie tekst. Ik ben niet gek op BN’ers die verslavingen, relatieproblemen en hun verkeerde lichaam uitventen. Vraag het de man, de vrouw in de straat en tachtig procent zal bekennen in een verkeerd, of in elk geval in een ongewenst lichaam te zitten.

En zijn de hoeveelheid en de intensiteit van leed niet in gelijke porties over de wereldbevolking verdeeld? Ik bedoel, als er geen oorlog is, dan is er wel schaarste. Is er geen schaarste, dan staat het water te laag. Is er geen laag water, dan is er corona. Geen corona, dan overgewicht, geen overgewicht, dan... Is ons lijden altijd constant, ongeacht de aanleiding?

(...)

‘En waarom moet het nou weer een kapper zijn?’

Waar komt dit vandaan? Heb ik die zin zelf ooit in een script of toneelstuk geschreven? Ik denk dat ik het weet. Cabaretier Wim Sonneveld roept het in mijn voorstelling over zijn angsten en onzekerheden tegen Annie M.G. Schmidt: ‘Waarom moet het nou weer een kapper zijn!?’ Jij hebt die voorstelling gezien, vertelde je me ooit. Annie gebruikte vaak homo’s in haar werk. Dat was goed voor de emancipatie en bovendien dragen homoseksuele karakters een groot en niet te temmen geheim met zich mee: het anders-zijn. Dat werkt goed in verhalen en musicals.

Ik ken geen kappers die heteroseksueel zijn. Al heel jong mocht ik in m’n eentje naar de barbier op de hoek Leeuwijkstraat-Nachtegalstraat. Daar werden mannen nog met kwast en zeep geschoren. De oude kapper aldaar – maar toen was iedereen oud – kriebelde na het knippen vrolijk en zonder reden in mijn nek. Dat vond ik eng. Zag hij mij aan voor een hond? Ik denk ook dat vrouwen het veveld vinden wanneer een kapper – onvermijdelijk – met zijn kruis dichtbij komt. Zou dat een reden kunnen zijn dat er in de kapsalons weinig heteromannen werken?

Ik heb in mijn scenario’s en toneelstukken veel homo’s gestopt, soms terloops, zoals in mijn eerste televisiefilm *Als de lente komt*. Daarin proberen de broers en zusters van Hans – ‘mijn’ Hans – hun moeder ervan te weerhouden om op de sterfdag van vader, 21 juni, naar zijn graf in Amsterdam te reizen. De hele familie raakt in paniek als blijkt dat moeder dan maar in haar eentje is vertrokken. Hans zelf – in de film Dirk geheten – woont in dit filmverhaal met een onaangename vriend in Amsterdam. Hij weigert aanvankelijk zijn moeder op te vangen. In de laatste scène van de film staat natuurlijk het hele gezin met kleinkinderen en al bij vaders graf op Zorgvlied.

Ik kreeg nog wel wat gedonder met de familie van Hans, omdat ik me ‘vergrepen’ had aan hun geschiedenis. Ik was verbaasd en besloot om nooit meer een script te schrijven met verhalen uit mijn eigen omgeving. Maar ik had wel geleerd dat veel verfilmbare spanning en sensatie ook naast de deur, pal om de hoek of onder eigen dak gevonden kan worden.

Ik schreef ook scripts met homo’s in de hoofdrol, over de uit hun geaardheid voortvloeiende problemen, bijvoorbeeld over Pim Fortuyn en Willem Oltmans. Voor beide heren gold dat hun charismatische aanwezigheid wel degelijk te maken had met hun homoseksualiteit en dat ze na hun jeugd – die jaren vol gruwelijke zelfhaat – een enorme mentale kracht hadden opgebouwd: ‘Erger dan vroeger kan het nooit meer worden.’

Fortuyn en Oltmans wisten dat elke tegenstander een kwetsbare kant



Bernard Eilers / Nederlands Fotomuseum

‘Ik kon poppen laten vallen, springen en voor dood laten neerstorten. Het was magisch’

heeft. Het ging erom die kwetsbaarheid zo snel mogelijk te traceren en te bespelen. De meeste homo’s, zeker de ouderen onder hen, zijn daar enigszins in getraind. Bij elke tegenslag dachten Fortuyn en Oltmans al snel: ach schijftliker op! Waarna ze op plezierig roekeloze wijze hun pad vervolgden, als winnaar of als Don Quichot.

Laatst riep een kennis dat homo’s niet zullen rusten voor ze de hele wereldbevolking hebben ingelijfd. Daar zit wat in. Ik word zelf ook wel eens moe van dat verlangen onder gays om iedereen tot lid van de club te verklaren. Toch hebben de meeste jongemannen ervaren dat allerlei respectabele mannen vanachter een boom of uit een biechtstoel te voorschijn komen om toenadering te zoeken: getrouwde mannen, leraren, priesters, hoogleraren, getatoeëerde macho’s en vrede stichtende Nobelprijswinnaars – of uit een kast.

Toen ik tien was liep ik eens met een andere jongen op de Gelderse kade. Een mijnheer vroeg ons of we wilden helpen met het aanduwen van zijn auto. Dat ding stond in een doodlopend steegje. Dit verzoek voelde meteen al niet lekker. Hoe zouden twee jochies zo’n zware bak aan de praat moeten krijgen?

Ger Beukenkamp

Ger Beukenkamp (1946) is scenarioschrijver van o.a. *De kroon en Klem in de draaideur*. Na lang aarzelen besluit hij zich te wagen aan memoires. Deze keer geen politicus of hoogheid in de hoofdrol, maar hijzelf. Nicolien Mizee dicteerde hem een beginzin voor elk hoofdstuk van *Dora’s dankbaarheid: Antwoorden aan Nicolien*. Zijn moeder Dora vormt een rode draad, maar hij slaat zijpaden in en schrijft over de schoonheid van conflicten, de angsten van de Oranjes, een vergeten razia in Amsterdam-Noord, seks als warme maaltijd en een ontmoeting met John Travolta.

In het steegje, niet langer zichtbaar vanaf de kade, bogen we ons voorover en begonnen te duwen. Geen beweging in te krijgen. Ik weet niet of we toen aan een Marc Dutroux ontsnapt zijn, maar in elk geval ging hoog boven ons hoofd een raam open. Een vrouwenstem riep: ‘Weg jullie! Vooruit!’ We hadden die aanmoediging nauwelijks nodig en renden de veilige kade op. Ik meende dat ik de vrouw in het raam nog hoorde roepen: ‘Godverdomme Wout! Kom naar binnen!’ ■

(...)

Dit is een voorpublicatie uit Dora’s dankbaarheid: Antwoorden aan Nicolien (Van Oorschot, 320 blz.), dat verschijnt op 4 september

Kunst Pieter Laurens Mol en het zwart

Het vallen van de nacht

De fascinatie voor het zwart deelt **Pieter Laurens Mol** met onder anderen Ad Reinhardt, Pierre Soulages en Anish Kapoor. Maar Mols benadering is niet met die van hen te vergelijken.

Joke de Wolf

De 'darkroom' die kunstenaar Pieter Laurens Mol in 1969 ontwierp en die kort daarna in IJsland te bezoeken was, is helaas niet herbouwd. Terwijl er niets erotisch gebeurde. Bezoekers kwamen binnen in een aardedonkere ruimte en moesten zelf op de tast de uitgang vinden. In de schemering onderweg naar buiten zagen ze de bijbeltekst 'Het licht schijnt in de duisternis' op een witte muur staan, met zwarte vegen van de handen van vorige bezoekers erbij. En vervolgens zouden ze ontdekken dat hun eigen handen én kleding zwart waren geworden van het grafiet dat de kunstenaar in de darkroom op de muur had gesmeerd. Hoe de bezoekers van het IJslandse kunstfestival reageerden op die vlekken vermeldt het verhaal helaas niet.

De ontwerptekening is nu wél te zien in het Stedelijk Museum Breda, in de tentoonstelling *Nachtolucht: Een ode aan de duisternis*. Het is een sprankelend retrospectief van een selectie van Mols werk, met zo'n tweehonderd thematisch gerangschikte objecten. De kleinste werken liggen bij elkaar uitgesteld in vitrines, in een audiotour legt de kunstenaar zelf geanimeerd uit hoe de kunstwerken tot stand zijn gekomen. Er zijn werken van asresten, emmers met teer, foto's en kleine werken van pen op papier, en grotere schilderijen en installaties, over thema's als alchemie, het heelal, (kunst)geschiedenis en vergankelijkheid. Het werk is gepresenteerd als een reis van het duistere hoofdstuk 'nachtbraker' via onder meer een 'hellevaart' en 'stille smart' naar de 'geboorte van de kleur'.

Soms lijkt de vondst van een woord, een idee over een concept of ding de aanleiding te zijn geweest. Een door houtworm aangevreten houtblok smeerde Mol in 1988 in met zwarte inkt, een afdruk daarvan noemde hij *Double Parasite Night* – de gaatjes werden in de reproductie witte stippen die doen denken aan een sterrenhemel. In 1969 draaide de kunstenaar met zijn hak een rondje op een overwegend zwarte fotoreproductie van de nachthemel, en noemde het resultaat *Outer Space Pirouette* – zijn hak liet een afdruk achter die doet denken aan een hemellichaam.

Pieter Laurens Mol, *Nature morte (Kanarie in kolenmijn)*, 2004–2005



En opgedroogde druipers zwarte lakverf over een verfdeksel zette hij in 2014 op een standaard, en doopte het *Het vallen van de nacht*.

Net als geestverwanten als Marcel Duchamp en Marcel Broodthaers gebruikt Mol dus bestaande objecten en taal als belangrijke ingrediënten, zijn handschrift komt vooral terug in de bij- en opschriften. Wel komt de persoon Mol regelmatig voor in zijn eigen werk. Hij figureert op zijn eigen geënceneerde foto's, bungelend in de lucht aan

een haak, of gehurkt op een tafel terwijl hij het tafelblad doorzaagt.

Daarnaast is hij ook incognito aanwezig als het gravende dier uit zijn achternaam, *La taupe* staat er boven een egaal zwartgekleurd vlak, volgens de titel een *Passage souterrain*. Ondergedoken dus, in een ondergrondse doorgang. De fascinatie voor het zwart – in Breda nadrukkelijk een constante – deelt Mol met onder anderen Ad Reinhardt, Pierre Soulages en Anish Kapoor. Maar Mols benadering is niet te vergelijken met die van die collega's.

Mol had een hobbelige jeugd. Hij werd geboren in Breda in 1946, was al als elfjarige van school gestuurd, en volgde daarna aan de nijverheidsschool een opleiding tot timmerman en meubelmaker. De vader van de kunstenaar, Frans Mol, was als jonge kunstenaar actief geweest in het

Pieter Laurens Mol zit gehurkt op een tafel terwijl hij het tafelblad doorzaagt

Bredase kunstenaarsmilieu. Hij werd een succesvol architect maar overleed al op zijn 53ste, in 1963. Zoon Pieter begon in datzelfde jaar aan de Akademie Sint Joost in Breda, maar na anderhalf jaar was hij er wel klaar mee. Hij had vooral les gekregen in fotografie, en geleerd wat hij wilde weten.

De jaren vijftig waren de jaren van de kosmonauten en astronauten, van eerste ruimtereizen en raketten, van machines die het onmogelijke konden. De jonge Mol was erdoor gegrepen: hij begon met het maken van raketten en werd zelfs bestuurslid van de Nederlandse Vereniging voor Raketonderzoek. Aan het begin van de tentoonstelling illustreert een kleine krijttekening uit 1965 die gedachtewereld uit de prehistorie van Mols kunstenaarschap: bij het klassieke silhouet van de Bredase binnenstad verschijnt naast de

internationale groep kunstenaars kennen. Samen met onder anderen Ulises Carrión en Sigurður Guðmundsson was hij in 1972 betrokken bij de oprichting van het In-Out Center, de eerste onafhankelijke kunstenaarsruimte van Amsterdam, aan de Reguliersgracht. Mol maakte de poster en toonde er het fotowerk *The Art of Sawing*, een zwart-witfoto van een stoel met op de zitting een latje en een zaag, op de grond liggen afgezaagde stukjes van het latje en in het zaagsel is duidelijk de afdruk te zien van de zaag. Alsof de zaag tijdens het zagen gelijktijdig op de grond had gelegen – onmogelijk dus. Hier was geen timmerman aan het werk, dit was kunst. Of is het fotografie?

Na solotentoonstellingen in het Van Abbemuseum, het Amsterdamse Stedelijk en in de Kunsthalle Basel kreeg Mol in 1996 als eerste levende Nederlandse kunstenaar een solotentoonstelling



Pieter
Laurens Mol,
Inertia, 1979

kerktoren een raket, die duidelijk nog lang niet zijn hoogste punt heeft bereikt.

Het nulpunt in zijn eigen kunstgeschiedenis heeft Mol vastgelegd in een foto en in een doosje. Een zwart-witfoto van vlammen, en een doosje met as, met een datum en tijd erop: '20 februari 1968, 10.00 uur 's morgens'. In de maanden voor dat moment was in kunstruimte De Beyerd in Breda de tentoonstelling *Oriëntatiekaders voor Universum* te zien geweest met kunst van de toen 21-jarige Mol. Pers en publiek gaven alleen commentaar op de decoratieve kwaliteiten, de achterliggende concepten werden gezien noch benoemd. Dat was zo'n teleurstelling voor de kunstenaar dat hij na afloop vrijwel al het werk dat te zien was geweest, verbrandde. De asresten verdeelde hij onder vrienden en weldoeners. Maar niet zonder de actie om met een foto van de brand en de asresten als nieuw kunstwerk te bestempelen.

Mol wilde de kunstwereld in. Hoewel hij na het debacle in De Beyerd nog een tijd in Breda zou blijven wonen, waar hij met zijn academievrienden Teun Hocks, Moniek Toebosch en Sef Peeters exposities maakte, leerde hij in Amsterdam een

in het MoMA in New York. *'In all its complexity, Mol's work demands total intellectual, emotional, and visual immersion in order to decode and appreciate the subtleties of the artist's intentions'*, stelde het museum in de toelichting. Ondanks dat blitse New Yorkse podium bleef een grote museumtentoonstelling tot nu toe uit; Mols recentere werk was vooral te zien in galleries in Stuttgart, Keulen, Antwerpen en in Brussel, waar de kunstenaar tegenwoordig woont. Volkomen terecht dat er in Breda nu dus wél aandacht is. In Nederland werd Mol de afgelopen jaren hoofdzakelijk gevraagd voor werk dat hij maakte over Vincent van Gogh. Alsof Mols kunst te ongrijpbaar was om in een laagdrempelige tentoonstelling te presenteren, het publiek niet in staat zou zijn om die codes te ontcijferen en waarderen zonder Van Gogh als kapstok.

Marcel Duchamp was Mol weliswaar voorgegaan in de conceptuele kunst, de term bestond nog niet in de Nederlandse museumwereld toen Mol in 1968 zijn werk verbrandde. In 1973 zou Lucy R. Lippard in *Six Years* schrijven dat de conceptuele

kunst van 1966 tot 1972 had bestaan. Wie dat boek nu verder doorbladert – een samenvatting van wat er in die periode is gemaakt en gepubliceerd op het gebied van conceptuele kunst – ziet dat kunstenaars als Richard Long, Ed Ruscha, Jan Dibbets, Richard Serra en On Kawara zich net als Mol bezighielden met projecties, met stof, perspectiefvervalsingen en modder- of teerspetters. Ze legden die projecties en spetters ook vaak vast in foto's. Maar bij Mol ging die interesse voor fotografie duidelijk verder dan die alleen als een registratiemiddel te gebruiken.

In zijn *Filosofie van de fotografie* uit 1983 analyseerde de Braziliaans-Tsjechische filosoof Vilém Flusser de technische aspecten van het medium. Essentieel hierbij is wat er in de camera gebeurt. Het is een apparaat dat het moment 'grijpt'. De fotograaf moet het apparaat in toom houden, als een wildebeest, zodat de camera produceert wat de bediener wenst. Dat gebeurt dus zonder dat die precies weet en begrijpt wat daarbinnen gebeurt. Flusser noemt camera's daarom zwarte dozen. En dat dat toevallig ook de dingen zijn die vliegtuigen bij zich hebben, is een prachtig toeval.

In de tentoonstelling in Breda functioneren Mols foto's en andere oppervlakken als tijdelijke openbaringen uit die fotografische zwarte doos. Mol zet tegen alle natuurwetten in die ongrijpbare ruimte op een kier. Bij het drieluik *The Artist's Studio (Portrait of the Artist at His Studio)* uit 2012 verschuilt de kunstenaar zich op een ingelijste foto achter een zwarte lap, terwijl er in de ruimte voor de foto een set feloranje kwasten en een verzameling staaldraad elk een bijzettafel-tje hebben. Mol is de magiër die kwast en materiaal bewerkt vanuit zijn camera, ingelijst en wel.

Veel foto's in de tentoonstelling hebben een houten, door Mol zelf getimmerde lijst. Die zelf maken geeft rust, vertelde hij in een interview. 'Daarnaast heeft een lijst om een fotobeeld of tekening voor mij hetzelfde belang als de dampkring rond de aarde. Het zorgt voor bescherming en koestering, en heeft een dragende functie', aldus de kunstenaar. Dat werkt in deze presentatie misschien wel té goed, zonder de performances en bijbehorende ontploffingen lijkt het werk van Mol in deze verder indrukwekkende tentoonstelling soms wat braver dan het in het hoofd van de kunstenaar moet zijn geweest.

Want het kon knallen bij de voormalige raketbouwer. Voor de opening van het In-Out Center in 1972 had Mol een performance bedacht waarbij de vloer van de galerie bedekt zou zijn met kruit, dat hij vanaf een afstandje zou aansteken. Door de explosie zou de deur openspringen en bezoekers zouden hoestend van de kruitdamp de galerie, *white cube* en donkere kamer tegelijk, binnenlopen. De actie werd afgeblazen vanwege het risico op te grote schade. Even had de kunstenaar het idee dat hij de donkere kamer had ontsloten. Nu was het zaak dát idee vast te houden. ■

Nachtvlucht: Een ode aan de duisternis is tot 13 november te zien in Stedelijk Museum Breda. De catalogus kost € 24,95

Kroniek van kunst & cultuur

In den vreemde

KUNST Wanderlust

De titel *Wanderlust: Nederlandse kunstenaars op reis, 1800-1900* doet vermoeden dat het gaat om reislustige schilders met een romantische inborst die, aangemoedigd door Goethe en Schubert, de Rijn op voeren om de Drachenfels te zien, en daarna doorwonderden tot in het land *wo die Zitronen blühen*. De tentoonstelling in Dordrecht is echter veel omvangrijker opgezet. De complete negentiende eeuw wordt erin betrokken, en niet alleen Italië en het Rijndal worden bereisd, maar ook België, Noorwegen, Normandië, Marokko, Algerije en zelfs Suriname en Indonesië.

Dat levert heel interessante kennismakingen en vergelijkingen op. De zalen zijn naar regio ingericht en gaan, zoals je misschien zou verwachten, van start met kunstenaars in Italië (de fenomenale Knip, Teerlink, Dubourcq) en Duitsland (Koekkoek, Van Sandick, Abels). De variatie is groot; de periode, geografie en de kwaliteit van de kunstenaars zijn wel zó ruim genomen dat er eigenlijk maar één gemeenschappelijk kenmerk overblijft, dat van 'werk gemaakt door Nederlanders in den vreemde'. Deze kunstenaars verschilden verder hemelsbreed in hun opvattingen over de kunst, hun artistieke en commerciële ambities, en in hun persoonlijke ethiek.

Het is dan navrant te merken dat de samenstellers daar een zekere kritisch-moralistische beoordeling op loslaten, maar dan weer niet op allemaal, en dat maakt de tentoonstelling uiteindelijk onevenwichtig. Koloniale appels worden met koloniale peren vergeleken. Zo krijgen August Legras en Marius Bauer, gekende 'oriëntalist', op hun kop omdat er in hun werk niets te zien is van 'de koloniale aanwezigheid of de moderne ontwikkelingen' in Noord-Afrika. Van Suriname toont men een tweetal tekeningen van een plantage gemaakt door Hendrik Huygens, schipper op een stoomschip, en één portretje door de bestuursambtenaar Adriaan van Geffen. Beiden zijn amateurs, het zijn niet meer dan schetsboeken, en toch wordt ook deze Hendrik Huygens vermaand omdat zijn beeld niets laat zien van 'de grootschaligheid en het leed van de gewongen arbeid'. Alleen al gezien Huygens' gebrekkige vaardigheid is dat ongerijmd; niet iedere schilder komt immers op dezelfde manier tot zijn resultaat, en niet iedere schilder voelt zich verplicht de werkelijkheid te tonen.

De carrière van de Vlaamse kunstenaar Antoine Payen is een fijn voorbeeld van zulke complexiteit. Hij werd naar Indonesië gestuurd met de opdracht een grote serie Indische landschappen te schilderen voor koning Willem I – er zijn er hier vier van te zien. Payen was opgeleid in de traditionele Franse landschapsschool; Indonesië



Rijksmuseum Amsterdam

werd dus een totale openbaring. Alles wat hij geleerd had stond op losse schroeven. Payen reisde tien jaar rond, hield grote afstand van de Nederlandse ambtenaren en zou de mentor worden van Raden Saleh, die in Europa juist weer beroemd zou worden als exotisch fenomeen. Payens schilderijen zijn per saldo door en door Europese kunstwerken, gemaakt in opdracht van de koloniale potentiaat; het zijn tegelijkertijd volstrekt nieuwe visies op een onbekende cultuur en een betoverend landschap, gemaakt door een hoogst originele, ontvankelijke, moderne geest. Snibbig moralisme doet hem in alles tekort.

Koen Kleijn

Wanderlust: Nederlandse kunstenaars op reis, 1800-1900. T/m 8 januari 2023, Dordrecht Museum, dordrechtmuseum.nl

Elektriciteitshuisje

TONEEL After All Springville

Van de meeste acteurs die meedoen aan de wonderlijke voorstelling *After All Springville* zie je alleen de benen. Die komen onder de objecten uit waar hun bovenlijven in schuil gaan. Zo is het podium bevolkt door een wandelende kartonnen doos, een idem elektriciteitshuisje en een ronde receptietafel waarvan je nauwelijks begrijpt hoe de verstopte bespeler dit eindeloos voorovergebogen op de rug ronddraagt. De spelers die deze voorwerpen tot leven brengen, hebben niet de beschikking over hun gezichtsuitdrukking, of over hun stem. De tafereel die deze beeldende theaterproductie een verhaal geven, zijn woordloos. Toch

krijgen de objecten, louter door hun bewegingen en verplaatsingen, bijzonder veel karakter.

De hooggehakte receptietafel met het witte tafelkleed-rokje is elegant, verlegen en behoeftig, want niemand komt aan dit tafeltje eten. Het elektriciteitshuisje, dat zo nu en dan knallend op komt rennen, is een hysterische aandachtstrekker. En de doos, geholpen door een kartonnen rol die hij/zij als een slurfje in- en uitrekt, is opgewekt en nieuwsgierig maar ook nogal schrikachtig. Het is objecttheater zoals dat voornamelijk gemaakt wordt voor de allerkleinsten, maar bedenker en regisseur Miet Warlop doet hier een volwassen publiek de behoefte aan dialogen vergeten.

Geestig en speels roept *After All Springville* de ernstige gebeurtenissen op in een verweesde, egocentrische samenleving. Midden op het toneel staat een kartonnen huisje met een menselijke bewoner die niks met de buitenwereld te maken heeft. Hij wordt zo nu en dan via het raam naar buiten gekatapulteerd, waar de levende dingen zijn rust verstoren. Zonder gebruik van muziek weet Warlop de verstilde tafereel een emotionele spanning te geven, die onderstreept wordt door slapstick-ontploffingen en kleurige opblaasbare slierten die de ruimte langzamerhand bezetten. Binnen het Vlaamse theater is Warlop een volstrekt autonome maker, die voor elke productie een totaal andere vorm kiest. Opgeleid als beeldend kunstenaar bespeelt ze het terrein tussen theater, performance en beeldende kunst.

Met haar nieuwste creatie *One Song*, binnenkort ook in Nederland op tournee, maakt ze indruk op het afgelopen theaterfestival in Avignon. Aan dit 'live competitieconcert' doen

Özcan
Akyol in *De
neven van
Eus*

Josephus
Augustus
Knip, *Het
Colosseum te
Rome, 1809.*
Potlood,
penseel in
kleuren,
42,5 x 59,7 cm

*After All
Springville,*
regie Miet
Warlop



NTR



Reinout Hiel

twalf performers mee, waaronder musici en een zanger die één popsong een uur lang herhalen. Gekleed in sport-outfit combineren ze hun gemusiceer met onmogelijke fysieke handelingen. De zanger holt pingpongend op een lopende band. Een metronoom voert het tempo gestadig op. Er is een scheidsrechter, en een groepje sporthoogligans die de bandleden wisselend toejuichen en uitjouwen. De tekst van het lied gaat over rouw: Warlop maakte een eerste versie van dit vreemde muzieksportgebeuren nadat haar broer uit het leven was gestapt. Milo Rau, artistiek leider van NTGent, vroeg haar om een bijdrage aan zijn serie *Histoire(s) du Théâtre*, waarop ze besloot verder

te werken aan deze performance, waarin de tijd de tegenspeler is. Ren en musicer voor je leven.

Marijn van der Jagt

After All Springville staat op 10 september op het Nederlands Theater Festival (Amsterdam). One Song staat op 10 november in Rotterdam en maart 2023 in Amsterdam. mietwarlop.com

Woontorens

TELEVISIE
De neven van Eus

Turkije was al voor 1961, toen de arbeiderstrek naar West-Europa begon, migratieland. Transmigratie, vele malen omvangrijker dan de emigratie: massa's die binnen Turkije uit arme agrarische gebieden naar de steden trokken, waar aan de randen illegale huttenwijken ontstonden (*gecekondu* = 'in één nacht gebouwd'). Het creëerde immense tegenstellingen, want de nieuwkomers brachten traditionele dorpsculturen mee die botsten met die van de overwegend kemalistische stedelijke elite en middenklasse; westers, seculier. Het bijvoeglijk naamwoord 'achterlijk' klonk eerder in Istanboel en Ankara dan in het Ruhr- en IJsselgebied – al stond het daar voor 'bergbewoners' en hier voor 'Turken'.

Deventenaar Özcan Akyol weet alles van hoe nieuwkomers gevreesd en geminacht kunnen worden. Dat maakt hij duidelijk in zijn tweede serie *De neven van Eus*. Waarin de 'neven' deze keer meestal geen familie meer zijn. In de eerste aflevering bezoekt hij Mersin aan de zuidkust. Daar kochten zijn ouders (afkomstig uit Sivas in Centraal-Turkije) in de jaren negentig een

flatje waarin het gezin elk jaar zes zomerweken doorbracht – ook daar nieuwkomers dus. Kleine Özcan schepte op de Hollandse basisschool op over het fijne zwembad bij de flat.

Dat zwembad is er nog maar staat al drie jaar leeg, terwijl er aanzienlijk meer kinderen zijn. Maar dat zijn de kinderen van Syrische vluchtelingen. Vier miljoen leven er in Turkije, aanvankelijk hartelijk ontvangen zoals Oekraïners hier. Maar Mersin is een immigratiestad en de wijk van die flat is nagenoeg Syrisch geworden. Volgebouwd, waardoor je de zee niet meer ziet vanaf het balkon en de sinaasappelgaarden verdwenen zijn. De lieve benedenbuurvrouw van de Akyols heeft tijdwee naar toen het nog gezellig was, de kinderen zwommen, er gebarbecued werd in de gemeenschappelijke tuin. Nu is ze een van de weinigen die niet verhuisde uit een flat waar burens elkaar letterlijk en figuurlijk niet meer verstaan. 'Ik herken ze niet eens: allemaal gesluiert.'

Ironie wil dat Özcan's moeder, voor wie geboren Deventenaren misschien gingen verhuizen, ook wegging uit Mersin omdat ze de burens niet meer trok. De *gecekondu's* van destijds zijn nu woontorens. Met veel te grote gezinnen die veel troep maken, zegt de conciërge, nog dezelfde als in Özcan's kindertijd. Die het duidelijk helemaal niet heeft met die Arabieren. Er wordt niet meer gezwommen omdat ze smerig zijn, zegt hij. Of omdat ze gesluiert zijn. Helemaal duidelijk wordt het niet. Özcan is de beschaafde, die broodjes aap ('ze worden in alles voorgetrokken, krijgen geen boetes en wel geld') weerlegt, maar tegelijk ook ziet dat migratie pijn doet aan beide kanten. Integreeren heeft tijd nodig, zegt hij, en hij wijst op

de uitzicht- en rechteloosheid van jonge Syriërs, onverzekerd en uitgebuit, als ze al werk vinden. Ook hoogopgeleide Turken komen aan het woord – klagend of juist relativerend over deze specifieke maar tegelijk universele problematiek. Interessante aflevering, maar Özcan's ambitie 'de Turkse ziel te doorgronden'? Kom op, zeg.

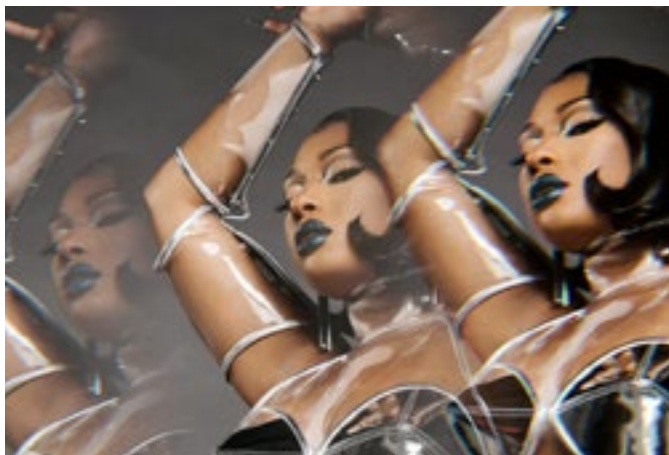
Walter van der Kooi

Özcan Akçol, De neven van Eus, tweede reeks, NTR, vanaf zondag 4 september, NPO 2, 20.20 uur

een razend tempo een dagboekpagina volschrijft. Met haar gedachten over het contrast tussen haar publieke profiel en haar mentale staat (*Monday, Tuesday, Wednesday, Thursday/ Bad bitches have bad days, too*), met rouw om haar moeder (in de vorm die in Nederland voor eeuwig is bepaald door André Hazes in *De vlieger*, de brief naar de hemel: *'If I could write a letter to Heaven/ I would tell my mama that I shoulda been listenin'*). En met het eren van de vrouwen die haar in vele opzichten voorgingen. In roem, en in de

adopter. De negenjarige Esther. Oorspronkelijk afkomstig uit Estland. Esther is vreemd, zullen we maar zeggen, en de film eindigt bloedig en tragisch met haar gewelddadige dood. Wijlen de grote filmcriticus Roger Ebert schreef over *Orphan*: 'Wie een goede horrorfilm wil over een kind uit de hel heeft er hier een.'

Nu is er het nieuwe *Orphan: First Kill* van William Brent Bell waarin we zien wat Esther allemaal had uitgespookt voordat ze bij het gezin uit de eerste film belandde. Spoilers zijn uit den



Jamie Nelson



Eric Zacharowich / Independent Films

Links: Megan Thee Stallion

Rechts: Esther (Isabelle Fuhrman) met haar moeder (Julia Stiles) in *Orphan: First Kill*. Regie William Brent Bell

Slechte dagen

HIPHOP
Megan Thee Stallion

Ze kwam met een knal de muziekwereld in; met dé hit van 2020, *WAP (Wet-Ass Pussy)*, een vrijzinnige joekel van een rode lap voor het hoofdschuddend en 'moet dat nou?'-mompelend smaldeel der wereld, die op wereldschaal een beetje hetzelfde effect had als *Drank & drugs* in 2015 in Nederland. Op het nummer *WAP* was ze te gast bij Cardi B, zoals ze in haar andere nummer 1-hit van dat jaar plaatsnam naast Beyoncé, maar in datzelfde jaar volgde het debuut van Megan Thee Stallion (1995) uit Texas.

Het opeisen van seksuele autonomie stond centraal op dat album, en het is een thema dat nu terugkeert op de opvolger. Elk macho hip-hop-cliché draait Megan Thee Stallion om, eigent ze zich toe en vuurt ze vervolgens terug. *'It really ain't my business what you do with other women/ As long as I'm fed and my pockets stay full'*, zingt ze in *Ms. Nasty*. In de porno-rap van *Red Wine: 'I want the dick that make me act stupid/ I want the dick that make me hate Cupid'*. Megan Thee Stallion: *99 problems, but the dick ain't one*.

Maar ze heeft meer op haar lever: het album heet *Traumazine* met een reden. De lelijke kant van de muziekindustrie heeft ze al ervaren in een bitter conflict met haar platenlabel, waar ze geregeld naar verwijst. Maar persoonlijker wordt het in het sleutelnummer *Anxiety*, dat kort is en sober geproduceerd, waardoor de aandacht als vanzelf naar haar rap trekt, deze keer zonder haar karakteristieke bravoure. Ze zingt hier alsof ze in

tol ervan. *'Marilyn Monroe, my favorite ho/ My favorite bad bitch, I think she the GOAT/ Jammin' to Britney, singin' to Whitney/ I just want talk to somebody that get me, yeah.'*

Een fraaie illustratie van een nieuwe tijd, die laatste: in 1987 was Whitney Houston midden twintig en wilde ze alleen maar dansen met iemand die van haar hield, in 2022 is Megan Thee Stallion midden twintig en wil ze alleen maar praten met iemand die haar begrijpt.

Leon Verdonschot

Megan Thee Stallion – Traumazine

Duister dochtertje

FILM
Orphan: First Kill

Zeg 'horrorfilm' en je ziet meteen de clichés. Het mes. De bijl. De laag-bijde-grondse *splatter*. De seks. De angstgillen. Ondanks alle klassiekers die het genre heeft opgeleverd en in weerwil van de renaissance van de horrorfilm – het werk van Jordan Peele (*Get Out*, 2017), het recente *X* van Ti West – blijft het voor velen een ver-van-mijn-bedshow. Dat is zonde, want het genre heeft een ding dat onweerstaanbaar is: het is nooit saai.

De personages in een horrorfilm zijn altijd mensen met wie je je kunt identificeren. Zie deze twee *Orphan*-films. In de eerste uit 2009, geregisseerd door Jaume Collet-Serra, hebben we een echtpaar dat het verlies van een doodgeboren kind verwerkt. Het gemis is groot, ondanks het feit dat ze nog twee kinderen hebben en een comfortabel bestaan leiden. Ze besluiten te

boze, maar de eerste film is inmiddels overbekend; bovendien gaat de tweede film uit van voorkennis over Esther. Dus: ze is geen kind, maar een vrouw van in de dertig die lijdt aan de zeldzame ziekte 'proportionele dwerggroei'. Ook komt ze niet uit een weeshuis, maar uit een gesticht in Estland. Dit bedoel ik: verveling is niet aan de orde.

Esther wordt vertolkt door Isabelle Fuhrman, een 25-jarige actrice die ijzingswekkend goed het dochtertje speelt. Ze heeft, om het populair te stellen, *daddy issues*. En hoe. Wat wij zien: een dertigjarige vrouw probeert een wat oudere man te verleiden. Wat *hij* ziet is veel duisterder. En wij kijken met hem mee.

Hier zien we een belangrijke oorzaak voor de schandelijke reputatie van horror: deze verhalen tarten de goede smaak. Het gekke is, vaak komen ze uit onze eigen werkelijkheid. Zo doen de *Orphan*-films denken aan de beruchte Lizzie Borden, de jonge vrouw die aan het einde van de negentiende eeuw haar vader en stiefmoeder in Massachusetts vermoordde (kanttekening: ze is nooit schuldig bevonden). Het iconische, fotografische beeld van Lizzie in haar nette Victoriënse jurk resoneert sterk in dat van Esther die zwarte banden om haar nek en polsen draagt, zogenaamd als uiting van haar onschuld, maar in werkelijkheid om de littekens van haar leven in een gekkenhuis te verbergen. Onder de oppervlakte schuilt onheil en dat blijkt helemaal niet 'horror' maar juist iets akelig alledaags.

Gawie Keyser

Te zien vanaf 1 september

Jonge garde

Woestijn

Sveske Ourø, *Yelling from bridges*, 2022

De jonge garde houdt zich op in galeries, projectruimtes en broedplaatsen. In *Best of Graduates 2022* tonen kunstenaars een nieuwe sensibeleit voor hun omgeving.

Roos van der Lint

'Eerst wilde ik stil zijn, maar ik heb een groeiende drang om gehoord te worden.' Een jonge vrouw in een lange leren, bruine jas en een spijkerbroek met rafels aan de pijpen staat op een brug in Amsterdam en schreeuwt de woorden naar het water terwijl het verkeer achter haar langs raast, een fiets, een auto, een bakfiets. 'Ik wil de stilte doorbreken, om een herriemaker te zijn, en om te bestaan met volume en met intentie', schreeuwt ze vanaf een volgende brug over het Singel, een hand rond haar mond om haar stem kracht bij te zetten. 'Je wordt stilgehouden door de stad', schreeuwt ze ook, vanaf de mooie Oudeschans, 'getemd om te passen.' 'Maar we kunnen niet altijd beleefd zijn', vanaf een plek boven een gracht. 'Hoe kunnen we ons verenigen met onze primaire emoties en drijven in deze hoogst gedomesticeerde ruimtes?', op een brug die leidt naar casino en Hard Rock Café.

Op elke brug klimt kunstenaar Sveske Ourø op een eenvoudige kruk en schreeuwt de longen uit haar lijf in een heerlijk staaltje publieke ongehoorzaamheid. Maar geen mens die haar hoort of aanstoot aan haar woorden neemt, een enkeling die opkijkt maar niemand die even stopt om te luisteren. Je stem laten horen op de drukste plekken van Nederland, demonstreert de kunstenaar met haar performance, is als roepen in de woestijn.

Met *Yelling from bridges* studeerde Ourø dit jaar af aan de Gerrit Rietveld Academie. Ze is een van 23 afstuderende kunstenaars aan Nederlandse kunstacademies die geselecteerd werd voor de tentoonstelling *Best of Graduates*, jaarlijks georganiseerd door Galerie Ron Mandos. De aard van hun werk loopt uiteen van klassieke schilderkunst tot experimentelere media, de toon is zowel politiek als poëtisch. Wat opvalt zijn de kunstenaars die net als Ourø voor hun



werk de openbaarheid opzoeken. Na jaren binnehuis lijkt de stad een plek om te herontdekken, de straat een ruimte om je als individu opnieuw toe te verhouden. Ourø schreeuwt uit dat het gènant is om je op die manier, luidruchtig dus, de publieke ruimte toe te eigenen, een teken dat je jezelf niet onder controle hebt. De bevrijding die uit haar woorden spreekt, spiegelt in de onheilspellende (webcam)beelden van de buitenwereld die Romina Koopman, eveneens van de Rietveld Academie, van achter haar computer verzamelde en als stilstaande, tastbare en 3D-geprinte beelden in de galerieruimte brengt. Wat gebeurt daar bij die eenzame stoel, onder die overhangende boom?

Ook Marcos Kueh, kunstenaar uit Maleisië, keek om zich heen en zag hoe zijn omgeving is ingericht met een beeldtaal waar het koloniale verleden in door-echoot. Zijn zogenaamde 'posters', prachtige tapijten die vanaf het plafond in de galerie naar beneden hangen, baseerde hij op advertenties die een 'rollenspel' spelen met westerse verwachtingen. Om de benodigde toeristen te trekken spelen ze in op de exotische clichés: een commerciële insteek waar de lokale cultuur voor wordt uitgebuit terwijl traditionele waarden onder druk staan. Kueh getuigt van deze 'geïnternaliseerde exotificatie' van zijn land en naar zijn tapijten, waarvan er een rolt als een bewegend reclamebord, kun je blijven kijken. Afkomstig van de KABK in Den Haag, de

'Ik wil de stilte doorbreken, om een herriemaker te zijn'

academie die het beste vertegenwoordigd is op de show, is hij de winnaar van de Ron Mandos Young Blood Award 2022.

Advertenties trokken ook de aandacht van Jasper van den Ende, afgestudeerd aan de Willem de Kooning Academie in Rotterdam, alleen maakt de zaak waar ze reclame voor maken voor zijn werk niet uit. Sterker nog, meestal is de reclame zelf op zijn foto's verdwenen en resteert alleen het licht dat ze opvallend moesten maken, als felle witte en gele vlekken die soms ook buiten de kaders van hun schermen treden. Van den Ende heeft een fascinatie voor het menselijk oog ten opzichte van het cameraoog en onderzoekt met groot technisch vernuft nachtelijke lichtbronnen in de stad. Op zijn foto's lijken verlaten straten in Londen en Parijs een decor, in de spotlights van overvloedig licht wachtend op actie, een nieuwe dag.

Ellis Holman, eveneens van de Willem de Kooning, richtte haar blik op de zon. In een serie kinetische lichtinstallaties bootst ze verschillende optische effecten van zonlicht na. Prachtig is het werk dat aan kabels vanaf het plafond in de ruimte hangt, een ronde vorm van warm hout, als een Scandinavische lamp, maar het licht schijnt vanuit de bovenkant en die kan bovendien subtiel bewegen. Met elke beweging ontstaat een choreografie die doet denken aan het vrije spel van de zon in de woestijn. Uit de kinetische kunstwerken van Holman spreekt een even grote sensibeleit als uit de performance van Ourø. Maar anders dan bij Ourø's optreden in hartje Amsterdam heerst in de woestijn van Holman een serene stilte. ■

Best of Graduates 2022, t/m 17 september bij Galerie Ron Mandos in Amsterdam, ronmandos.nl

Dichters & Denkers



David Diop geeft ruimte aan de zwarte tegenstem

Het onbekende en het bekende

David Diop weet in zijn romans de eenzijdigheid van onze blik op de verhouding tussen Europa en Afrika te doorbreken, aan te vullen en te nuanceren. Centraal staat de **gedeelde geschiedenis van Frankrijk en Senegal**. Ieme van der Poel

Reis zonder terugkeer is de derde roman van de Frans-Senegalese schrijver David Diop, die met *Meer dan een broer*, gepubliceerd in 2018, in één klap internationale bekendheid verwierf. Na de prestigieuze Prix Goncourt des Lycéens in eigen land volgden de International Booker Prize, de Premio Strega Europeo en hier in Nederland ook nog eens de Europese Literatuurprijs.

Diop debuteerde in 2012 met *1889, L'Attraction universelle* bij uitgeverij L'Harmattan, die zich enigszins aan de periferie van de Franse literaire wereld bevindt. Deze keuze laat zich wellicht verklaren door het feit dat L'Harmattan zich in het verleden vooral richtte op de publicatie van het werk van Franstalige schrijvers uit Afrika. Inmiddels behoren veel van deze schrijvers, zoals Ahmadou Kourouma uit Ivoorkust, Alain Mabanckou uit Congo-Brazzaville en Mariama Bâ uit Senegal, tot de klassieken van de moderne Franse literatuur en hebben zich daarmee een plaats verworven in de fondsen van de grote literaire uitgevers.

1889, L'Attraction universelle speelt tijdens de hoogtijdagen van het Franse koloniale bewind in Senegal. Hoewel de Franse aanwezigheid in dit West-Afrikaanse land al teruggaat tot de zeventiende eeuw, slaagden de Fransen er pas in de jaren 1850-1860 in om het daadwerkelijk onder koloniaal bestuur te brengen. In 1960 verkreeg Senegal zijn onafhankelijkheid onder presidentschap van de staatsman en dichter Léopold Sédar Senghor – de eerste Afrikaan die werd toegelaten tot de prestigieuze Académie française.

In *1889* vertrekt een delegatie Senegalezen op officiële uitnodiging van de Franse gouverneur van de kolonie naar Parijs, waar dat jaar de Wereldtentoonstelling zal plaatsvinden. Pas na aankomst in de hoofdstad van het moederland ontdekken de leden van de groep – drie vrouwen, zeven mannen en een kind – dat ze niet als deelnemers aan een conferentie zijn uitgenodigd, maar als tentoonstellingsmateriaal, als exotische curiositeit. Tot hun ontsteltenis worden ze als ontwikkelde stedelingen min of meer geïnterneerd in een slechte replica van een Afrikaans dorp, waar van hen wordt verwacht dat ze voor het toegestroomde publiek hun traditionele ambachten en pittoreske gebruiken demonstreren. Net als hun lotgenoten uit de andere Franse koloniën in Afrika en Azië maken ze ongewild deel uit van een zogenaamde *zoo humaine*, een menselijke dierentuin – zo racistisch als maar kan. De laatste keer dat zo'n *zoo humaine* te zien was, was tijdens de Brusselse

Wereldtentoonstelling van 1958. De voor die gelegenheid ingevlogen handwerkslieden uit Congo, dat toen nog een Belgische kolonie was, keerden voortijdig terug naar huis, omdat ze zich ergerden aan de wijze waarop het publiek hen bejegende.

Ook de Senegalezen in de roman van Diop tekenen protest aan tegen de wijze waarop ze door de Franse overheid zijn gemanipuleerd. Als gevolg daarvan wordt hun echter eerst hun Franse staatsburgerschap ontnomen, waarna ze in handen vallen van een circusexploitant uit Bordeaux, die hoopt om met hun aanwezigheid zijn armzalige menagerie, bestaande uit een mottige leeuw en een paar zieke aapjes, meer cachet te geven. Na een dramatisch verlopen bootreis keert slechts een deel van het gezelschap ten slotte weer behouden terug in de Senegalese havenstad Saint-Louis, waaruit ze een jaar eerder met zulke hooggespannen verwachtingen naar de metropool (van de kolonie) waren vertrokken.

Met *Meer dan een broer* liet Diop zich opnieuw inspireren door de gedeelde, koloniale geschiedenis van Frankrijk en Senegal. Maar anders dan in zijn debuut, waarin de breed uitgesponnen, historische context, hoe belangwekkend ook, het fictionele karakter van de tekst enigszins in de weg zit, vormt deze tweede roman wat betreft beknoptheid en dramatiek een absoluut meesterwerk. De verteller, Alfa Ndiaye, maakt deel uit van de befaamde Senegalese *tirailleurs*, de zwarte soldaten die zich tijdens de Eerste Wereldoorlog – en trouwens ook tijdens de Tweede – als onderdeel van het Franse koloniale leger onderscheidden door hun moed en onverschrokkenheid. Hoewel zij in de jaren na de oorlog in het moederland een geliefd onderwerp vormden voor kinderboeken en reclamecampagnes, bestaan er nauwelijks getuigenissen van deze soldaten uit de eerste hand. Hun ervaringen ontbreken zodoende veelal in het narratief van de Grote oorlog, zoals dat de geschiedschrijving in Frankrijk lange tijd heeft beheerst.

Tegen deze achtergrond kunnen we *Meer dan een broer* beschouwen als een postkoloniale roman waarin Diop gebruikmaakt van de literatuur om de eenzijdigheid van onze blik op de verhouding tussen het Europese en het Afrikaanse continent niet alleen te doorbreken, maar het bestaande beeld ook aan te vullen en te nuanceren. Om een stem te geven aan deze veelal anoniem gebleven getuigen van een van de grootste massaslachtingen uit de twintigste eeuw, koos Diop voor een vertelvorm die wat betreft de stijl

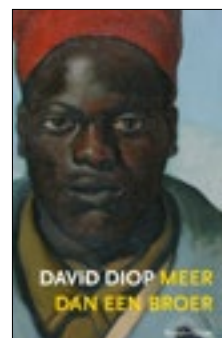
sterk verwant is aan die van de *griots* – de traditionele verhalenvertellers die in de Senegalese samenleving nog altijd een rol van betekenis spelen. Een belangrijk bestanddeel van deze orale literatuur is de herhaling. In geschreven vorm verhoogt deze stijlfiguur niet alleen het authentieke karakter van Alfa Ndiaye's treurzang over zijn gesneuvelde medesoldaat en hartsvriend Mademba Diop, maar draagt deze ook in belangrijke mate bij aan de poëtische kracht van de roman.

Via de oorlogservaringen van deze ongeletterde Senegalese strijder werpt Diop een fel licht op de wijze waarop de vermeende barbaarsheid van deze zogenaamde wilden door het Franse opperbevel werd uitgebuit. Alfa en zijn vriend krijgen de opdracht om letterlijk als 'wilden' tekeer te gaan, om zo de Duitse soldaten, die niet gewend zijn aan de aanwezigheid van zwarte soldaten binnen hun gelederen, de stuipen op het lijf te jagen. Zoals Dick van Galen Last beschrijft in zijn informatieve studie over de Senegalese tirailleurs (*De zwarte schande: Afrikaanse soldaten in Europa*, 2012) stuurde Frankrijk na de overwinning door de geallieerden in 1918 met opzet zwarte soldaten naar Duitsland voor de bezetting van het Rijnland, om zo de vernedering van de verliezers compleet te maken.

Het westerse superioriteitsgevoel lag eveneens ten grondslag aan het onderscheid dat als vanzelfsprekend werd ervaren tussen, enerzijds, de 'beschaafde' barbaarsheid van een oorlog waarvan de spelregels door de Europeanen waren bepaald – zoals het standrechtelijk executeren van soldaten die vanaf een bepaald moment weigerden zich nog langer te laten gebruiken als kanonnenvoer – en, anderzijds, de 'onbeschaafde' barbaarsheid van Alfa Ndiaye. Wanneer blijkt dat hij naar voorouderlijk gebruik de handen van zijn gedode tegenstanders afhakt om ze als totems te prepareren en te koesteren, wordt hij vanuit de loopgraven overgebracht naar een psychiatrische kliniek. Heeft hij, overmand door schuldgevoel en verdriet over het verlies van zijn wapenbroer werkelijk zijn verstand verloren of is het de angst van de Fransen voor zijn anders-zijn die, in plaats van zijn loyaliteit en heldenmoed, in laatste instantie zijn lot bepaalt?

Voor zijn nieuwste roman, *Reis zonder terugkeer*, heeft Diop zich opnieuw laten inspireren door de gedeelde geschiedenis van Frankrijk en Senegal. Ditmaal keert hij naar de achttiende eeuw. De hoofdpersoon is een historische

David Diop kiest voor een vertelvorm die sterk verwant is aan die van de griots – de traditionele verhalenvertellers die in de Senegalese samenleving nog altijd een rol van betekenis spelen



DAVID DIOP
Meer dan een broer
Vertaald door
Martine Woudt.
Cossee, 160 blz.



figuur, de natuuronderzoeker Michel Adanson (1727-1806), die in de jaren 1749-1754 door Senegal trok om de daar aanwezige flora te bestuderen. Zijn herinneringen hebben de vorm van een fictief dagboek dat hij heeft nagelaten aan zijn dochter, Aglaé. Ook deze Aglaé Adanson (1775-1852) heeft werkelijk bestaan. Ze trad in de voetsporen van haar vader en richtte in de buurt van de stad Nevers een botanische tuin in, l'Arboretum de Balaine, die nog altijd intact is.

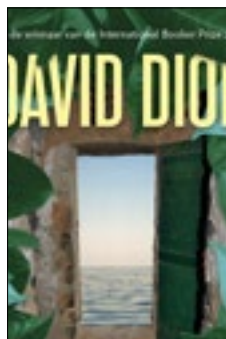
Adanson bezoekt Senegal nadrukkelijk als wetenschapper en probeert zo veel mogelijk afstand te bewaren tot zijn landgenoten, die zich vanuit de handelsposten

Saint-Louis en Gorée bezighouden met de lucratieve trans-Atlantische driehoekhandel, waarbij naast goud en ivoor ook tot slaaf gemaakten vanuit West-Afrika naar de Franse koloniën in Amerika werden verscheept. Zoals Tzvetan Todorov het heeft beschreven in zijn klassieke studie over de historische ontwikkeling van het begrip diversiteit (*Nous et les autres*, 1989), plaatst Diop hier de reiziger als idealist tegenover de reiziger als profiteur, die de naïveteit van de inheemse bevolking uitbuit in zijn eigen voordeel. Adanson slaagt er echter niet in om vast te houden aan zijn positie van onafhankelijk onderzoeker: 'Ik maakte die reis naar Senegal om planten te ontdekken, en ik ontmoette er mensen', zo noteert hij in zijn dagboek.

De confrontatie met een andere cultuur en andere gebruiken doet hem inzien hoe relatief de westerse beschaving is. Zijn geloof in de filosofie van de Verlichting krijgt een gevoelige knauw wanneer hij ongewild betrokken raakt bij het drama van de slavenhandel. Hij probeert Maram, de inheemse vrouw op wie hij verliefd is, voor deportatie naar de Franse Antillen te behoeden, maar ze overleeft haar vlucht poging niet. Adanson keert gedesillusioneerd terug naar Frankrijk. Hij beseft dat zijn reis voor niets is geweest en noch hemzelf, noch de wetenschap ook maar iets heeft opgeleverd:

'En toen ik op 4 januari 1754 in de haven van Brest aankwam was de winter zo streng dat alle struiken, en zelfs de zaden bedoeld voor de exotische beplantingen in de Jardin du Roi, waren bevroren. Een papegaai met gele en groene veren, die ik in Parijs meende te kunnen acclimatiseren, ging ook dood. Zelf had ik een ijskoud hart en was niet meer dezelfde.'

In de Nederlandse titel, *Reis zonder terugkeer*, is een essentieel bestanddeel van de oorspronkelijke Franse titel, *La porte du voyage sans retour*, helaas verloren gegaan. Want die historische deur, die overigens wel staat afgebeeld op het omslag van de vertaling, speelt niet alleen een essentiële rol in de roman, maar is ook beladen met historische betekenis. Deze deur bevindt



DAVID DIOP
Reis zonder terugkeer
Vertaald door
Martine Woudt.
Cossee, 256 blz.



zich namelijk aan de zeezijde van de kelderverdieping onder 'het huis van de slaven' (*la maison des esclaves*) op het eiland Gorée bij Dakar. De naam van het eiland, een verbastering van het Nederlands 'goede rede', herinnert aan de kortstondige aanwezigheid, rond 1677, van de Hollanders op het eiland, voordat het afwisselend in Franse en Engelse handen kwam. Tegenwoordig trekt 'het huis van de slaven' als plaats van herinnering aan de trans-Atlantische slavenhandel zo'n vijfhonderd bezoekers per dag. Hoewel recent historisch onderzoek heeft uitgewezen dat het aantal tot slaaf gemaakten dat vanuit hier naar de Nieuwe Wereld werd

verscheept, vergelijkenderwijs althans, betrekkelijk gering was, ontkomt geen enkele bezoeker aan het verstikkende gevoel dat je bekruipt wanneer je komend uit een van de cellen in het donkere keldergewelf ineens oog in oog staat met de zee. Via deze deur naar het niets kwamen de tot slaaf gemaakten, zonder zelfs een glimp van de buitenwereld te zien, direct in het ruim van een schip terecht, met bestemming Amerika.

Vergeleken met het werk van sommige andere postkoloniale schrijvers schetst Diop een opvallend genuanceerd beeld van de interactie tussen Afrikanen en Europeanen ten tijde van de slavenhandel. Hij is er duidelijk niet op uit om het dominante, westerse vertoog met betrekking tot de Ander onderuit te halen of te parodiëren. Wel ruimt hij binnen het reisverslag van zijn verteller, een Fransman uit de tijd van de Verlichting, een belangrijke plaats in voor wat we kunnen beschouwen als een zwarte tegengestem. Dat geldt in de eerste plaats voor het personage van Maram, een vrouw van de Wolofstam, en ook voor de beschrijving van de wijze waarop de verschillende Senegalese personages

Via deze deur naar het niets kwamen de tot slaaf gemaakten, zonder een glimp van de buitenwereld te zien, direct in het ruim van een schip terecht, bestemd voor Amerika

zich verhouden tot de hen omringende natuur. De milde toonzetting van Diops roman brengt de recente uitspraak van een andere Franstalige schrijver uit Afrika in herinnering, de Congolees Alain Mabanckou. Tijdens zijn lezing in Amsterdam, ter gelegenheid van 'De staat van de Europese literatuur', half juni dit jaar, waarschuwde hij ervoor om het Afrikaanse continent als één entiteit te beschouwen. Behalve een enorme diversiteit aan culturen bestaan er grote verschillen met betrekking tot de herinnering aan het koloniale verleden, terwijl ook de ontwikkeling die elk van deze landen sinds de onafhankelijkheid heeft doorgemaakt sterk uiteenloopt.

In dit verband is de geschiedenis van Senegal, waar David Diop als zoon van een Franse moeder en een Senegalese vader een groot deel van zijn jeugd doorbracht, inderdaad nogal uniek. Tijdens het Franse koloniale regime verkregen de bewoners van de vier belangrijkste gemeenten, Dakar, Gorée, Rufisque en Saint-Louis, het Franse staatsburgerschap. Doordat de koloniale overheersing niet langer dan een eeuw standhield en het proces van dekolonisatie vreedzaam verliep, stonden de eigen cultuur en religie, anders dan bij de wortelende tot slaaf gemaakten in de Nieuwe Wereld, nauwelijks onder druk. Of, zoals de Ghanees-Britse filosoof Kwame Anthony Appiah schrijft in zijn klassieker *In My Father's House* (1992): 'Aangezien wij als Afrikanen afkomstig waren uit culturen waarin zwarte mensen in de meerderheid waren en waar hun levens, ook in de koloniale tijd, zich grotendeels voltrokken binnen het kader van inheemse morele en cognitieve inzichten, hadden we geen reden om te denken dat we de minderen waren van witte mensen en als gevolg daarvan hadden we ook minder reden tot ressentiment.'

In *Reis zonder terugkeer* brengt de confrontatie met een wereld waar andere culturele waarden gelden, bij de verteller, Adanson, een groeiende twijfel teweeg aan de superioriteit van de westerse beschaving: 'Wij voeren het onbekende altijd terug op het bekende. Dat zij geen stenen paleizen hebben gebouwd, is misschien omdat ze die niet nuttig vonden (...). De historische monumenten van de Senegalezen bevinden zich in hun verhalen, hun grappen, hun vertellingen, van generatie op generatie overgeleverd door hun geschiedzangers, de griots.'

Een echo van deze constatering vinden we in Diops debuutroman, waarin het enige kind dat deel uitmaakt van de Senegalese delegatie bij het passeren van de Eiffeltoren aan zijn grootvader vraagt: 'Waar dient dat bouwwerk voor?' De grootvader moet begrijpelijkerwijs het antwoord schuldig blijven, want de Eiffeltoren, die pas in de twintigste eeuw het symbool van Parijs werd, dient tot op de dag van vandaag geen enkel doel. Op deze wijze confronteert Diop zijn lezers met de megalomanie en de zelfoverschatting van het 'beschaafde' Westen, waarvoor het predicaat 'primitief' zeker niet zou misstaan. ■

Letterlijk headhunting

Christiaan Weijts

Ontmenselijk, dat is het grote thema in de derde roman van Tom Hofland. Dat begint al bij het decor: een farmaciebedrijf op de Veluwe, Aletta geheten. Maar de eigenaresse is zo ongeveer het tegendeel van een Aletta Jacobs. Gedreven door winstbejag fabriceert ze er medicijn-capsules, letterlijk lege hulzen, en als een stel 'gekken uit Zwitserland' de zaak over wil nemen, grijpt ze dat meteen aan, en zadelt dan de sneue hoofdpersoon Lute, kwaliteitsmanager, op met de taak om 32 overtollige werknemers te lozen. 'Ik wil dat je dit allemaal puur zakelijk opvat. Niets persoonlijks, snap je?'

Zakelijk is ook het contact dat Lute, gescheiden veertiger, met zijn ex en hun zoontje onderhoudt, met digitale deelagenda's, terwijl hij in een huurappartement woont waarvan de ramen niet open kunnen vanwege de airco-installatie.

Van dit ene ontzielde bestaan wisselt het perspectief met dat van werknemster Mea, die er een affaire met Essel op na houdt, die zich ook al kenmerkt door kilte. Mea is weliswaar hartstochtelijk verliefd geweest, op een vrouw in Edinburgh, maar is daarna naar een speciale kliniek in Drenthe gegaan waar je kunt afkicken van de verslaving aan verliefdheid. Hierna werden relaties een rationele beslissing.

Prima ingrediënten voor een zwartgallige kantoorroman over het wegwijnen van menselijke relaties in een wereld waarin alleen transacties waarde hebben. Al kun je je afvragen hoeveel nieuws je hierover kunt melden nadat Michel Houellebecq zoiets al kernachtig en fenomenaal heeft gedaan in *De wereld als markt en strijd* (1994). Meer recent, en in eigen land, maakte Marie Kessels een uiterst realistisch portret van de wereld van arbeidsmigranten in de vleesverwerkende industrie in *Levenshonger* (2021).

Tom Hofland, een jonge auteur, die in zijn eerdere twee boeken bekwaam speelde met verschillende genres, lijkt zich ook te realiseren dat hij met méér moet komen dan met maatschappijkritiek. Daarvoor maakt hij een sprong naar het groteske. In plaats van de psychologie van de personages Lute en Mea uit te diepen, stapt er een freelance headhunter het verhaal binnen, van wie je meteen voelt dat hij iets gruwelijks in zijn schild voert. Al gauw blijkt hij een faustiaanse figuur te zijn, die al zo oud is als de Middeleeuwen. Hij slaapt onder een laag aarde in de laadbak van een pick-up, en neemt het headhunting wel heel letterlijk.

Zoiets zat er al aan te komen, na de opening, een proloog met een klassieke scène van een inspecteur die een getuigenverslag afneemt van een wel heel merkwaardige moord. En Hofland beheerst het opvoeren van spanning en suspense



TOM HOFLAND
De menseneter
Querido, 253 blz.



Tom Hofland
voert je mee
in zijn grillige
fantasie

Martijn de Vos



goed, en voert je met overtuiging mee in zijn almaar grilligere fantasie.

De roman doet daardoor wat denken aan een film als *The Hunt* (2020), over een groep rijkelui die voor de kick op mensen gaat jagen: ook zo'n mengeling van realisme, horror en thriller-elementen, met zo'n David Lynch-/Quentin Tarantino-geur eromheen die aangeeft dat je dit als pastiche en komedie moet opvatten.

Zo ook bij *De menseneter* van Hofland: de effecten, van gruwel tot cliffhangers, krijgen de overhand op wat dit verhaal en deze personages eventueel over de samenleving en over menselijke relaties te zeggen hebben.

In zekere zin is het geschreven televisie. Vandaar misschien de neiging van de auteur om alles minutieus te beschrijven. 'Voor hem staat Mea, een vrouw van begin dertig met donker krullend haar. Ze draagt een beige blouse op een spijkerbroek.' 'Op het hoofd van de zestiger, met wat pigmentvlekjes her en der, ligt dun grijs haar

**Ik wil dat stijl méér
is dan registratie,
dat het verhaal me
blijft bezighouden**

dat als een donsje witte schimmel over de schedel ligt. De groene ogen liggen wat dieper in de kassen.' 'Elk van de zes etages telt grote raampartijen met veel glas en is omlijst met wit marmer. De onderplint is gepolijst Spaans graniet. Op de bovenste etage staat een uitbouw, het kantoor van de directie, die aan de achterkant iets voorbij de gevels steekt. Daarnaast (...) Enzovoorts.

Elke schrijver wil van zijn lezer een toeschouwer maken, maar Hofland lijkt, vooral in de eerste helft van het boek, niet door te hebben dat zulke overvloedige statische beschrijvingen dat juist kunnen tegenwerken. Dat stroeve verdwijnt gaandeweg, als de verteller en de lezer meer door de vaart van het plot worden meegevoerd.

Dan wordt de stijl meer staccato. 'Nacht. De wind komt aangeruist en likt langs de takken van de kersbomen; verrassend koud voor de tijd van het jaar.' Een tikje kitsch, maar dat zal dat komische pastiche-element zijn. 'Mea bestudeert de vlekken op het tapijt. Zwart als verse tuinaarde. Het zand zit diep tussen de vezels van de blauwe vloerbedekking.' Voor mij zijn ze te registrerend, te gewoontjes, de zinnen die je meevoeren naar het slot. Ik wil dat stijl méér is dan registratie, dat ik het verhaal niet meteen weer vergeet als het uit is, dat het me indringender bezig blijft houden. Ik wil dat literatuur méér is dan de prettige leeservaring die dit boek degene zal bezorgen die van dit genre houdt. ■

De taal van Hannah van Binsbergen is verraderlijk direct



Sanja Marušić

Gedicht met spek

Het luilekkerland van **Hannah van Binsbergen** heeft niets te maken met rivieren van limonade. **Alfred Schaffer**

Opeens was daar in 2016 die eigenzinnige en toonvaste stem die in *Kwaad gesternte* gedurfd van de hak op de tak sprong, 'geëngageerd en eenzelve' volgens de begeleidende tekst en, zou ik daaraan willen toevoegen, aanstekelijk en inspirerend. Met gedenkwaardige strofes als deze, in het gedicht *De grote liefde*: 'Iemand zei ooit boven het lijk van een dichter/ dat hij een betere wereld waardig was/ jij spuugde hem in zijn gezicht omdat/ dat domme gelul precies is wat er mis is met de wereld/ en het stemde de dichter somber dat hij zo'n mooi moment/ niet meer mee mocht maken.'

Dat was nog eens dichten, of beter: formuleren.

Een regel als: 'Ik dank de hemel dat ik heel lang na moet denken/ voordat ik eindelijk weet wat ik echt nodig heb' in een 'correspondentie' aan 'mijn dokter', zit zowel inhoudelijk als ritmisch razendknop in elkaar; het benadert het prozaïsche en spreektaalige, maar construeert in alle achteloosheid een zeer precieze gedachte. *Kwaad gesternte* deed me nu en dan denken aan het lyrische vertellen van F. Harmsen van Beek ('De verdome ellende is dat// de weinigen waar je van houdt

een soort verachtelijkheid/ aan deze gevoelens schijnen te ontlenuen').

In *Kokanje*, Van Binsbergens rijke tweede bundel, is de taal wederom verraderlijk direct, alsook vreemd en weerbarstig omdat Van Binsbergen nog meer dan in haar debuut met taal experimenteert zonder de losse eindjes aan elkaar te willen knopen, vooral in de reeks *zeven tekenen*. Het levert een aangename rommeligheid op, al in het openingsgedicht *Heuwels*, alsof zomaar wat regels op goed geluk op het doek zijn gekwakt:

*Des hemels niet, geen fouten en geen plan.
Het is de natuur, geworden, mistig we
dat zonder maat de trom slaat
Venus' hete monsters kundig geschapen
maar haastig verlaten.*

*Alle vinden moet gebeuren in een ondermaans
gestruikeld
terwijl kamers vol verloren geld ons wachten
achter de blauwe deur
onder het tollende struikgewas.*

'Mistig we'? Ik moet meteen denken aan 'Asperges me', maar of dat wat uithaalt... Hoe dan ook klinkt een regel als 'Alle vinden moet gebeuren in een ondermaans gestruikeld' uitermate fijn, waardoor de uitspraak ook meteen 'klopt'.

Heuwels is de opmaat van een bundel waarin gezocht wordt naar luilekkerland. Het 'paradijs' heet dit gebied in het tweede gedicht *Feiten over het paradijs*, een plek die 'omheind' is, 'de weg erheen bespookt door taken'. Je moet het verdienen, die bevrijding uit de misère en het isolement, maar 'alleen de leegste zielen waaien op naar de onsterfelijkheid/ jij en ik, Vicinus, en de rest van de heffe/ komen er niet in'. Er zit strijdbaarheid en verongelijkheid vervat in die regels: ik en jij, gelijkgestemde, en de rest van het klootjesvolk waartoe wij behoren, geraken daar niet zomaar, wij moeten er hard voor werken omdat we niet zo oppervlakkig zijn als al die leegste zielen die er wel geraken.

'Kokanje' is hier een toestand van een zekere gelukzaligheid die niet zozeer materieel lijkt maar eerder geestelijk is en waarnaar gehunkerd wordt in tijden van gebrek, eenzaamheid en angst. In veel gedichten wordt een vriendenkring aangeroepen of een (kleine) gemeenschap verondersteld, want alleen collectief kunnen we iets tot stand brengen, alleen een leven buiten het individualisme heeft echt zin. De taal die daarbij hoort refereert met woorden als 'Vicusinus' en 'heffe', of verderop in de bundel 'fep' en 'schalken' (in de regel 'Het was de enige dag in het jaar dat de schurken/ aan de fep gaan met de schalken' uit het gedicht *We vieren de*



HANNAH VAN BINSBERGEN
Kokanje
Pluim,
72 blz.



Het gaat bij Van Binsbergen om meer dan domweg genieten. Het gaat om creëren

omgekeerde wereld) zowel aan vroegere tijden, als aan de wereld van de sociëteit, de besloten kring. In een gedicht als *Otium* komen veel elementen samen (de vriendenkring, de vrijheidsdrang, het belang van samen leven en werken): 'Mijn vrienden en getrouwen in verbanning, ik geef u/ het recht op luiheid in het wild. De wind en wij,/ wij weten beter dan elkaar te vleien en de raad/ die hij ons geeft is goed en meestal niet te duur.'

In deze tijd verbind je 'verbanning' al snel met lockdowns en andere actualiteiten, maar het is natuurlijk breder. Hoewel het begrip 'otium' verwijst naar het ideaal van leven zonder sociale of politieke verplichtingen, koppelt Van Binsbergen 'vrije tijd' niet aan het doen en laten van één individu, maar aan een samenleving die los van kapitalistische systemen zou kunnen of moeten gedijen, volgens deze compact geformuleerde regel in de tweede strofe: 'De dwazen in het bos ontmoet/ leven beter op de gunst dan duizend slimmeriken van de handel.' Of zoals ik het motto van Gertrude Stein interpreteer ('*What is the use of a violent kind of delightfulness if there is no pleasure in not getting tired of it*'): je kunt moe raken van agressieve luxe, het opdringerige privilege.

In Van Binsbergens versie van Kokanje wordt minder gezocht naar rivieren van limonade of gebraden ganzen die door de lucht vliegen, dan naar een gemeenschappelijk ideaal, een uitweg, zoals het tweede motto van Michael Tedja benadrukt: 'Het alfabet is immers van iedereen.' Het gaat om meer dan domweg genieten, en al helemaal niet in je uppie. Het gaat om creëren.

Tegelijkertijd vertelt *Kokanje* losjes over de geschiedenis van de westerse samenleving, met die zoektocht naar meer en meer materieel geluk en zaken als schaalvergroting, politiek bewustzijn, *cruel optimism*, avant-gardekunst, het geworstel met religie en mystiek ('In het verleden waren tijden dat er zoveel geest/ gestort werd dat de atmosfeer ervan verzadigd raakte', in *De Stort*) en zingeving in het algemeen. De vele geweldige regels vormen samen een soort drinkliederen ('Vrienden, wat eten we vanavond?/ We eten een gedicht met spek'), waardoor *Kokanje* een feest is om te lezen, ondanks de deceptie die vervat zit in iedere utopische, idealistische gedachte. Nee, niets komt aangewaaid: 'Een mens moet eten, dat weet iedereen/maar dat te weten bakt de koek nog niet en daarom/hop! De wouden in.' ■

Niña Weijers Hekserij

Afgelopen juli werd, 329 jaar na haar vervolging voor hekserij, Elizabeth Johnsons naam alsnog gezuiverd. Johnson was 22 toen ze in 1693 werd opgepakt, en had mogelijk een geestelijke handicap. Ze bekende, werd veroordeeld tot de doodstraf en daar later weer van vrijgesproken. Ze werd 77 jaar oud, trouwde nooit, kreeg geen kinderen en had geen afstammelingen die later zouden vechten voor haar naamzuivering – dat deed uiteindelijk een leraar maatschappijleer met haar klas dertienjarige scholieren uit Andover, Massachusetts, niet ver van de plek waar Johnson een paar eeuwen eerder terechtstond.

Johnson is daarmee de laatste van de 172 mensen die in 1692 en '93 werden vervolgd tijdens de beruchte heksenprocessen van Salem. Negentien mensen (dertien vrouwen, zes mannen) werden opgehangen, één man werd doodgedrukt door een grote massa stenen die op een plank op zijn lichaam werden gelegd – een martelmethode om hem te dwingen tot een bekentenis, die hij nooit gaf. Tijdens de processen werd zogenaamd '*spectral evidence*' toegestaan: 'bewijs' dat door de beheksten (veelal kinderen) was opgedaan in dromen en visioenen.

Zo hysterisch, wreed en grootschalig als in Salem zijn de heksenvervolgingen in Amerika nooit geweest. De naam van het stadje werd een synoniem van hekserij.

Wie er rondloopt op een zomerdag in 2022 moet constateren dat ze is beland op een plek waar het heden een bijzonder opdringerige verhouding is aangegaan met de geschiedenis. De winkels puilen uit van heksenprullaria, handlezers en tarot-geleerden buitelen over elkaar heen, overal drentelen groepjes toeristen rond die bezig zijn aan een van de schreeuwerig geafficheerde spook-, heksen- of tovertours. Die toeristen zijn van een specifieke soort: een aanzienlijk deel van hen draagt een hedendaagse heksentenu ('*witchcore*', lees ik later): een gothic-achtige stijl met veel zwart, jurken, korsetten, punthoeden, halvemanen, pentagrammen, felle haarverf, cosplay-attributen en tatoeages.

Het heksenmuseum blijkt een 'audiovisuele ervaring' die in houterigheid en exotistische omgang met de geschiedenis niet onderdoet voor de Fata Morgana. In een donkere ruimte met afwisselend oplichtende tableaux van starre poppen wordt het verhaal van de vervolgingen verteld als een sprookje om bij te grijzen. De vrouwen waren onschuldig, dondert de voorlezer, de processen oneerlijk, de rechters wreed, het publiek bloeddorstig. Ondertussen worden die onschuldige vrouwen

Of ze bestaan? Ze zijn er, en ze maken zelf wel uit wat dat betekent

zó uitgelicht dat ze niet onderdoen voor de ontmaskerde opperheks uit Roald Dahls *De heksen*. Ergens in de linkerhoek ligt een stuip-trekkend kind, want daar begon het allemaal mee: kinderen die zich vreemd gedroegen, schijnbaar gekweld door het een of ander.

Misschien zijn plekken waarvan de roem leunt op één historisch wapenfeit gedoemd half bedevaartsoord, half pretpark te worden. Voor Salem was het de massahysterie van 1692 (die complexe, allerm minst eenduidige oorzaken kende, uiteenlopend van de preciaire omstandigheden waarin de vroege kolonisten leefden tot de verregaande zuiverheidsleer van de puriteinen en de angst voor de Ander). Maar zelfs ruim drie eeuwen na dato, en alle gezuiverde namen ten spijt, is de obsessie met het bovennatuurlijke nog springlevend. Het is alsof iedereen op een vrolijke manier is blijven geloven wat de meeste mensen destijds óók geloofden: dat Salem een plek van heksen is. Je zou het hier moeten zien met Halloween, verzucht de serveerster die ons koffie schenkt.

Is het alleen maar ironisch, zoiets, of kijk ik verkeerd? De heks is na talloze gedaanteverwisselingen en evenveel opgedrongen clichés nu toch een soort feministisch symbool geworden. Een heterogene groep vrouwen die zelf uitmaken hoe ze zich verhouden tot zaken als het occulte, de natuur, religie, politiek activisme, mode, seks. Ze opereren allerm inst in het verborgene; zichtbaarheid lijkt juist een belangrijk onderdeel te zijn van hun identiteit. Het gaat er allang niet meer om of je al dan niet gelooft in het bestaan van heksen: ze zijn er, en ze maken zelf wel uit wat dat betekent.

Hoe langer ik door Salem rondloop, hoe meer het me daagt dat het lang niet alleen de toeristen zijn die zich lijken te identificeren als heks. Het is ook de caissière van de Walgreens, de barista van de koffiëbar, de medewerker van het postkantoor. Wat me eerder voorkwam als commerciële, en misplaatste, uitbuiting van een wrede geschiedenis, krijgt een andere lading. Met hun aanwezigheid claimen de heksen iets wat de vrouwen van Salem destijds niet toebehoorde: de vrijheid van een vrouw om te doen wat ze wil. Zo vanzelfsprekend dat Elizabeth Johnson er 329 jaar op heeft moeten wachten.

De dissidente leeslijst (7) Ai Weiwei: 1000 jaar vreugde en verdriet Eenling in de massa

1000 jaar vreugde en verdriet is een autobiografie en een biografie ineen waarin het verhaal van Ai Weiwei spiegelt in dat van zijn vader. Herinneren is hun vorm van verzet. **Roos van der Lint**

Ai Weiwei is een kind van zijn tijd: het begin van zijn leven, in 1957, valt op wonderlijke wijze samen met het staartje van een krankzinnige campagne van Mao Zedong. Met 'Laat Honderd Bloemen Bloeien' spoorde de leider van China burgers aan om openlijk en straffeloos kritiek te uiten op de Partij, maar toen die kritiek te heftig bleek, brak een tijd van represailles aan. De 'Campagne Tegen Rechtse Elementen' was gericht tegen de culturele elite die van zich had laten horen. Schrijver en dichter Ai Qing, vader van Weiwei, werd aangewezen als rechts element en naar 'de ijzige wildernis van het uiterste noordoosten' gestuurd.

Het was niet zijn eerste aanvaring met het regime; al in de jaren dertig had Qing in de gevangenis gezeten. Maar zijn zoon herinnert zich in *1000 jaar vreugde en verdriet* (2021) met name de volgende verbanning van vader, tien jaar later, toen Mao voor de Culturele Revolutie (1966-1976) 'Vijf Zwarte Categorieën' had geformuleerd en Qing opnieuw bestempeld werd als rechts element, als 'groot rechts element' zelfs deze keer. Zonder de overige leden van het gezin trokken vader en zoon naar Compagnie 2 van Sectie 3 van Regiment 23 van Landbouwdivisie 8 van het Productie- en Constructiekorps van het militaire district Xinjiang, met andere woorden, naar de rand van de woestijn. Daar werd Qing met het leegscheppen van beerputten gestraft voor de gedichten en essays die hij eens schreef, maar daar lag ook de kiem van een nieuw, vele malen kritischer kunstenaarschap. 'Laat Honderd Bloemen Bloeien' had zijn uitwerking op de jonge Weiwei niet gemist.

Ai Weiwei geldt als een van de bekendste beeldend kunstenaars ter wereld, maker van vaak monumentale kunstwerken met een even eenvoudige als krachtige beeldtaal. Denk aan het fotografische drieliuk met Weiwei die in drie stappen een aardewerken urn uit de Han-dynastie uit zijn handen laat vallen. In *1000 jaar vreugde en verdriet* merkt hij op: 'Door het verleden te beschadigen en het vervolgens weer te herstellen kon ik iets maken wat anders is. Minachting vormt een kloof die door niets kan worden overbrugd; met het omgooien van het bestaande creëert ze nieuwe ruimte.'

1000 jaar vreugde en verdriet is een autobiografie van Ai Weiwei en een biografie van Ai Qing

ineen, een vertelling waarin het verhaal van de zoon spiegelt in dat van zijn vader. Ze leefden beiden in China, maar in een ander tijdperk en daarmee in een andere wereld: op het moment dat Ai Weiwei zich als kunstenaar ontpopte, liep het tijdperk Mao (1949-1976) ten einde. Toen Weiwei begon aan de Filmacademie was hij gevuld met woede over onrecht uit het verleden en met verontwaardiging over het voortdurende politieke systeem, nog altijd intolerant voor kritiek, terwijl zijn vader zich na zijn officiële revalidatie in 1979 eindelijk kon ontspannen. Net als het leven van Ai Qing, die in 1996 overleed, zou dat van Ai Weiwei in het teken staan van de grillen van een regime.

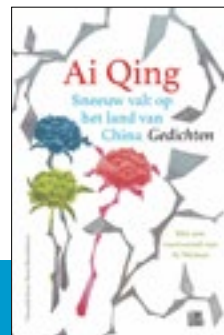
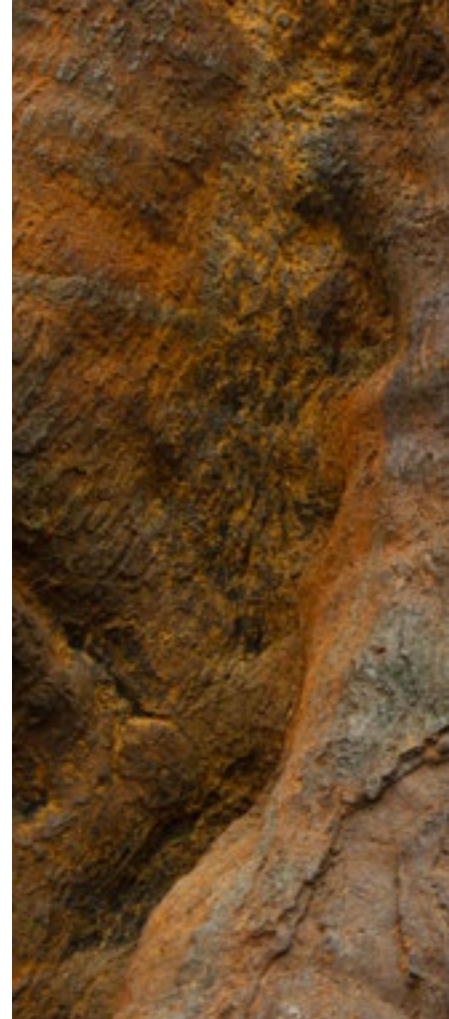
Toen Weiwei in 2011 werd opgepakt, betekende dat een persoonlijke crisis maar ook een *boost* voor zijn carrière, met de hele (kunst) wereld die schande sprak en scandeerde om zijn vrijlating. In de cel beseftte hij dat hij maar weinig wist van zijn vader, hem eigenlijk nooit iets had gevraagd. Daar ontstond het idee voor een boek.

Ook Ai Qing was een kind van zijn tijd: twee jaar na zijn geboorte, in 1912, kwam de Qing-dynastie na 266 jaar ten einde, en de eeuw die volgde was als een samengeklonterde bal van oorlog en politieke verwickelingen waar elk mensenleven in China aan onderhevig was. Dat van Qing en andere

De dissidente leeslijst

De onvrijheid rukt op, autoritaire leiders drukken hun hakken in het vrije woord. In Poetins Rusland zijn bepaalde woorden zelfs in de ban gedaan – daarom herleest *De Groene Amsterdammer* deze zomer romans die in onderdrukking zijn geschreven en die hun lezers toch een glimp van vrijheid gaven, al had hun publicatie vaak grote consequenties voor de auteurs – zoals Vasili Grossmans *Leven en lot*, Lu Xuns *Zwerftocht* en Christa Wolfs *Nadenken over Christa T*.

Ai Weiwei bij zijn kunstwerk *Pequi Tree* tijdens de opening van zijn expositie in het Serralves Museum voor Moderne Kunst in Porto, Portugal, 22 juli



intellectuelen werd getekend door de strijd tussen nationalist en communisten, tussen heersende ideeën over revolutie en contrarevolutie. Met elke omwenteling raakten ze uit balans, bij elke opschudding werd hun positie opnieuw bepaald. Enorme krachten drukten op de kunstenaar, en die kon buigen of breken. *1000 jaar vreugde en verdriet* kent vele schaduwverhalen, van intellectuelen die verdwenen, van kunstwerken die vernietigd werden, of die simpelweg nooit zijn gemaakt.

Maar eerst ging een jonge Qing met een Franse pakketboot mee naar Parijs. Weiwei citeert uit de vrachtbrief waar meer dan twintigduizend zakken rijst, duizenden kratten rubber, honderden balen zijde en zakken peperkorrels op vermeld staan. Samen met deze

koloniale producten kwam een Chinese kunstenaar naar Europa; volgens zijn zoon ontstak het in Ai Qing een verontwaardiging die hem niet meer los zou laten. In de drie jaar in Parijs leefde hij zich aan de poëzie, en een dichtregel van Guillaume Apollinaire zou hij vaak citeren: 'Ik had toen een fluit, die ik nog niet zou ruilen voor de staf van een maarschalk van Frankrijk.'

Terug in China belandde Qing bij de Liga van Linkse Kunstenaars en richtte mede de



Miguel Ripoll / AFP / ANP

Ī S RĪĻ ÖPĪ ÖPĪ ÖSÖĪ
ÖÖRĪÖÖRÖÖRÖÖRÖÖ
ÖÖRÖÖRÖÖRÖÖRÖÖRÖÖ
R ÖÖSĪ ÖÖ
SÖRÖÖS ÖÖÖÖSÖ

Lenteland Schilderclub op, wat hem op zes jaar gevangenisstraf kwam te staan, waar hij in 1935 na ruim drie jaar van vrij kwam. Hij had zo'n twintig gedichten geschreven en een aantal daarvan is opgenomen in de bundel *Sneeuw valt op het land van China*, die in Nederlandse vertaling tegelijkertijd met *1000 jaar vreugde en verdriet* verscheen. *1000 jaar* laat zien hoe er met 'ongewenste elementen' geschoven werd door het land, van uithoek naar uithoek. *Sneeuw* is het verslag van een ooggetuige. Ai Qing schreef in een tijd die gedictieerd werd door plannen met rudimentaire namen als 'Grote Sprong Voorwaarts' en verklaringen als 'Bombardeer het Hoofdkwartier'.

De taal zelf dicteerde het leven van Qing. Weiwei beschrijft hoe hij in het kamp eerst op een gong moest slaan en dan aan de kok een citaat van Mao moest opdreunen om eten te krijgen. Maar zelf dichtte hij met een dichtersoog en wist zich geweldig in te leven, niet alleen in de mens maar ook in de natuur, ook vanuit de gevangenis. Dan dichtte hij over de zon en over een lamp als lichtpunten in de duisternis, over het aanbreken van de lente en de komst van de herfst alsof hij daadwerkelijk zojuist op een bankje in het park zat om die te aanschouwen.

Sneeuw valt op het land van China getuigt van het reizende, beter gezegd zwerfende bestaan van Ai Qing tot zijn volgende detentie in de jaren vijftig. Toen Mao opriep tot kritiek, schreef Ai Qing de fabel *De droom van de tuinman*, eveneens in de bundel opgenomen. Een tuinman met

een exclusieve liefde voor rozen droomt op een nacht dat andere bloemen verhaal komen halen. De winde, de granaatappel en de winterjasmijn, ze bepleiten hun zaak en de tuinman komt tot een inzicht. 'Bloemen hebben elk hun eigen wil en bloeien is hun recht. Ik heb ontevredenheid gezaaid onder alle bloemen door sommige van hen voor te trekken.' De tuinman besloot: 'Vanaf nu af aan moet mijn tuin het land van alle bloemen zijn. Laten we wijzer leven en alle bloemen in hun eigen seizoen laten bloeien.'

In december 1957 werd Qing uit de Communistische Partij gezet, het lot van honderdduizenden intellectuelen. Een collega schreef in een literair tijdschrift: 'Onze waardering gaat uit naar Ding Ling, Wang Shiwei, en alle anderen voor hun inspanningen: hun giftige onkruid is nu goede mest geworden, doordat het ons grote volk de ogen opent voor hoe zijn vijanden te werk gaan.' Wie de gedichten en essays van Ai Qing vandaag, in het Nederlands, leest, stuit op de kloof tussen zijn milde woorden en de grove straffen die op zulke woorden stonden. De beeldende kunst van Weiwei is uit hetzelfde hout gesneden, maar dat hij problemen zou krijgen, verbaast minder: hij kiest voor de frontale confrontatie met de autoriteiten.

1000 jaar vreugde en verdriet is een prachtig, goed geschreven boek dat Ai Weiwei's iconische, soms wat eendimensionale kunstwerken een schaduw geeft. Weiwei beschrijft hoe hij zijn vader na invallen van de Rode Gardisten hielp met het verbranden van zijn boeken. 'Als geesten

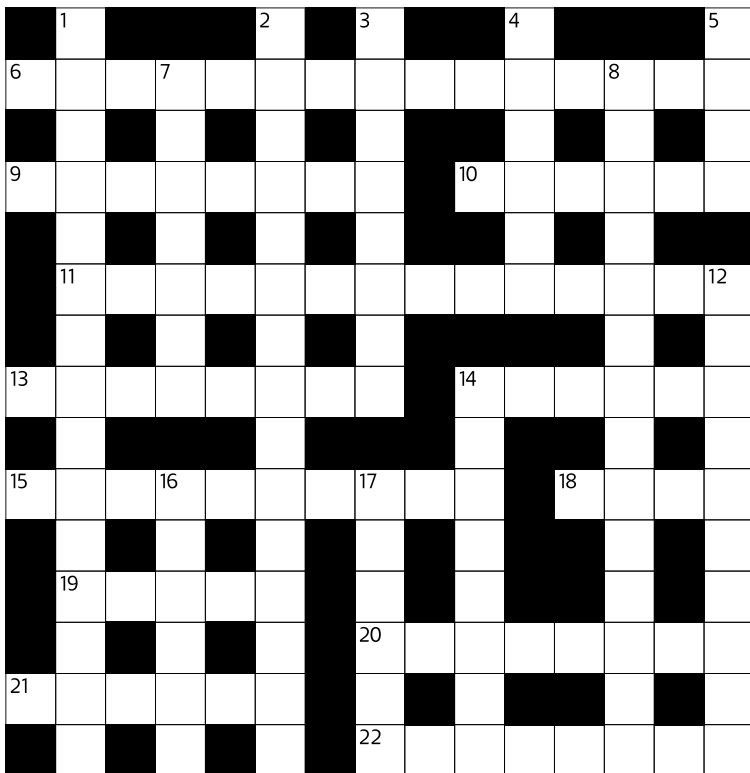
in doodsnood krompen ze in de hitte ineen voordat ze door de vlammen werden opgeslokt.' Het deed hem goed, schrijft hij; een vreemde kracht nam bezit van hem. 'Het was een onvermurwbare, compromisloze toewijding aan de rede, aan een gevoel voor schoonheid zo sterk dat de minste poging tot onderdrukking verzet opriep.'

Kunst werd voor hem een wapen zoals ze dat voor zijn vader was geweest – een tweede natuur. Ze delen in hun kunst een strategie van de eenheid in de veelheid, de eenling in de massa. Weiwei stortte de Turbine Hall van Tate Modern vol met honderd miljoen keramische zonnepitten, een ode aan de massa met pitten die stuk voor stuk met de hand waren gemaakt. Een gedicht van Qing doemt op. 'Als een graankorrel niet in de aarde valt,/ blijft het één graankorrel, maar wanneer hij sterft,/ draagt hij veel vrucht.'

Herinneren is voor Qing en Weiwei de vorm van verzet. De herinnering was wat in China met de Culturele Revolutie was zoekgeraakt. 'Herinneringen waren een last, je kon er maar beter vanaf zijn; al snel verloren de mensen niet alleen de wil, maar ook het vermogen zich iets te herinneren', merkt Weiwei al in het begin van zijn memoires op. Qing herinnerde zich al in zijn allereerste lange gedicht, op 24-jarige leeftijd, waarin hij zich het treurige lot aantrekt van de min die hem voedde, 'het ellendig lot dat ze met zoveel slaven deelde'. 'En ik, ik schrijf een aanklacht tegen deze onrechtvaardige wereld.'

De sterkste kunstwerken van Weiwei zijn die waarin hij de herinnering vast probeert te houden. Een bekende foto maakte hij in 1995, net terug van twaalf jaar New York, waarop hij zijn middelvinger opsteekt naar het Tiananmenplein, waar een gruwelijke geschiedenis niet herinnerd mocht worden. 'Door niet te vergeten, niet te vergeven en niet los te laten was ik gaan beseffen hoe positief mijn terugkeer naar Beijing voor me had uitgepakt – eindelijk voelde ik me weer thuis', schrijft hij.

Het hele boek moet, denk ik, in dit licht worden gezien: het vertellen over de vader, ooit een bekende intellectueel maar nu vergeten, is een daad van liefde en een daad van verzet. Ook Weiwei werd een politieke banneling, 'eendenkroos dat maar wat ronddobbert', maar hij is een paar jaar geleden uit China vertrokken. Samen met zijn zootje. ■



Cryptogram 3612 Henk Jongebloed

Horizontaal 6. Radiopost.nl (15) 9. Geen harde valuta voor tijdelijk personeel (8) 10. Door die ruige randjes krijg je lekker rode handjes (6) 11. Het mag dus wel iets minder met die drankverkoop (15) 13. Soms moet je een zijweg nemen om een schrijven op de juiste plek te krijgen (8) 14. Spookte niet zonder betekenis rond (6) 15. Waardoor het publiek en het bijbehorende lawaai binnen komt (10) 18. Aldus klonk de heilige uit het verre oosten (4) 19. Geen duif dus (5) 20. Groene brij vermijden wij... te zijn (8) 21. Zelfs van een kleinbeeld-tv slikken wij de inhoud (6) 22. De grootste sukkels onder de huisdieren zijn die van stof (8)

Verticaal 1. Zo'n gesprek is van vitaal belang, zeker nu alles duurder wordt (15) 2. Al zitten ze er naast, de familie zal hier toch vanuit gaan (15) 3. Lekkere oranje man uit een rood land (8) 4. Houdt de zon 'n beetje buiten, kan hinderlijk zijn (6) 5. Een Engelse puber ten voeten uit (4) 7. Het gaat om pannen en een overzicht daarvan (7) 8. Waren voor die knuppel van een agent voldoende om kinderen te vermijden (15) 12. Ik moest me bedwingen om de boel niet te bederven (10) 14. Vijftig procent bleek te zijn verdwenen, had een andere baan (8) 16. Week al te snel van zijn standpunt af (6) 17. Wat ik ook ter hand neem, er zit een plan achter! (6)

Oplossing cryptogram 3611

Horizontaal 6 vervolg-stappen, 9 kroes-kop, 10 Bo-no-bo (bo'os), 11 weder-oprichting, 12 reseda(wouw), 13 kwellen, 16 gedrukt, 18 lam-oen, 20 lopend, 21 licht-mot, 22 ón-gemeen, 23 tengel.

Verticaal 1 over de brug komen, 2 broeders, 3 boekhoudkundige, 4 parochie, 5 invoegen, 7 gaper(schelp), 8 profielvorming, 14 walschot, 15 stel-pen, 17 doet-je(wat; watje), 19 nataal/na-taal.

Liever luisteren
naar De Groene?
Elke week worden drie
stukken uit ons weekblad
voorgelezen
[groene.nl/luisterverhalen](https://www.groene.nl/luisterverhalen)

DE GRAMST

NV Weekblad De Groene Amsterdammer

Onafhankelijk weekblad sinds 1877
Postbus 353, 1000 AJ Amsterdam
Singel 464, 1017 AW Amsterdam
groene.nl / groene@groene.nl
Redactie 020.524 55 24
Administratie 020.524 55 55

Redactie

Xandra Schutte (hoofdredacteur),
Joost de Vries (adjunct-hoofdredacteur),
Evert de Vos (redactiechef), Rasit
Elibol, Margreet Fogteloo (De Groene at
large), Or Goldenberg, Koen Haegens,
Rutger van der Hoeven, Eva Hofman,
Marcel ten Hooven, Irene van der Linde,
Roos van der Lint (kunst), Jan Postma,
Marja Pruis (Dichters & Denkers),
Karlijn Saris, Yaghoub Sharhani, Casper
Thomas, Jaap Tielbeke, Coen van de
Ven, Pauline van Andel (stagiair), Gaya
Kemous (stagiair), Trinette Koomen
(secretariaat), Eva Weller (secretariaat)
Eindredactie Rob van Erkelens, Damy
Baumhöer, Basje Boer, Nienke Gaastra,
Hugo Jetten

Vormgeving Christine Rothuizen
(ontwerp), Bas Schipper

Beeldredactie Simone Berghuys,
Joke van Soest

Webredactie Lieke Knijnenburg,
Katrien Otten, Daan Stoop

Website Christine Rothuizen (ontwerp),
Mark Kocera (ontwerp en bouw)

Directeur/uitgever Pieter Elshout,
Mark de Boorder (assistent-uitgever)

Administratie Anil Gökşun, Charley
Ladee, Heleen de Waard, Kim Weller,
Jacqueline Wolf, Eva Weller (financiën)

Marketing en acquisitie

Hans Boot, Ivo Jansen op de Haar,
Antoinette Vrisekoop
020.524 55 11/12
advertenties@groene.nl

Abonnementenvererving

Hans Boot, IJbert Verweij
Abonnementenadministratie
020.524 55 55

abonnements@groene.nl

Abonnementsprijzen

Nederland:
per jaar € 203,-, per half jaar € 106,-,
per kwartaal € 53,50,
studentenabonnement
per 4 weken € 10,-.

Overige landen prijzen op aanvraag.
Digitaal abonnement per jaar € 150,-.
Losse nummers € 5,95.

Rekeningnummer abonnementen
NL65TRIO0198496176

Druk Senefelder Misset, Doetinchem

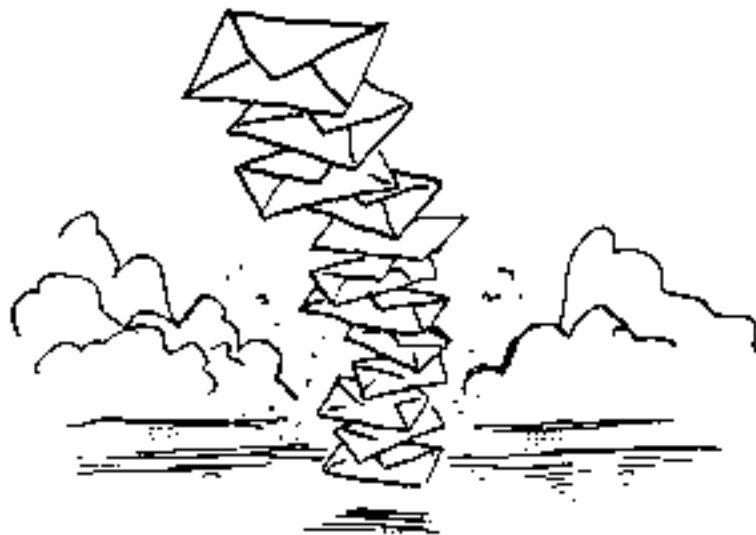
Gesproken en digitale versie

Loket Aangepast Lezen 070.338 15 00

Wilt u een gift overmaken of een
legaat nalaten, dan kan dat t.b.v.
Stichting 1 8 7 7, rekeningnummer
NL66TRIO0254382320 (BIC
TRIONL2U)De stichting heeft een
ANBI-status



Jan Rothuizen



Trump

In *De Groene* van 18 augustus staat een spotprent van Chapatte over Trump. Op zich is het opmerkelijk dat kranten- en bladenmakers denken dat de lezers dag in dag uit erg geïnteresseerd zijn in voormalige politiek leiders. Bij mijn weten is dat nooit zo geweest. Maar met dat 'voormalige' gaat de tekenaar hier nu net de fout in. De titel 'president' is in Amerika een titel voor het leven. Clinton, Bush jr., Obama en Trump zijn nog altijd president. Maar Biden is nummer 46 en in functie. Het onderzoekingsbevel in de tekening is derhalve onjuist. Trump heeft deze keer gewoon een punt.

JAN WILLEM WILKENS,
Alkmaar

Alexander Snegirjov

Een schitterend, door de ziel snijdend document, het dagboek van Alexander Snegirjov uit Moskou in *De Groene* van 18 augustus. Absurdisme in een stad in het vagevuur. Soms denk je: verandert er ooit wat in Rusland? Behoudens het consumentisme, voor wie het kan betalen, en een wakeboard, dat tegen iemands hoofd zeilt, past Snegirjov met zijn koele notities naadloos bij een verre voorganger, Anatoli Mariengof.

In zijn *Roman zonder leugens* en *Cynici*, zojuist prachtig heruitgegeven door Pegasus Literair in een vertaling van Robbert-Jan Henkes en Elena Pereverzeva, gaat het weinig anders toe. Alleen

is het decor het ontredderde Moskou na de sovjetrevolutie. Ook weer die snijdende observaties, krantenberichten et cetera. En even dodelijk.

Uit *Cynici*: 'Weet u, Olga... Ik raakte haar vingers aan. ...na onze "socialistische" omwenteling begin ik te geloven dat het ons Russische volk niet helemaal aan humor ontbreekt. Olga posteerde zich voor het kantwerk van de vergulde lijst die de ronde spiegel omsloot. En hoe komt het, denkt u, Vladimir... Ze inspecteerde zichzelf in de spiegel. ...dat er in Moskou geen Frans lippenrood meer te krijgen is? Ze pakte het gouden Guerlain-potlood van het tafeltje: *Hoe kan iemand dan leven?*'

Kan zonder mankeren tussen de teksten van Snegirjov. Niemand die het zou merken. Overigens: Mariengof is ook vertegenwoordigd in de Privé-domeinreeks van De Arbeiderspers met *Mijn eeuw, mijn vrienden en vriendinnen*, ook vertaald door Robbert-Jan Henkes. BOB LAGAALJ, *Middelburg*

Bonentellers

Krachtig interview met Elizabeth Popp Berman door Ewald Engelen in *De Groene* van 11 augustus over nog onderbelichte aspecten van de neoliberale golf van de latere twintigste eeuw en de vroege 21ste, waar ik me graag bij aansluit. Ik heb echter nog twee vragen.

Popp Berman stelt in het interview dat ze met haar minder

polemische aanpak wilde voorkomen dat ze opgesloten zou raken in het 'academische reservaat van de progressieve maatschappijkritiek'. Hoezo: reservaat en opsluiten? Als de kwaliteit van je boek en de reikwijdte ervan groot genoeg, uitdagend en aansprekend zijn, dan barst je vanzelf uit de heiningen van dat reservaat. Gelukkig roept Popp Berman met haar ingetogener aanpak genoeg op om Engelen tot dit artikel te brengen.

Daarnaast zouden de kosten-batenanalyses van de economen een inherent conservatisme in zich bergen dat niet te verenigen is met ingrijpende maatschappelijke veranderingen. Dat de huidige economie als discipline overwegend conservatief ingesteld is, lijkt me inderdaad onbetwistbaar.

Maar ook voor de ingrijpende maatschappelijke agenda van noodzakelijke ingrepen en veranderingen zal men de kosten en de baten moeten afwegen. Is dat dan inherent conservatief? Dat hoeft niet. Het gaat er vooral om wat je meerekent. Dat betekent dus juist die dingen meenemen die tot nog toe zozeer buiten beeld bleven, dus alles wat te maken heeft met de ecologische voetafdruk van beleid, producten en bouwprojecten in de breedste zin. Dat is de progressieve uitdaging: het domweg beter te doen.

Terecht benoemt Popp Berman de noodzaak van een ander, progressief politiek filosofisch verhaal, mede gebaseerd op structurele machtsanalyses die de huidige economie te buiten gaan en niet uit te ruilen zijn tegen andere waarden. Engelen's instemming daarmee is zeer terecht. Maar juist dat progressieve verhaal mag best voor een deel stoelen op polemisch getinte analyses en breed opgezette analyses van kosten en, niet te vergeten, baten. Er zijn immers al voldoende analyses die aangeven dat de noodzakelijke maatschappelijke veranderingen aangaan veel meer opbrengt dan daar steeds maar van af blijven zien. JAAP WALING

U kunt uw ingezonden brief van maximaal 400 woorden sturen naar groene@groene.nl

ARMOEDE als VERRIJKING

door KAMAGURKA

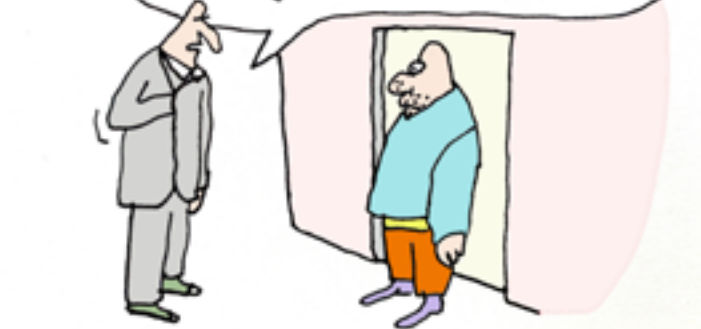
DE HOND WAS OUD, ZIEK,
DEMENT, maar WEL ERG
LEKKER OP de BOTERHAM.



DIT WEEKEND GAAN WE MET
ZIJN ALLEN naar de
VOEDSEL BANK!



HOEVEEL moet je HEBBEN
VOOR je ARMOEDE?



NOG IEMAND een
AARDAPPEL?



TROOST JE, OOK RIJKE
MENSEN KUNNEN hun
ENERGIEFACTUUR NIET
meer BETALEN



EEN BAKSTEEN, eindelijk!



Marja Pruis

Mijn flexibele hart

beeld Femke van Heerikhuizen

Ik lees de *London Review of Books*, ik weet al wat er in de krant staat, voel de boeken in mijn rug, ik ken ze, Guy de Maupassant, *Adonis*, Somerset Maugham, *The Painted Veil*. Over mannen die vrouwen straffen, het was lang mijn favoriete lectuur. Vrienden van jaren her, opeens kun je genoeg van ze hebben, vertel mij wat.

Ik was vergeten dat als je ergens een abonnement op hebt, er iedere week dan ook iets binnenkomt. Ik kan ze niet bijhouden, al die mooi beletterde issues, de onvertaalbare woorden, wat betekent het, '*Reproductive Wrongs*'; maar in de onbekendheid schuilt voor mij de aantrekkelijkheid.

Zolang ik iemand niet ken, kan die persoon alles voor me betekenen. Zet me een onbekende spijs voor, ik ben bereid de hemel te proeven.

Er staat altijd wel een gedicht in de *London Review*, iets kort, iets wat ik twee keer kan lezen en dan een beetje begrijpen. *Mother of Nature* heet dit gedicht, het is geschreven door Diane Williams. Ik lees het.

Als ik niet weet wat iemand tegen me gaat zeggen, raad ik meestal maar zo'n beetje naar de portee. Wie ben ik, ik leef op drijfzand een deel van de dag. Lezen heeft als voordeel dat je het nog een keer kunt lezen. En nog een keer.

'Is dit een gedicht?' vraag ik me in stilte af. Het rijmt niet, denk ik met mijn botte hoofd. Maar ook de regels zijn niet vreemd afgebroken. En er zit logica in het geheel. Het daagt me plotseling: het is een verhaal! Een heel kort verhaal.

Het gaat over een broer en een zus. De een wil terug kunnen keren naar het ouderlijk huis, de ander wil er nooit meer een



voet over de drempel zetten. De moeder is overleden, zij zorgde ervoor dat de gordijnen binnenstebuiten hingen, volgens haar gaf dat een rijker, vager effect.

Ieder woord dat ik probeer om te zetten naar het Nederlands, wordt er holler op, platter ook. Zolang het in het Engels wordt gelezen, kan het meer betekenen. Ik snap er genoeg van om het tot me door te laten dringen, het meningsverschil tussen de broer en de zus, ze hebben het over de hond van de vader die net zo gemeen was als de vader zelf.

Waarom zou je terug willen gaan? vraagt de zus zich af, die bang is bitter te zijn geworden. Wat ze zich ook afvraagt is of er ergens iets van haar oorspronkelijke zelf is achtergebleven, ze is het vergeten maar misschien kan het haar redden.

Het verhaal heeft de lengte van een gedicht, is helder en raadselachtig, heeft einde noch moraal en is levensecht zoals alleen een verhaal dat kan zijn. Voor mij gaat het over gekweldheid, ik probeer me een voorstelling van de schrijfster te maken – ze is dertig en ze is zwart – maar als ik haar naam opzoek blijkt ze wit, bebrild en 76, de

Ik word nerveus als ik dit interview met deze schrijfster lees, zozeer spreekt ze tot mij

auteur van drie of meer verhalenbundels, Jonathan Franzen is gek op haar.

Haar werk is kennelijk zo bekend dat de interviewer van *The New Yorker* tegen haar zegt iedere keer geschokt te zijn hoezeer de mogelijkheid van geweld en de belofte van seks samengaan in haar verhalen. Zij geeft als voorbeeld haar verhaal *The Nature of the Miracle*, een verhaal over huwelijk en ontrouw. Wat is de relatie tussen geweld en seks voor u, vraagt ze haar.

Ah, antwoordt ze. En ze zegt dit: De vermenging van angst en verlangen heeft mijn leven bijna geruïneerd.

En, zegt de interviewer, er zijn vaak jonge kinderen in uw verhalen, aan de ene kant zijn zij onschuldige getuigen, aan de andere kant zijn zij bloeddorstig, wekken ze de indruk ieder moment te kunnen moorden.

Wat wil je dat ik zeg, antwoordt ze. En ze wijst op een paar van haar verhalen, eentje heeft de titel *What Is Given with Pleasure and Received with Admiration?*

Ik word nerveus als ik dit interview met deze schrijfster lees, zozeer spreekt ze tot mij. Een van haar bundels heeft ze de titel gegeven van een zwaarwichtig filosofisch-historisch boek dat ze een leven lang ongelezen in de kast heeft staan. Ik schrijf al jaren hoogdravende flapteksten over, voor eigen gewin. Raak telkens weer aan de kern van het bestaan.

Een half uur geleden had ik nog nooit van Diane Williams gehoord, en nu kan ik me een leven zonder haar niet meer voorstellen. Wat mooier klinkt dan het is. Het zegt iets over wie ik ben, het gemak waarmee ik afdank en omarm.



Militante 'Jonge Optimisten' tijdens een clandestiene actie

dick twissler

★ + Het einde



Mauro Scrobogna / Zuma Press / ANP

Rome, 13 december, met Silvio Berlusconi

Niccolò Ghedini 22 december 1959 – 17 augustus 2022

Berlusconi's advocaat Niccolò Ghedini was de Houdini van de Italiaanse wet en de mazen ervan. Het uitstel van executie dat hij er voor de beste cliënt van Italië altijd wist uit te slepen was Ghedini zelf niet vergund.

Anne Branbergen

De beroemdste term die Berlusconi's advocaat Niccolò Ghedini heeft verzonnen is *L'Utilizzatore finale*, 'De Eindgebruiker', die zelfs het officiële Italiaanse woordenboek heeft gehaald. Een puur juridische term, heeft Ghedini altijd volgehouden, die sloeg op het feit dat het toch echt niet Berlusconi's schuld was wanneer hij pas aan het einde van een lange keten van onderhandelingen waar hij niets van afwist als 'De Eindgebruiker' in beeld kwam. Oftewel dat hij dus met de betaalde meisjes en vrouwen naar bed ging, in de onschuldige overtuiging dat er sprake was van spontane aantrekkingskracht tussen hem en de veertig tot vijftig jaar jongere vrouwen, die waren gevallen voor zijn charme, tijdens de *serate eleganti*, 'de elegante soirees', die hij in zijn grote hartelijkheid en vrijgevendheid organiseerde bij hem thuis.

Hij heeft zich in wat kronkels en bochten moeten wringen, Niccolò Ghedini, de Houdini van de Italiaanse wet en zijn mazen, 'altijd paraat om welke methode dan ook te gebruiken – ook de minst orthodoxe – om zijn cliënt te verdedigen in, maar vooral van de processen die voortdurend tegen hem werden aangespannen', aldus treffend geformuleerd door de krant *Il Fatto Quotidiano*. Want inderdaad was dat de bijna bovenmenselijke krachtinspanning waar advocaat Ghedini steeds voor stond: ervoor zorgen dat zijn gedaagde cliënt 'Berlusconi Silvio' altijd om de een of andere reden niet voor de rechter kon komen opdrijven, of althans nú even niet, omdat hij op dat moment premier was, of ziek was, of in het buitenland was, of omdat er een onterechte hetze tegen hem gaande was, enfin, verzin maar een reden. In de jaren waarvan iedereen dacht dat ze definitief voorbij waren, het zogenaamde 'Tijdperk Berlusconi 1994-2011', heeft Italië heel veel tijd verloren met een stortvloed van belachelijke wetsvoorstellen, allemaal ten bate van dat ene doel: Hoe Houden We Hem Uit De Klauwen Van Justitie?

Al die wetsvoorstellen waren bedoeld voor Hem, Silvio Berlusconi, driemaal premier in die periode. En ze kwamen allemaal uit de koker van Ghedini, de onvermoeibare bedenker van uitstelmethodes die het misschien uiteindelijk niet hebben gehaald, want geen president van de republiek ondertekende natuurlijk de *leggi ad personam* (persoonlijke wetten) die Ghedini voor Berlusconi verzoon, maar soms was een paar maanden tijdrekken al genoeg. Voor je het wist was dan al een nieuwe fase in het proces aangebroken, was de termijn van vooronderzoek verstreken, kon een vormfoutje wonderen doen, kortom: uitstel weten te bewerkstelligen en rookgordijnen creëren is wel degelijk ook onderdeel van het werk van een belangrijke strafrechtpraktijk, die Niccolò Ghedini in zijn schoot kreeg geworpen van zijn vader in Padua, zoals dat gaat in Italië, en niet alleen daar.

En dat het nu de bijna 86-jarige Silvio Berlusconi moet zijn die zijn op slechts 62-jarige leeftijd aan leukemie bezweken grote vriend *Niccolò caro*, *Niccolò carissimo* met een Facebook-boodschap ten grave moet dragen is een wrede speling van het lot. 'We vragen ons af hoe we het nu moeten

redden zonder hem', staat ook nog in Berlusconi's boodschap te lezen, want inderdaad: hoe nu verder, zonder Ghedini?

Open staan nog steeds een aantal processen op verschillende fronten: het oneindige escortproces, de illegale partijfinanciering, de omkoping van een aantal senatoren en de maffiaconnectie die Berlusconi al zijn hele leven achtervolgt. Geen kattenpis dus, en het was Ghedini's specialiteit om op al deze zware aanklachten met een bijzonder minachtend, honend gezicht in de rechtszaal te reageren, wat ijskoud geformuleerde treffende zinnen in het gezicht van de openbaar aanklager slingerend. Uit elke porie van Ghedini sprak: stelletje prutsers, ik leg het jullie nog één keer uit allemaal, en ga dan in godsnaam met z'n allen in een andere zandbak zitten spelen. Want wij, ik en mijn cliënt, hebben belangrijker dingen te doen dan hier te staan.

Hij had wel wat weg van de Amerikaanse filmster James Woods, vooral dat minachtende, in combinatie met een voor een Italiaan verbluffende lengte, magerte, en een perfecte manier van zijn pakken dragen. Van goede familie, zonder

Uit elke porie van Ghedini sprak: stelletje prutsers

meer, en uit het hoge noorden. Dat hij in zijn jonge jaren actief lid blijkt te zijn geweest van de hardcore fascistische knokploegen Fronte della Gioventù (Jeugdfront) wekt enigszins verbazing, niet omdat er twijfel bestond over zijn sympathieën, maar omdat het voor de erfgenaam van een chique advocatenpraktijk uit Padua niet een doordachte strategische zet lijkt. Het was toen, in de jaren zeventig, nog best een dingetje in Italië, om je onder de verslagen gelederen van de Duce te scharen. Daarmee kon je de christen-democratische leidende klasse onnodig irriteren, want Italianen houden niet van verliezers.

Anders werd het allemaal met het 'Tijdperk Berlusconi', waar Ghedini zich in 1994 onmiddellijk persoonlijk voor aanmeldde bij de baas. Hij werd én zijn advocaat én een vooraanstaand parlementslid van Berlusconi's partij Forza Italia, want om wetten te kunnen indienen moet je in het parlement zitten. Sinds 2001 was Ghedini afwisselend parlementslid of senator voor Berlusconi, het maakte niets uit, want hij was sowieso de meest afwezige, een score van 99,4 procent, en ook de rijkste, met een jaarinkomen van 2,7 miljoen.

De slinger van de geschiedenis kan in Italië altijd heel makkelijk weer naar rechts neigen, bij de komende verkiezingen van 25 september lijkt een overwinning van het 'post'-fascistische erfgoed onder leiding van Giorgia Meloni onvermijdelijk. De rol van de oude, zieke Berlusconi is daarbij nog allerminst uitgespeeld, met dank aan Niccolò Ghedini. ■



De Groene Filmclub

In september vertoont *De Groene* online de Nederlandse film *F@ck This Job* (2021). Elke maand is op groene.nl een journalistieke documentaire te zien. Meestal over een actueel thema. Ingeleid door onze redacteuren en ruim voorzien van achtergrondverhalen uit *De Groene Amsterdammer*.

Om de films van De Groene Filmclub te kunnen bekijken moet u (proef)abonnee zijn van *De Groene Amsterdammer*.

groene.nl/filmclub

In partnerschap met

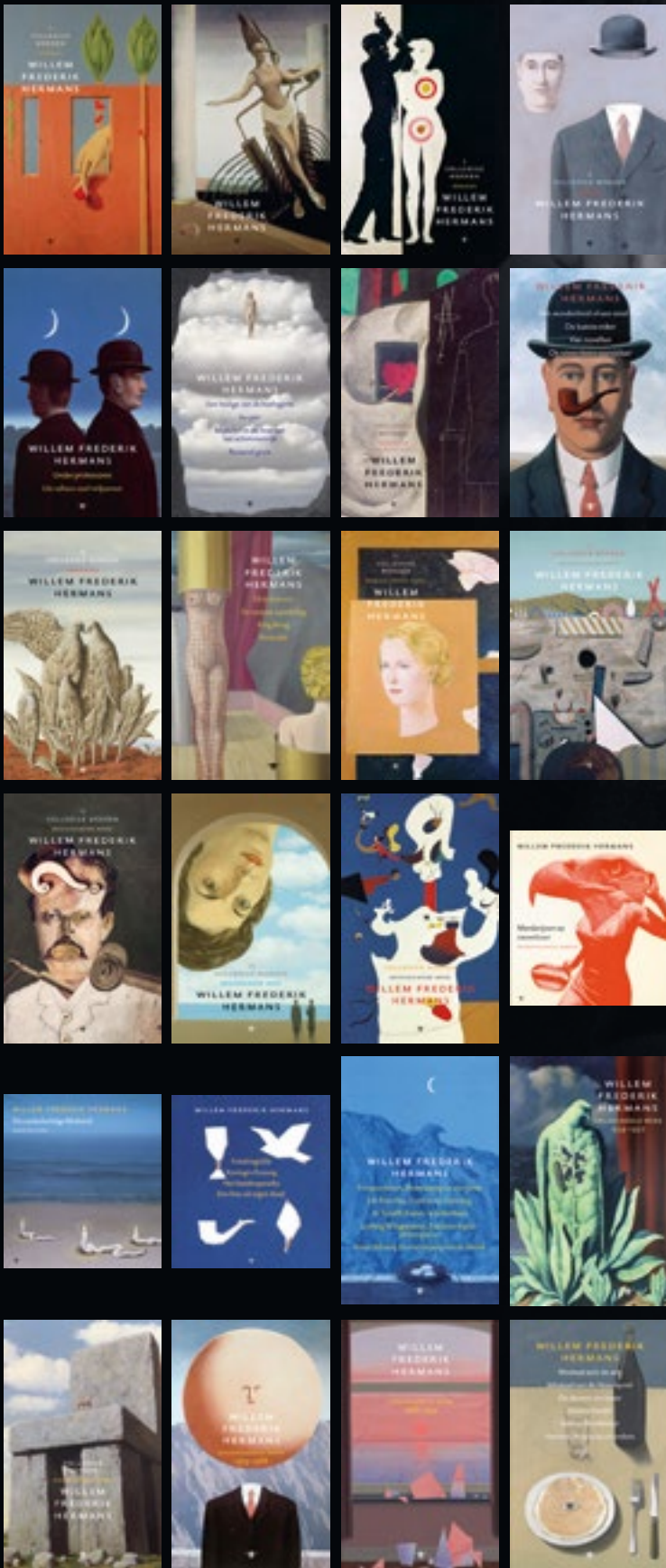


Te zien in september:
F@ck This Job

Regie: Vera Krichevskaya
104 minuten

Vol optimisme start Natasja het tv-kanaal Dozjd, dat uitgroeit van hippe subcultuur tot baken van onafhankelijke politieke verslaggeving. Onvermijdelijk stuit de zender op Poetins staat. De documentaire *F@ck This Job* (2021) toont de opkomst en neergang van Dozjd, met glansrollen voor de journalisten die strijden voor persvrijheid.

WILLEM FREDERIK HERMANS VOLLEDIGE WERKEN



Met het verschijnen van deel 24 is na bijna zeventien jaar deze ontzagwekkende reeks waarin al het werk van Willem Frederik Hermans bijeen is gebracht, voltooid.

**PRIJSACTIE! BESTEL NU ALLE
24 DELEN VAN DE PUBLIEKSEDITIE
VOOR € 899,- (i.p.v. € 1.299,-)**

De finale van een uniek en monumentaal uitgeefproject



debezigebij.nl

WFH

li huygens
instituut